

Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998

Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998

Kiezers en de smalle marges van de politiek

onder redactie van:

Jacques Thomassen
Kees Aarts
Henk van der Kolk

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Janine van der Woude & Connie Hoekstra, Enschede

© De auteurs, 2000

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08851 8

Inhoud

Lijst van tabellen en figuren.....	9
Voorwoord.....	13
De auteurs.....	15
1 Politieke veranderingen in Nederland.....	17
Jacques Thomassen	
1.1 Inleiding	17
1.2 Electorale veranderingen	20
1.3 De verklaring van politieke veranderingen	25
1.4 Een nieuwe burger, een nieuw geluid?	30
1.5 De politiek-institutionele context	31
2 Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen.....	35
Kees Aarts en Jacques Thomassen	
2.1 Inleiding	35
2.2 Politieke interesse in historisch perspectief	35
2.3 Theoretische verwachtingen	37
2.4 Ontwikkeling van politieke interesse	38
2.5 Conclusie	54
3 Opkomst.....	57
Kees Aarts	
3.1 Van verworvenheid tot probleem	57
3.2 Precisering van de vraagstelling	59
3.3 Resultaten	67
3.4 Conclusie	72
Appendix	73
4 Politieke participatie.....	77
Paul Dekker	
4.1 Verwachtingen	77
4.2 Algemene trends	79
4.3 Activisme en protestgeneigdheid	82
4.4 Effecten van het gestegen opleidingsniveau	84
4.5 Effecten van sociale participatie	86
4.6 Patronen van politieke participatie	87

4.7	Samenvatting en slotbeschouwing	88
	Appendix	90
5	Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers	93
	Henk van der Kolk	
5.1	Inleiding	93
5.2	Het aantal wisselende, aarzelende en zwevende kiezers	95
5.3	Achtergronden	98
5.4	Interesse en opleiding van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers	100
5.5	Samenvatting en conclusie	104
6	De kiezer verklaart.....	107
	Joop van Holsteyn	
6.1	Inleiding	107
6.2	De stemmotivatievraag	107
6.3	Een overzicht van stemmotieven: de eerste naoorlogse decennia	109
6.4	Een overzicht van stemmotieven: de jaren zeventig en later	111
6.5	Stemmotieven naar partijaanhang	117
6.6	Slotopmerkingen	120
7	Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse	121
	Henk van der Kolk	
7.1	Maatschappelijke en politieke veranderingen in Nederland	121
7.2	De samenstelling van het electoraat	123
7.3	Veranderende binding van kiezers aan de eigen 'zuil'	130
7.4	Veranderende klassentegenstellingen	135
7.5	Samenvatting en conclusies	137
8	Ideologische oriëntaties en stemgedrag	139
	Pieter van Wijnen	
8.1	Inleiding	139
8.2	Conflictdimensies in de Nederlandse politiek	140
8.3	Ideologische oriëntaties en stemgedrag	143
8.4	Ontwikkelingen in de posities van kiezers op de links-rechts dimensie	144
8.5	De relatie tussen sociale achtergronden en links-rechts oriëntaties	146
8.6	Het belang van de links-rechts dimensie voor stemgedrag 1971-1998	147
8.7	Politiek informatieniveau en het belang van links-rechts voor stemgedrag	149
8.8	Samenvatting en conclusie	151
9	Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag	153
	Pieter van Wijnen	
9.1	Inleiding	153
9.2	De invloed van strijdpunten op stemgedrag	153
9.3	De opinie van het electoraat over strijdpunten	155

9.4	Het belang van strijdpunten voor stemgedrag 1971-1998	157
9.5	Tevredenheid met het regeringsbeleid en stemgedrag	158
9.6	Het belang van strijdpunten en beleidstevredenheid voor de verklaring van stemgedrag	162
9.7	Politiek informatieniveau en het belang van strijdpunten voor stemgedrag	163
9.8	Samenvatting en conclusie	165
10	Stemgedrag en de partij-politieke context	167
	Pieter van Wijnen	
10.1	Inleiding	167
10.2	Ontwikkelingen in de polarisatie van partijen op de links-rechts dimensie	167
10.3	Duidelijkheid van partijen op de links-rechts dimensie 1971-1998	171
10.4	De polarisatie van partijen op strijdpunten	172
10.5	De duidelijkheid van partijen op strijdpunten	175
10.6	Stemgedrag bij kiezers met een verschillende perceptie van partij-profilering	175
10.7	Andere verklaringen van stemgedrag	177
10.8	Samenvatting en conclusie	180
	Appendix A	181
	Appendix B	183
	Appendix C	185
11	Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze.....	187
	Wouter van der Brug	
11.1	Inleiding	187
11.2	Welke prioriteiten stellen kiezers?	188
11.3	Prioriteitstelling en ideologische voorkeuren	191
11.4	Percepties van de 'issue-competentie' van partijen	192
11.5	Prioriteitstelling en partijkeuze	195
11.6	Conclusies	199
	Appendix	201
12	Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland	203
	Jacques Thomassen	
12.1	Inleiding	203
12.2	De achtergronden van partijkeuze	203
12.3	Naar een karteldemocratie?	206
12.4	Burgers en politiek	209
12.5	Politieke veranderingen in Nederland	216
	Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998	219
	Henk van der Kolk	
B.1	Het Nationaal Kiezersonderzoek	219
B.2	Steekproeftrekking en response	221

B.3 De gewogen gegevens	231
B.4 Afsluiting	233
Codeboeken	235
Literatuur	237
Eindnoten.....	247

Lijst van tabellen en figuren

Tabel 1.1	Uitgebrachte stemmen bij tweede-kamerverkiezingen, per partij, in percentages sedert 1946	21
Figuur 1.1	Percentage zetels dat wisselt van partij	23
Figuur 1.2	Opkomst bij verkiezingen voor de Tweede Kamer, Gemeenteraden, Provinciale Staten en Europees Parlement, 1963-1999	24
Figuur 1.3	Analyseschema	25
Figuur 2.1	Meedoen met gesprek (0-4)	39
Figuur 2.2	Lezen over nieuws (0-4)	40
Figuur 2.3	Gemiddelde subjectieve politieke interesse (0-4)	41
Figuur 2.4	Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4))	41
Figuur 2.5	Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4))	42
Figuur 2.6	Relatieve omvang van de generaties	45
Figuur 2.7	Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4)) naar generatie	47
Figuur 2.8	Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4)) naar generatie	47
Figuur 2.9	Relatieve omvang van lager- en hoger-opgeleiden.	48
Figuur 2.10	Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4)) naar opleidingsniveau	49
Figuur 2.11	Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4)) naar opleidingsniveau	50
Figuur 2.12	Gemiddeld opleidingsniveau per generatie	51
Figuur 2.13	Gemiddelde politieke interesse naar opleidingsniveau, in twee generaties	52
Figuur 2.14	Gemiddelde politieke interesse (indexscore) naar geslacht	53
Figuur 2.15	Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore) naar geslacht	53
Figuur 3.1	Opkomst (percentage) bij de Tweede Kamerverkiezingen	58
Figuur 3.2	Bezoek van kerkdiensten (percentage dat tenminste eenmaal per maand een kerkdienst bezoekt)	61
Figuur 3.3	Opkomst en bezoek van kerkdiensten	62
Figuur 3.4	Opkomst en opleiding	62
Figuur 3.5	Opkomst en generatie	63
Figuur 3.6	Binding met politieke partijen (gemiddeld niveau van partijbinding)	64

Figuur 3.7	Opkomst en binding met politieke partijen	65
Figuur 3.8	Analyseschema opkomst bij verkiezingen	66
Tabel 3.1	Verklarende variabelen en hun waarden	66
Tabel 3.2	Verklarende kracht van de blokken in het causale schema	67
Tabel 3.3	Regressieanalyse van het analyseschema	69
Figuur 4.1	Lid van een in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partij	80
Figuur 4.2	Enkele vormen van politieke participatie	80
Tabel 4.1	Politieke participatie en protestgeneigdheid in procenten en participatieverschillen in ongecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen	82
Tabel 4.2	Verschillen in activisme en protestgeneigdheid in ongecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen	83
Tabel 4.3	Effecten van tijd en opleidingsniveau op politieke participatie in 1977 en 1998	85
Tabel 4.4	Opleidingsniveaus en participatie in 1977 en 1998	85
Tabel 4.5	Effecten van tijd en lidmaatschap van maatschappelijke organisaties op politieke participatie in 1977 en 1998	87
Tabel 4.6	Samenhang tussen soorten politieke participatie en protestgeneigdheid	88
Tabel 4.7	Politieke activiteiten en protestgeneigdheid	90
Tabel 5.1	Wisselende kiezers in twee opeenvolgende verkiezingen	95
Tabel 5.2	Aantal stemmers dat ooit zegt te zijn gewisseld	96
Tabel 5.3	Wanneer werd het besluit genomen? (stemmers)	97
Tabel 5.4	Hebt u overwogen op een andere partij te stemmen? (stemmers)	98
Figuur 5.1	Het tijdstip waarop de stemkeuze is gemaakt binnen vier generaties	99
Tabel 5.5	De richting van de wisselingen	102
Tabel 6.1	Stemmotieven van kiezers	112
Tabel 6.2	Meest genoemde stemmotieven, 1971-1998	115
Figuur 6.1	De trend in het aandeel van stemmotieven, 1971-1998	116
Tabel 6.3	Meest genoemde stemmotieven naar partij, 1971-1998	119
Tabel 7.1	Kerkelijke gezindte en sociale klasse 1946-1998	124
Figuur 7.1	Secularisatie binnen vier generaties	126
Tabel 7.2	Stemgedrag in 1971 van de verschillende groepen	127
Figuur 7.2	Feitelijke en hypothetische veranderingen in het electoraat (1971-1998)	128
Tabel 7.3	Percentage verzuilde kiezers (1971-1998)	130
Tabel 7.4	Kerkbezoek minimaal 1 keer per maand	131
Figuur 7.3	De achtergronden van deconfessionalisering	132

Figuur 7.4	Het verband tussen binding en verzuimd (christelijk) stemgedrag	133
Figuur 7.5	Het verloop van klassengebonden stemgedrag in Nederland	136
Figuur 8.1	Analyseschema partijkeuze	139
Tabel 8.1	Posities van partijen op conflictdimensies.	141
Figuur 8.2	Posities van kiezers op de links-rechts dimensie 1977-1998 (1 is meest links. 10 is meest rechts)	145
Figuur 8.3	Polarisatie van kiezers op de links-rechts dimensie	145
Figuur 8.4	De relatie tussen sociale klasse, kerkelijke binding en positie op de links-rechts dimensie 1977-1998	146
Figuur 8.5	Effecten van de links-rechts positie op stemgedrag 1971-1998	148
Figuur 8.6	Variantie in stemgedrag verklaard door de links-rechts positie 1971-1998	148
Figuur 8.7	Opleiding en het effect van de links-rechts positie op stemgedrag 1977-1998	149
Figuur 8.8	Opleiding en de bijdrage van links-rechts positie aan de verklaring van stemgedrag 1977-1998	150
Figuur 9.1	Gemiddelde positie van kiezers op strijdpunten 1971-1998	156
Figuur 9.2	Polarisatie van het electoraat op strijdpunten	157
Figuur 9.3	Effect van strijdpunten en links-rechts positie op stemgedrag 1971-1998	158
Tabel 9.1	Tevredenheid met regeringsbeleid 1971-1998	159
Tabel 9.2	Samenhang tussen tevredenheid met het regeringsbeleid en de beoordeling van het effect van regeringsbeleid op de algemene economische situatie	159
Tabel 9.3	Retrospectief stemgedrag. Verschil in stemkans tussen de meest ontevreden en meest tevreden kiezers met het regeringsbeleid	161
Figuur 9.4	De bijdrage van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties aan de verklaring van stemgedrag 1971-1998	162
Figuur 9.5	Opleiding en het effect van strijdpunten op stemgedrag 1977-1998	163
Figuur 9.6	Opleiding en de bijdrage van strijdpunten en tevredenheid met beleid aan de verklaring van stemgedrag 1977-1998	164
Figuur 10.1	Partijposities op de links rechts dimensie 1971-1998	168
Figuur 10.2a	Partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en het verklarend vermogen van de links-rechts dimensie	170
Figuur 10.2b	Duidelijkheid van partijen op de links-rechts dimensie	172
Figuur 10.3	Polarisatie van partijen op strijdpunten en verklarend vermogen van strijdpunten 1971-1998	173

Figuur 10.4	Duidelijkheid van partijen op strijdpunten	174
Figuur 10.5	Perceptie van partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en effect van links-rechts oriëntaties op stemgedrag 1981-1998	176
Figuur 10.6	Perceptie van partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en verklarend vermogen van de links-rechts dimensie 1981-1998	177
Figuur 10.7	Effecten op stemgedrag van vertrouwen in een lijsttrekker en sympathie voor een lijsttrekker	178
Figuur 10.8	Bijdrage van sympathie voor en vertrouwen in een lijsttrekker aan de verklaring van stemgedrag	179
Figuur 11.1	Urgentie van problemen in de ogen der kiezers	189
Tabel 11.1	Meest competente partij per beleidsterrein in 1994	192
Tabel 11.2	Het door respondenten in 1998 gepercipieerde belang van beleidsterreinen voor partijen	194
Tabel 11.3	Resultaten van regressie-analyses ter verklaring van partijvoorkeuren (1998)	197
Tabel B.1	Steekproeftrekking in het NKO	222
Figuur B.1	De ontwikkeling van politieke interesse in Nederland	225
Figuur B.2	Consequenties van selectieve uitval voor de samenhang tussen variabelen	226
Tabel B.2	Een vergelijking tussen de vier delen van de gehele steekproef	230
Tabel B.3	Een vergelijking van ongewogen, gewogen en populatiegegevens	233

Voorwoord

Dit boek beoogt de politieke veranderingen in Nederland gedurende de laatste drie decennia van de twintigste eeuw in kaart te brengen. Het gaat voornamelijk over veranderingen in de politieke opvattingen en gedragingen van burgers. Deze worden echter waar mogelijk gerelateerd aan andere politieke veranderingen, zoals die in de relatie tussen politieke partijen.

De gegevens waarvan in dit boek gebruik wordt gemaakt, zijn afkomstig van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Het Nationaal Kiezersonderzoek wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON), een samenwerkingsverband van alle universitaire instellingen waar kiezersonderzoek plaatsvindt. Vanaf de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 heeft bij iedere Kamerverkiezing een nationaal kiezersonderzoek, in de vorm van een groot-schalig survey-onderzoek onder een a-selecte steekproef uit de kiesgerechtigde bevolking, plaatsgevonden.

Vanaf het allereerste begin had het NKO een dubbele doelstelling. Enerzijds moest het bij iedere verkiezing het nodige onderzoeksmateriaal bieden om het gedrag van kiezers en de uitkomst van de verkiezingen te kunnen verklaren. Een belangrijke tweede doelstelling was de veranderingen in de opvattingen en gedragingen van de kiezers te kunnen beschrijven en verklaren. Om deze reden werd er op toegezien dat op een aantal kernvariabelen de inhoud van de vragenlijst door de jaren heen ongewijzigd bleef. Het moge duidelijk zijn, dat deze tijdreeks in de loop van de jaren alleen maar aan waarde heeft gewonnen. Inmiddels is het mogelijk op basis van deze gegevens de veranderingen in politieke opvattingen en politiek gedrag over een periode van bijna dertig jaar in beeld te brengen en te verklaren. Dat is de doelstelling van dit boek.

Het NKO wordt vanaf 1971 financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Verschillende universitaire instellingen hebben eveneens bijdragen geleverd. Sinds 1982 hebben enkele overheidsinstellingen, met name de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Volksgezondheid, Welzijn en Sport (voorheen Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk), Onderwijs en Wetenschappen, het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek, het NKO mede gefinancierd.

De lay-out van het boek is verzorgd door Janine van der Woude en Connie Hoekstra, daarin geassisteerd door Debby Kok.

Het Nationaal Kiezersonderzoek zou niet mogelijk zijn geweest zonder de medewerking van vele anonieme burgers die zich in de loop van de tijd hebben laten ondervragen. Aan hen allen zijn wij dank verschuldigd.

Enschede, maart 2000

Jacques Thomassen, Kees Aarts, Henk van der Kolk

De auteurs

Dr. C.W.A.M. Aarts is als universitair hoofddocent voor Methodes en Technieken van Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek verbonden aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente.

Dr. W. van der Brug is als universitair docent verbonden aan de faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Dr. P. Dekker is als Coördinator Participatie en Beleid verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dr. J.J.M. van Holsteyn is als universitair docent verbonden aan het departement Politieke Wetenschappen van de Universiteit van Leiden.

Dr. H. van der Kolk is als universitair docent politicologie verbonden aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente.

Prof.dr. J.J.A. Thomassen is als hoogleraar politicologie verbonden aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente.

Drs. P. van Wijnen is als assistent in opleiding verbonden aan de faculteit Bestuurskunde van de Universiteit Twente.

1 Politieke veranderingen in Nederland

Jacques Thomassen

1.1 Inleiding

‘Politiek was in Nederland wel een erg ondoorzichtig bedrijf geworden. Zo werd de manier waarop meestal kabinetten tot stand plachten te komen, terecht als oncontroleerbaar geknutsel van enkelingen gezien. De vrijblijvende opstelling van partijen vóór verkiezingen kwam neer op de afdracht door de kiezer van zijn stem, zonder controle op het gebruik daarvan. De veelheid van partijen belemmerde eens te meer het zicht van de kiezer op een duidelijke beleidskeuze.’

Zo begint Den Uyl’s beroemde essay *De smalle marge van democratische politiek*, dat in 1970 werd gepubliceerd in de aanloop naar de verkiezingen van 1971. Dertig jaar later kan men zich er hooguit over verbazen waarom Den Uyl in 1970 in de verleden tijd sprak. Wellicht vanuit de gedachte dat het vanaf de verkiezingen van 1971 allemaal anders zou worden. En inderdaad, al vóór de verkiezingen van 1971 sloten PvdA, PPR en D66 een stembusakkoord en vormden zij een schaduwkabinet met het oogmerk de kiezers de gewenste duidelijkheid te verschaffen, maar vooral ook om een linkse meerderheid te veroveren. Dat laatste lukte in 1971 echter niet en in 1972, toen dezelfde strategie nog eens werd overgedaan, al evenmin. Maar toch kwam in 1973 na een moeizame kabinetsformatie ‘de verbeelding aan de macht’ (Bootsma en Breedveld 1999) in de vorm van een kabinet waarin de linkse partijen dominant waren en dat door ARP en KVP werd gedoogd. Voor Nederlandse begrippen betekende de opstelling van de linkse partijen in het begin van de jaren zeventig bijna een revolutie. Voor Lijphart was deze opstelling één van de belangrijkste indicaties dat de pacificatiepolitiek, die het Nederlandse politieke stelsel vijftig jaar lang had beheerst, definitief tot een einde was gekomen. Eén van de belangrijkste kenmerken van de pacificatiepolitiek was immers de overkoepelende samenwerking tussen leiders van de verzuilde bevolkingsgroepen. De opstelling van de PvdA was flagrant in strijd met die basisregel: ‘het doel van de schaduwkabinetten was om een scherpe lijn te trekken tussen regerings- en oppositiepartijen, om politieke verschillen niet te depolitiseren maar juist te accentueren, om scherp omliggende alternatieven te bieden in plaats van te zoeken naar compromissen in besloten vergaderingen’ (Lijphart 1979: 13).

De PvdA was bepaald niet de enige partij die op politieke veranderingen aandrong. In 1967 veroverde D66¹ vrijwel uit het niets zeven kamerzetels met een programma waarin staatsrechtelijke hervormingen, zoals de rechtstreekse verkiezing van de minister-president en de invoering van een districtenstelsel, centraal stonden. Ook die voorstellen hadden tot doel politieke partijen vóór de verkiezingen tot samen-

werking te dwingen, zodat uiteindelijk de kiezers zouden beslissen over de inhoud van het regeringsprogramma en de samenstelling van de regering.

De onvrede over het bestaande politieke stelsel was in een stroomversnelling gekomen door de traumatische ervaringen in de periode 1963-1967, toen op grond van één en dezelfde verkiezing drie kabinetten van verschillende politieke samenstelling optraden. Maar het ging niet om een incident. De roep om veranderingen in het politieke bestel paste in een democratiseringsgolf die achteraf simpel als ‘de jaren zestig’ wordt aangeduid en zich niet alleen in Nederland, maar overal in de westerse wereld voordeed. Daarbij ging het niet alleen om een democratisering van de politieke instituties, maar ook om een beweging die zich juist buiten de traditionele institutionele kaders bewoog, voorzover ze zich daar al niet tegen verzette.

Was Provo nog een kleine lokaal-Amsterdamse protestbeweging die zich beperkte tot het publiekelijk tonen van een non-conformistische levensstijl en het treiterend uitdagen van de autoriteiten (De Liagre Böhl 1999: 299), in 1969 kwam de internationale democratiseringbeweging uit de richting van Parijs de grens over en trof als eerste de toenmalige Katholieke Hogeschool te Tilburg op zijn weg. Kort daarna volgde de Maagdenhuisbezetting en won het verschijnsel van de ‘buitenparlementaire actie’ snel aan populariteit.

Maar lang zou de revolutie niet duren. Na de verkiezingen van 1977 werd Den Uyl op hardhandige wijze duidelijk gemaakt dat de kiezers nog steeds de minister-president niet kozen en dat de manier waarop kabinetten tot stand kwamen nog altijd het oncontroleerbaar geknutsel van enkelingen was, al dan niet vergezeld van een goed glas wijn en een eenvoudige doch voedzame maaltijd in een Haagse bistro.

Aan het eind van de twintigste eeuw is dat nog steeds niet anders. Nog steeds leveren verkiezingen geen dwingende uitspraak op over het na de verkiezingen te vormen kabinet en nog steeds is de kabinetsformatie het geknutsel van enkelingen en de opstelling van politieke partijen is vrijblijvender dan ooit. Meer dan dertig jaar discussie over staatkundige en politieke veranderingen lijkt niets te hebben opgeleverd. Bovendien had Den Uyl's eigen partij al in de jaren tachtig het moede hoofd in de schoot gelegd en een einde gemaakt aan de polarisatiestrategie. Het belangrijkste waar deze in de periode 1977-1989 toe had geleid, was immers een vrijwel permanente plaats op de oppositiebanken.

Betekent dit dat er in al die jaren in de Nederlandse politiek in wezen niets veranderd is? Dat is de conclusie die Lijphart al in 1989 trok. In een evaluatie van de politieke veranderingen in Nederland, kwam hij tot de slotsom dat hijzelf en andere waarnemers van de Nederlandse politiek, de politieke veranderingen in Nederland, sinds de jaren zestig, schromelijk overdreven hadden. Hij schrijft dat toe aan het feit dat hij en al die andere waarnemers te dicht op die veranderingen hadden gezeten om deze in het juiste perspectief te kunnen plaatsen. Als men te dicht op de veranderingen zit, loopt men, aldus Lijphart, het gevaar deze buiten de juiste proporties te tillen (Lijphart 1989).

Dat is echter een conclusie waar men het nog eens tien jaar later niet perse mee eens hoeft te zijn. In het eerder aangehaalde essay stelt Den Uyl (1978: 160): ‘Ik was en ben van mening, dat het een goede zaak zou zijn als in Nederland voor het eerst, sinds meer dan een halve eeuw, eens een kabinet zou kunnen worden gevormd zon-

der de KVP'. Den Uyl heeft het niet meer mogen meemaken, maar in 1994 kreeg hij alsnog zijn zin. In dat jaar kwam er voor het eerst, sinds de invoering van het algemeen kiesrecht, een kabinet tot stand zonder de KVP, zij het in een configuratie die Den Uyl ongetwijfeld niet voor ogen had. Sterker nog, de KVP bestond al lang niet meer, maar was *de facto* in 1975 en *de jure* in 1980 met de ARP en de CHU opgegaan in het CDA. De oprichting van het CDA leek aanvankelijk een effectief antwoord op het electorale verval van de christelijke partijen, dat al in de jaren zestig was ingezet, maar na de periode Lubbers kwam het CDA alsnog in een vrije val terecht. De verkiezingen van 1994 markeerden dan ook de teloorgang van de traditionele christelijke partijen, die eens konden pretenderen 'to run this country'. Tegelijkertijd was in 1994 echter het in 1971 nog ondenkbare gebeurd en was de PvdA een coalitie aangegaan met de VVD, waardoor de onverzoenbare tegenpolen uit de jaren zeventig verzoend leken te zijn. Daarmee leek definitief een einde gekomen aan het tijdperk van de polarisatie en leek Nederland te zijn teruggekeerd naar de consensuspolitiek van vóór het midden van de jaren zestig.

Wat het bovenstaande duidelijk kan maken, is dat de vraag of er zich in Nederland de afgelopen decennia belangrijke politieke veranderingen hebben voorgedaan, niet eenduidig is te beantwoorden, zolang we er niet bij vertellen over wat voor politieke veranderingen we het hebben.

Daarbij is het nuttig een onderscheid te maken tussen veranderingen in *politieke instituties*, dat wil zeggen de formele en informele spelregels, enerzijds en het gedrag van *politieke actoren* anderzijds (Pennings 1999: 21). De belangrijkste politieke actoren in een parlementair stelsel als het Nederlandse, zijn kiezers en politieke partijen en individuele politici. Lijphart baseert zijn conclusie, dat er zich in Nederland nauwelijks of geen politieke veranderingen hebben voorgedaan, voornamelijk op het feit dat de politieke instituties vrijwel onveranderd zijn gebleven. In dit boek gaat het echter om de veranderingen in de onderlinge krachtsverhoudingen van de politieke partijen en vooral om de veranderingen in het gedrag van individuele kiezers, die daaraan ten grondslag liggen. Uiteraard kunnen de verschillende soorten veranderingen niet geheel los van elkaar worden gezien. Politiek gedrag van zowel kiezers als politieke partijen zal mede bepaald worden door de formele en informele spelregels, terwijl het gedrag van kiezers mede bepaald zal worden door dat van politieke partijen en omgekeerd.

In dit en in de volgende hoofdstukken van dit boek zijn we echter primair geïnteresseerd in de beschrijving en de verklaring van electorale veranderingen en meer in het algemeen van het politiek gedrag van burgers. Veranderingen in het gedrag van politieke partijen en in politieke instituties komen alleen aan de orde voorzover ze een bijdrage kunnen leveren aan de verklaring van het gedrag van kiezers. Pas in het laatste hoofdstuk zullen we het perspectief omkeren en de vraag aan de orde stellen, in hoeverre veranderingen in het gedrag van kiezers ook van invloed zijn en vanuit normatief perspectief van invloed zouden moeten zijn op het gedrag van politieke partijen en op de politieke instituties.

In dit hoofdstuk zullen we eerst een algemene schets geven van de electorale veranderingen die zich op het niveau van het electoraat in zijn geheel hebben voorgedaan. Daarna zullen we ingaan op de maatschappelijke en politieke achtergronden

die deze veranderingen mogelijk veroorzaakt hebben. Dit zullen we doen aan de hand van een analyseschema, dat tevens de structuur van het boek grotendeels bepaalt.

1.2 *Electoral veranderingen*

In tabel 1.1 zijn de verkiezingsuitslagen van alle Tweede-Kamerverkiezingen van na de Tweede Wereldoorlog weergegeven. In het partijstelsel als zodanig is in deze periode niet zo veel veranderd. Kort na de oorlog gaven vijf politieke partijen de toon aan: de PvdA en de VVD als de twee belangrijkste tegenpolen op de sociaal-economische dimensie en de drie grotere confessionele partijen ARP, CHU en KVP. In feite is dat nog steeds zo, zij het dat de drie confessionele partijen sinds de verkiezingen van 1977 met een gecombineerde lijst en sinds 1980 als één partij optreden. Op het eind van de jaren zestig leek een totale versnippering van het partijstelsel allerminst denkbeeldig. Vooral de KVP en de PvdA leden in de verkiezingen van 1967, voor de begrippen van die tijd, dramatische verliezen. Deze verliezen kwamen echter niet ten goede aan één van de andere gevestigde partijen, maar aan enkele nieuwe kleinere partijen. Het totale aandeel van de stemmen van de vijf (later drie) grootste partijen was in 1971 gedaald tot 72%. In de loop van de jaren zeventig herstelden zij zich echter en in 1986 was hun gezamenlijke aanhang al weer gestegen tot 85%. Daarna nam deze weer af en in 1998 behaalden de drie grote politieke partijen, evenals in het begin van de jaren zeventig, amper meer dan 70% van de stemmen. Inmiddels wordt deze ontwikkeling echter nauwelijks ervaren als een dreigende versnippering van het partijstelsel. D66 en Groen Links behaalden in 1998 samen ongeveer 16% van de stemmen. Geen van beide wordt echter als een bedreiging van het partijstelsel gezien en zeker D66 heeft bewezen *Koalitionsfähig* te zijn.

Kan men volhouden dat het partijstelsel als zodanig niet ingrijpend veranderd is, de onderlinge krachtsverhoudingen zijn dat wel. Tot het midden van de jaren zestig bleven deze vrijwel onveranderd. Vooral de aanhang van de confessionele partijen, die later het CDA zouden vormen, is opmerkelijk stabiel. Vanaf de invoering van het algemeen kiesrecht tot aan de verkiezingen van 1967, schommelde hun aandeel in de stemmen steeds rond de 50%. Verkiezingen in de eerste helft van deze eeuw roepen dan ook eerder het beeld op van een volkstelling, waarin de onderlinge krachtsverhoudingen van de verschillende maatschappelijke stromingen of zuilen werden vastgesteld, dan van een open competitie tussen politieke partijen.

Tabel 1.1 Uitgebrachte stemmen bij Tweede-Kamerverkiezingen, per partij, in percentages sedert 1946

	1946	1948	1952	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Katholieke Volkspartij	30,8	31,0	28,7	31,7	31,6	31,9	26,5	21,8	17,7							
Anti-Revolutionaire Partij	12,9	13,2	11,3	9,9	9,4	8,7	9,9	8,6	8,8							
Christelijk-Historische Unie	7,8	9,2	8,9	8,4	8,1	8,6	8,1	6,3	4,8							
Christen-Democratisch Appèl										31,9	30,8	29,4	34,6	35,3	22,2	18,4
Staatkundig Gereform. Partij	2,1	2,4	2,4	2,3	2,2	2,3	2,0	2,3	2,2	2,1	2,0	1,9	1,7	1,9	01,7	1,8
Partij van de Arbeid	28,3	25,6	29,0	32,7	30,4	28,0	23,6	24,6	27,3	33,8	28,3	30,4	33,3	31,9	24,0	29,0
Communistische Partij van Ned.	10,6	7,7	6,2	4,7	2,4	2,8	3,6	3,9	4,7	01,7	02,1	01,8	0,6			
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie ¹	6,4	7,9	8,8	8,8	12,2	10,3	10,7	10,3	14,4	17,9	17,3	23,1	17,4	14,6	20,0	24,7
Katholiek Nationale Partij		1,3	2,7													
Gereformeerd Politiek Verbond			0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	1,6	1,8	1,0	0,8	0,8	1,0	1,2	01,3	1,3
Pacifistisch Socialistische Partij					1,8	3,0	2,9	1,4	1,5	0,9	2,1	2,3	1,2			
Boerenpartij					0,7	2,1	4,8	1,1	1,9	0,8						
Democraten '66							4,5	6,8	4,2	5,4	11,1	4,3	6,1	7,9	15,5	9,0
Politieke Partij Radicalen								1,8	4,8	1,7	2,0	1,7	1,3			
Democratisch-Socialisten '70								5,3	7,1	0,7						
Nederlandse Middenstands Partij								1,5	0,4							0,5
Rooms-Katholieke Partij Ned.								0,4	0,9	0,4						
Reformatorische Pol. Federatie											1,2	1,5	0,9	1,0	1,8	2,0
Evangelische Volkspartij											0,5	0,7	0,2			
Centrumpartij											0,1	0,8	0,4			
GroenLinks														4,1	3,5	7,3
Centrum Democraten														0,9	2,5	0,6
Algemeen Ouderen Verbond ²															3,6	0,5
Unie 55+															0,9	
Socialistische Partij												0,5	0,4	0,4	1,3	3,5
Overige	1,0	1,6	1,4	0,8	0,6	1,6	2,6	2,1	0,6	1,5	1,8	0,9	0,9	0,9	1,8	1,4

Partijen die bij geen enkele verkiezing vanaf 1946 een zetel hebben behaald, zijn niet afzonderlijk in de tabel opgenomen, maar bij 'overige' geassocieerd.

1 In 1946 nog Partij van de Vrijheid geheten.

2 In 1998: Algemeen Ouderen Verbond / Unie 55+

Na de verkiezingen van 1963 kwam hier snel verandering in. De veranderingen die men sindsdien kan waarnemen, vormen echter allerm minst een eenduidig patroon. In feite kan men in tabel 1.1 slechts twee duidelijke trends ontdekken. De meest duidelijke is het verval van de grote confessionele partijen die in 1975 zijn opgegaan in het CDA. *Secularisering* van het partijstelsel lijkt dus een onomstotelijke trend in de Nederlandse politiek. Van een ononderbroken trend is echter geen sprake.

In 1963 behaalden de drie grote confessionele partijen nog bijna de helft van de stemmen. Door opeenvolgende verkiezingsnederlagen, van vooral de KVP, was hun gezamenlijke aanhang in 1972 al gedaald tot 31,3 %. Voorzover men in deze trend een ontwikkeling meende te kunnen zien naar het onafwendbare einde van op godsdienstige overtuiging gebaseerde partijvorming, werd die vrees of droom vanaf 1977 gelogenstraft. De vorming van het CDA leek een verdere teloorgang tot staan te brengen. Bij de verkiezingen van 1986 en 1989 was het CDA weer opgeklommen tot een aandeel van rond de 35% van de stemmen; een herstel dat algemeen aan het 'Lubberseffect' werd toegeschreven. Naderhand leek het er echter op dat het CDA in het tijdperk Lubbers op geleende tijd had geleefd. In 1994 viel het CDA terug van 35,3% tot 22,2% van de stemmen, een verlies van niet minder dan twintig kamerzetels, en in 1998 tot 18,4%. Dat is minder dan het aandeel dat de KVP nog in 1971 alleen wist te verwerven (21,8%), om maar niet te spreken van de hoogtijdagen van de confessionele politiek. Het is dan ook niet overdreven om van een aardverschuiving te spreken.

Door de neergang van het CDA is de politieke macht van de PvdA sterk toegenomen. Sinds de verkiezingen van 1994 is de PvdA de grootste partij van het land. Maar dit is louter en alleen te danken aan het verval van het CDA en bepaald niet aan eigen kracht. De PvdA zou in 1994 met een verlies van twaalf zetels, het grootste verlies van enige politieke partij in de parlementaire geschiedenis geleden hebben, ware het niet dat zij de twijfelachtige eer van dit record aan het CDA moest laten. Zodoende werd de PvdA per saldo de grootste partij van Nederland en kon zij de grootste nederlaag in haar geschiedenis als overwinning vieren, omdat zij als grootste partij de minister-president mocht leveren. In 1998 won de PvdA weliswaar weer iets van het verloren terrein terug, maar zij kwam niet boven het niveau waarmee zij vlak na de oorlog was begonnen.

Van de twee grote niet-confessionele partijen lijkt alleen de VVD over de gehele naoorlogse periode structureel van de deconfessionalisering geprofiteerd te hebben. De tweede trend in tabel 1.1 is dan ook de geleidelijke groei van de VVD. Alhoewel ook hier geen sprake is van een ononderbroken trend - in de jaren tachtig werd een spectaculaire groei gevolgd door een even spectaculaire terugval - is de aanhang van de VVD, op het eind van de twintigste eeuw, bijna verviervoudigd ten opzichte van het niveau waarmee de VVD vlak na de oorlog begon.

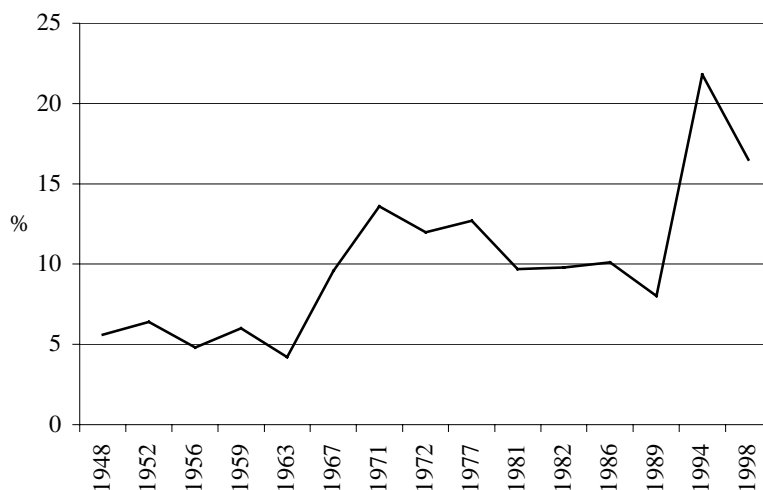
Het is verleidelijk de groei van de VVD te interpreteren als een *verrechtsing* van de Nederlandse politiek. Er is echter ook een andere interpretatie mogelijk. Wanneer men een tweedeling aanbrengt tussen de partijen die zich links en rechts van het politieke midden bevinden², blijkt er juist sprake te zijn van een grote stabiliteit. In vrijwel de gehele naoorlogse periode is er een duidelijk overwicht van de partijen, die zich aan de rechterzijde van het politieke spectrum bevinden. Pas bij de verkiezingen van 1998 gloort er voor het eerst een - krappe - linkse parlementaire meer-

derheid.³ Wanneer men afgaat op de verdeling van de politieke partijen over het politieke spectrum, is er dus geen sprake van dat Nederland in politieke zin van kleur verschoten is.

Stabiliteit

Tot nu hebben we gesproken over veranderingen in de electorale aantrekkingskracht van de politieke partijen afzonderlijk. Een andere indicator voor politieke veranderingen is de stabiliteit van de partijpolitieke verhoudingen, afgemeten aan het aantal kamerzetels dat per verkiezing van eigenaar wisselt.

Figuur 1.1 Percentage zetels dat wisselt van partij

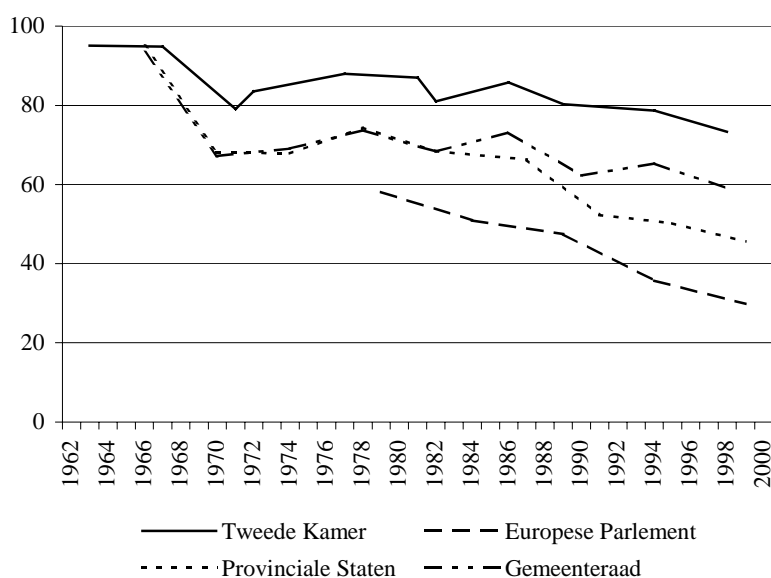

In figuur 1.1 is het verloop van het aantal zetelwisselingen per verkiezing weergegeven. Ook hier is geen sprake van een ononderbroken trend. Op grond van de electorale veranderingen die we in de vorige paragraaf hebben waargenomen, zou men vanaf het midden van de jaren zestig een toename verwachten van het gemiddelde aantal zetelwisselingen. Vanaf de verkiezingen van 1967 is dat inderdaad het geval. Vanaf de verkiezingen van 1977 neemt het aantal zetelwisselingen echter weer af. In 1989 lijkt de stabiliteit van de jaren vijftig zelfs weer teruggekeerd. Bij de verkiezingen van 1994 werd deze evenwel weer doorbroken. Bij die verkiezingen bereikte het aantal zetelwisselingen een absoluut record. Zoals eerder opgemerkt verloren het CDA en de PvdA bij die verkiezingen, met respectievelijk twintig en twaalf zetels, meer dan enig andere politieke partij in de parlementaire geschiedenis. Tegelijkertijd boekte D66 met twaalf zetels een winst zonder weerga in de parlementaire geschiedenis. Hoewel het dus niet zo is, dat de instabiliteit van verkiezing tot verkiezing is toegenomen, lijkt het er wel op dat politieke partijen steeds minder zeker kunnen zijn van een vast aandeel van de uitgebrachte stemmen.

Opkomst

Een vierde trend heeft betrekking op de opkomst bij verkiezingen. In figuur 1.2 is het verloop van de opkomst bij Tweede-Kamerverkiezingen weergegeven. Ter vergelijking is daarnaast ook de opkomst bij de verkiezingen voor de gemeenteraden, provinciale staten en het Europees parlement opgenomen.

Figuur 1.2 Opkomst bij verkiezingen voor de Tweede Kamer, Gemeenteraden, Provinciale Staten en Europees Parlement, 1963-1999 (in procenten kiesgerechtigden)

Bron: CBS (diverse statistieken van de verkiezingen) en media

Wanneer we uitsluitend naar de Tweede-Kamerverkiezingen kijken, vallen drie dingen op. Een eerste verschijnsel, dat nauwelijks commentaar behoeft, is de trendbreuk na de afschaffing van de opkomstplicht. De eerste verkiezingen voor de Tweede Kamer na afschaffing van de opkomstplicht waren die van 1971. In dat jaar ging de opkomst omlaag van 94,9 % in 1967 naar 79,1 %. Even opvallend in het licht van alle discussies over een dalende betrokkenheid van kiezers, is dat de opkomst bij de Kamerverkiezingen na 1971 aanvankelijk niet verder afneemt, maar zelfs weer stijgt naar 88% in 1977. Bij de verkiezingen van 1986 was de opkomst nog altijd 85,8% om daarna te dalen naar een historisch dieptepunt van 73,3 % in 1998. In hoeverre daarmee een neerwaartse trend is ingezet, zal de toekomst moeten uitwijzen. Wat verder opvalt is dat de verschillen in opkomst tussen verschillende soorten verkiezingen steeds groter lijken te worden. Als er bij de Tweede-Kamerverkiezingen al sprake is van een neerwaartse trend, dan zet deze in elk geval

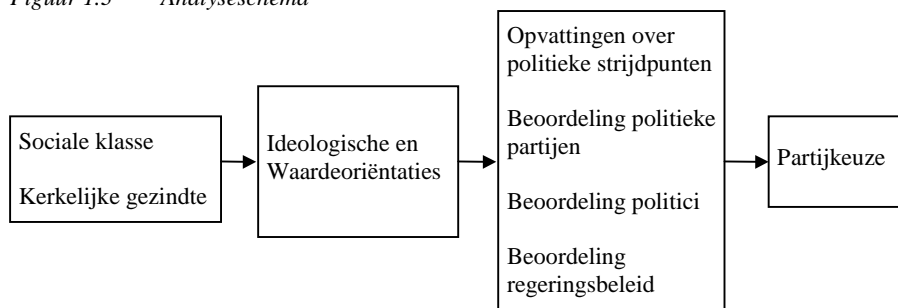
later in dan bij de verkiezingen voor de gemeenteraad en provinciale staten, om van de verkiezingen voor het Europese parlement maar niet te spreken. Bij deze laatste verkiezingen dook de opkomst in 1999 naar een historisch dieptepunt van 29,9 %.

1.3 De verklaring van politieke veranderingen

Hierboven zijn twee soorten veranderingen aan de orde gesteld: de veranderingen in de onderlinge krachtsverhoudingen van de politieke partijen en de veranderingen in de opkomst bij verkiezingen. Bovendien is in de inleiding terloops de toename van allerlei vormen van buitenparlementaire acties genoemd.

Deze verschijnselen zullen we in dit boek beschrijven en proberen te verklaren. Daarbij zal de nadruk vallen op de verklaring van de veranderingen in het electorale fortuin van politieke partijen. Dat fortuin is uiteindelijk afhankelijk van de partijkeuze van individuele kiezers. Om de winst en het verlies van politieke partijen te kunnen verklaren, zullen we dan ook de partijkeuze van individuele kiezers moeten begrijpen en verklaren.

Figuur 1.3 Analyseschema

Om tot een consistente verklaring van de veranderingen in partijkeuze te komen, zullen we ons baseren op het analyseschema in figuur 1.3. Wie enigszins thuis is in kiezeronderzoek zal daarin de contouren⁴ van de *funnel of causality* van de zogenaamde *Michigan school* herkennen. Dat is geen toeval. Het kiezeronderzoek in Nederland, met name het Nationaal Kiezers Onderzoek (NKO), is sterk beïnvloed door de benadering van de Michigan school, althans in die zin, dat in het onderzoeksmateriaal steeds de meest relevante variabelen uit dit model zijn opgenomen.⁵ Centraal in het Michigan model staat de veronderstelling dat gebeurtenissen die zelf geen onmiddellijke politieke connotatie hebben, zoals de maatschappelijke achtergrond van kiezers, eerst als het ware vertaald moeten worden in politieke attitudes. Tot die politieke attitudes behoren opvattingen over politieke strijdpunten en de beoordeling van politieke partijen, politici en het regeringsbeleid. Politieke attitudes vormen dus interveniërende variabelen tussen factoren, die geen directe politie-

ke betekenis hebben en politiek gedrag, in dit geval partijkeuze. Het grote voordeel van deze benadering is, dat hij ook ruimte biedt om korte-termijn-veranderingen te verklaren. Dat is de zwakte van een zuiver sociologische verklaring die partijkeuze tracht te verklaren met behulp van de sociale kenmerken van kiezers. De verdeling van die kenmerken over de bevolking verandert slechts langzaam. Dientengevolge kunnen fluctuaties in stemgedrag binnen een beperkt tijdsbestek moeilijk verklaard worden door onafhankelijke variabelen, die binnen die korte termijn niet fluctueren (Campbell e.a. 1960: 17; Miller and Shanks 1996). Het onderscheid tussen korte- en lange-termijn-factoren maakt het mogelijk om van verkiezing tot verkiezing de invloed van de verschillende factoren van elkaar te onderscheiden.

De leidende gedachte van dit boek is, dat er in de loop van de tijd een verschuiving is opgetreden in het belang van de verschillende factoren in dit schema ter verklaring van kiesgedrag. Maatschappelijke posities en ideologische en waardeoriëntaties⁶ worden geleidelijk steeds minder van belang, terwijl het oordeel over politieke strijdpunten, het vertrouwen dat men heeft in politieke partijen en individuele politici voor de oplossing van maatschappelijke problemen en het oordeel over het regeringsbeleid, steeds belangrijker worden. Geleidelijk, dat is althans de hypothese die in de loop van dit boek verder wordt uitgewerkt, verschuift het zwaartepunt dus van links naar rechts in het schema. Deze algemene hypothese zal hierna worden uitgewerkt.

Verzuiling en ontzuiling

Het belang van de maatschappelijke structuur voor vrijwel alle facetten van het maatschappelijk leven, en dus ook voor politiek gedrag, kwam in Nederland voor het grootste gedeelte van deze eeuw tot uitdrukking in de verzuiling. Verschillende naar levensbeschouwing onderscheiden groepen in de samenleving richtten in de loop van de tijd hun eigen maatschappelijke organisaties op en gingen min of meer van elkaar gescheiden door het leven. Hoe verzuild ook de partijkeuze nog niet zo lang geleden was, laten oudere enquêtes zien. In 1954 stemde nog 87% van de katholieken op de KVP en 82% van de gereformeerden op de ARP. Onder degenen die regelmatig naar de kerk gingen, was dit bij beide groeperingen zelfs bijna 100%. De Nederlands Hervormden stemden vanouds minder verzuild. Maar ook onder deze groepering stemde in 1954 nog 63% van de regelmatige kerkgangers op de CHU of de ARP. Voor het niet-godsdienstige deel van de bevolking was sociale klasse van grote invloed op de partijkeuze. Van degenen die zich tot de lagere sociale klassen rekenden, stemde bijna 70% op de PvdA. Onder de middenklasse was het stemgedrag minder eenduidig. Ruim veertig percent stemde op de PvdA en niet meer dan ruim dertig percent op de VVD (Irwin en Van Holsteyn 1989). De politieke component van de verzuiling was zo sterk dat op het eind van de jaren vijftig nog 72% van de partijkeuze verklaard kon worden op basis van kerkelijke gezindte, kerkbezoek en de sociale klasse van kiezers (Andeweg 1981: 86). Voor de verklaring van partijkeuze viel er dus in de hoogtijdagen van de verzuiling niet veel meer te 'verdienen' wanneer men eenmaal iemands kerkelijke gezindte, de actieve beleving daarvan en zijn sociale klasse kende. De factoren in de tweede en derde kolom van figuur 1.3 deden er dus verder niet zoveel toe. Dit betekent overigens niet dat

ideologische oriëntaties, waarden en opvattingen over strijdpunten, politieke partijen en het regeringsbeleid in die periode geen verband zouden houden met partijkeuze. Zoals in latere hoofdstukken zal blijken was dat verband er wel degelijk. Maar deze oriëntaties lagen evenals partijkeuze *in het verlengde* van iemands maatschappelijke positie. Men zou van een schijnrelatie tussen deze oriëntaties en partijkeuze kunnen spreken. Beide werden immers in sterke mate bepaald door de maatschappelijke achtergrond van mensen.

In hoofdstuk 7 wordt beschreven hoezeer het verklarend vermogen van deze maatschappelijke factoren in de loop van de tijd is afgenomen. Deze ontwikkeling is zeker geen uniek Nederlands verschijnsel. Overal in West-Europa vormde tot na het midden van deze eeuw het partijstelsel de weerslag van de maatschappelijke scheidslijnen zoals die golden in het begin van deze eeuw, ten tijde van de invoering van het algemeen kiesrecht (Lipset en Rokkan 1969). Maar evenals in Nederland is in de meeste andere West-Europese landen de mate waarin stemgedrag met behulp van deze traditionele scheidslijnen verklaard kan worden, sterk afgenomen.

Deze ontwikkeling roept tal van vragen op. De belangrijkste zijn hoe deze ontwikkeling te verklaren valt en welke factoren daarvoor dan wel in de plaats gekomen zijn. De eerste vraag komt uitvoeriger aan bod in hoofdstuk 7, de tweede in de daaropvolgende hoofdstukken van het boek.

In de internationale literatuur heeft lang de nadruk gelegen op de eerste vraag. Het electorale onderzoek heeft zo lang in het teken gestaan van de *stabiliteit* van kiesgedrag, dat het aanvankelijk slecht was toegerust om politieke veranderingen te verklaren, anders dan in termen van een *negatie* van de relaties, zoals die lang geïgouden hadden. Analyses vonden voornamelijk plaats in termen van de negatie van oude bindingen: verklaringen waren er vooral op gericht aan te tonen waarom mensen niet langer volgens de oude scheidslijnen stemden in plaats van aan te tonen op basis waarvan ze dan wèl stemden (Andeweg 1981).

Een tweede wijze waarop de preoccupatie met de stabiliteit van kiesgedrag aanvankelijk tot uitdrukking kwam, is de bijna vanzelfsprekende veronderstelling dat *dealignment* zou worden gevolgd door *realignment*: als de oude maatschappelijke scheidslijnen of *cleavages* niet langer bepalend waren voor het kiesgedrag, dan zouden daar ongetwijfeld andere voor in de plaats komen. In de internationale literatuur zijn tal van mogelijke nieuwe scheidslijnen de revue gepasseerd, zoals de scheidslijn tussen werknemers in de publieke en private sector, tussen huiseigenaren en huurders, en tussen mannen en vrouwen. Pas geleidelijk drong het besef door dat *dealignment* niet noodzakelijk gevolgd hoeft te worden door *realignment*, maar best wel eens een permanent verschijnsel zou kunnen zijn (Dalton et al. 1984: 454). Geen van de eerder genoemde scheidslijnen lijken van blijvende betekenis te zijn (Franklin et al. 1992: 10-15; 410; Rose and McAllister 1986: 2).

Ideologische en waardeoriëntaties

Stabiele partijverhoudingen en min of meer vaste relaties tussen bepaalde politieke partijen en groepen kiezers, hoeven echter niet noodzakelijk gebaseerd te zijn op de maatschappelijke positie van kiezers. Dat in de hoogtijdagen van de verzuiling de partijkeuze grotendeels bepaald werd door iemands maatschappelijke positie, wil

niet zeggen dat kiezers er geen ideologische of waardeoriëntaties op na hielden. Het tegendeel was waar. De traditionele, historisch bepaalde maatschappelijke scheidslijnen vormden juist de basis voor verschillende ideologieën of *Weltanschauungen* (Lipset en Rokkan 1969: 2-3). De ideologische oriëntaties die verbonden zijn met de klassentegenstellingen worden vanouds verbonden met de begrippen links en rechts. Verschillen tussen links en rechts komen tot uitdrukking in de begrippenparen economische gelijkheid en ongelijkheid, eigendom van de productiemiddelen, en de rol van de overheid versus die van de markt (Downs 1957; Knutsen 1995). De tweede maatschappelijke scheidslijn die in Nederland van belang is, kerkelijke gezindte, komt primair tot uitdrukking in opvattingen over de rol van godsdienst en de kerken in de samenleving en in tweede instantie ook in opvattingen over morele vraagstukken. De daarmee verbonden waardeoriëntaties worden weerspiegeld in de tegenstelling tussen een libertijnse en traditionele waardeoriëntatie.

Ook al zijn deze oriëntaties historisch verbonden met bepaalde maatschappelijke scheidslijnen, daarmee is nog niet gezegd dat deze oriëntaties hun politieke betekenis verliezen op het moment dat de achterliggende maatschappelijke tegenstellingen dat doen. Min of meer stabiele politieke tegenstellingen kunnen ook rechtstreeks gebaseerd zijn op deze waardeoriëntaties (Bartolini en Mair 1990: 212-20; Rose en McAllister 1986: 121-23). In velerlei publicaties is gesteld dat de links-rechts dimensie inmiddels veruit de belangrijkste, zo niet de enige dimensie is waarop politieke partijen met elkaar concurreren (Sani en Sartori 1983). Van der Eijk en Niemöller (1983) stelden in hun dissertatie dat de ontzuiling in Nederland gepaard ging met een *realignment* van de kiezers overeenkomstig hun positie op de links-rechts dimensie. In navolging van Downs gingen zij er vanuit dat stemmen voornamelijk een vorm van nuts-maximalisatie is. Dit uitgangspunt komt tot uitdrukking in de kleinste-afstand-hypothese: kiezers zouden stemmen op die partij die zich het dichtst bij hun eigen positie op de links-rechts dimensie bevindt. In een latere analyse komen zij tot de conclusie dat de links-rechts oriëntatie van kiezers niet louter beschouwd kan worden als een reflectie van hun maatschappelijke positie. Niet alleen partijkeuze, maar ook links-rechts oriëntatie blijken grotendeels onafhankelijk te zijn van maatschappelijke positie (Van der Eijk en Niemöller 1992: 332). In deze visie heeft de ideologische oriëntatie, die aanvankelijk werd beschouwd als een afgeleide van een van de belangrijkste maatschappelijke scheidslijnen, zich dus verzelfstandigd.

Maar ook de betekenis van deze verzelfstandigde ideologische oriëntatie is inmiddels betwist door twee concurrerende visies.

De eerste zienswijze werd geïntroduceerd door Inglehart. Zijn uitgangspunt is dat waardeoriëntaties die zijn afgeleid van de traditionele maatschappelijke scheidslijnen in de tweede helft van de twintigste eeuw sterk aan betekenis hebben ingeboet. De oudere generatie kiezers, die de crisisjaren en de oorlog hebben meegemaakt, is opgegroeid met de overtuiging dat primaire levensbehoeften, als het in eigen levensonderhoud kunnen voorzien en externe veiligheid, een schaars goed zijn, met als gevolg dat zij daaraan grote waarde hechten. Voor de generatie die na de oorlog is opgegroeid, geldt dat veel minder. Zij hebben geen oorlog en alleen maar een stijgende welvaart meegemaakt. Dat er voldaan wordt aan de primaire behoeften van een bestaansminimum en veiligheid is in hun beleving vanzelfsprekend. Dat wil

niet zeggen dat zij niet aan materiële waarden hechten, maar het marginale nut daarvan is laag. Daarom zullen zij hun aandacht vooral richten op post-materiële waarden. Ook de oudere generatie heeft uiteraard geprofiteerd van de groeiende veiligheid en welvaart, maar dat verandert hun waardeoriëntatie niet wezenlijk meer. De waarden die men zich in zijn adolescentie-periode eigen maakt, draagt men voor de rest van zijn leven met zich mee. Evenzo veranderen de post-materialistische waardeoriëntaties van de jongere generaties niet als ze eens een economische tegenslag te verduren krijgen. Het gevolg is, aldus Inglehart, een stille revolutie, waardoor geleidelijk de generatie met overheersend materialistische waardeoriëntaties plaats maakt voor een post-materialistische generatie. In politieke zin zal deze revolutie tot een *realignment* leiden: postmaterialisten zullen zich in hun kiesgedrag vooral laten leiden door politieke opvattingen die in het verlengde van hun waardeoriëntatie liggen, zoals de zorg voor een schoon milieu en op die partijen stemmen die deze opvattingen het best vertegenwoordigen. Dat kunnen nieuwe politieke partijen zijn die juist ter behartiging van deze waarden en opvattingen zijn opgericht, danwel oude politieke partijen die de boodschap op tijd hebben begrepen en de bakens hebben verzet (Inglehart 1977).

Maar ook de mogelijke betekenis van deze nieuwe conflictdimensie wordt gerelativeerd door een tweede visie op de aard van de ontwikkelingen in het electoraat. In deze visie is van *realignment*, volgens welke ideologische dimensie dan ook, geen sprake, maar uitsluitend van *ontideologisering* en *dealignment*. In deze visie leidt de afname van de betekenis van de traditionele maatschappelijke scheidslijnen voor de politieke oordeelsvorming, niet tot de ontwikkeling van nieuwe structurele scheidslijnen waarlangs kiezers zich verdelen, maar tot *een individualisering van de politiek*. Deze komt onder meer tot uitdrukking in een groeiende heterogeniteit van de politieke vraagstukken waaraan burgers belang hechten en een toenemende instrumentele houding ten aanzien van verschillende vormen van politiek gedrag. Burgers zullen die vorm van politiek gedrag kiezen waarmee zij het beste hun belangen en de oplossing van maatschappelijke vraagstukken waaraan zij belang hechten, kunnen dienen. Deze instrumentele oriëntatie zal er toe leiden dat burgers van verkiezing tot verkiezing zullen beslissen óf zij gaan stemmen en op welke partij zij gaan stemmen. Kiezers zouden eindelijk zijn gaan kiezen (Rose en McAllister 1986).

Dit alles kan tot grote fluctuaties in de verkiezingsuitslag leiden. Dit is echter geen teken van een gebrek aan politieke interesse, maar roept juist het beeld op van de geïnformeerde en doelbewuste burger uit de klassieke theorie van de democratie. Een beeld dat sinds het vroegste kiezersonderzoek is weggehoond, maar volgens sommige waarnemers aan herziening toe is (Dalton 1996).

Als deze ontwikkeling juist is, boeten niet alleen maatschappelijke tegenstellingen, maar ook ideologische en waardeoriëntaties aan betekenis in als verklarende factor van partijkeuze. Zij zijn ongetwijfeld nog van belang voor de afgrenzing van de politieke partijen die in aanmerking komen, maar hebben geen dwingend karakter in de richting van een specifieke politieke partij. Dientengevolge zal - *ceteris paribus* - het autonome verklarende vermogen van de korte-termijn-factoren in figuur 1.3, opvattingen over politieke strijdpunten, de beoordeling van de competentie van politieke partijen en politici en van het regeringsbeleid, toenemen. In hoeverre de

hier geschetste ontwikkeling in overeenstemming is met de feiten, wordt in een aantal opeenvolgende hoofdstukken onderzocht. In hoofdstuk 6 wordt nagegaan in hoeverre de motieven, die kiezers zelf noemen, voor hun partijkeuze de hier geschetste ontwikkeling weerspiegelen. In hoofdstuk 8 wordt de betekenis van ideologische en waardeoriëntaties bij opeenvolgende verkiezingen in beeld gebracht, waarna in de hoofdstukken 9, 10 en 11 de invloed van de drie zojuist genoemde korte-termijn-factoren in beeld wordt gebracht.

1.4 Een nieuwe burger, een nieuw geluid?

De aan het eind van de vorige paragraaf geschetste visie op de ontwikkeling van electoraal gedrag, maakt deel uit van een geheel van theoretische noties, die tezamen wel als de moderniseringstheorie worden aangeduid. Deze theorie biedt ook een verklaring voor de andere ontwikkelingen in het politiek gedrag van burgers, die in het begin van dit hoofdstuk zijn genoemd: de dalende opkomst, de groeiende instabiliteit van de verkiezingsuitslag en de toename van buitenparlementaire acties. Eén van de belangrijkste vertegenwoordigers van de moderniseringstheorie is de hierboven genoemde Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart (1977; 1990; 1997). Hij stelt dat zich in de gehele Westerse wereld een aantal belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen hebben voorgedaan, zoals de forse economische groei, de enorme stijging van het opleidingsniveau en de ontwikkeling van de massacommunicatiemiddelen. Deze ontwikkelingen zouden tot grote veranderingen op het niveau van de individuele burger hebben geleid.

In de eerste plaats tot de hierboven reeds genoemde verandering van waardepatronen. Na de oorlog is geleidelijk een generatie opgegroeid met een post-materialistisch in plaats van een materialistisch waardepatroon. In dat waardepatroon nemen de kwaliteit van het leven en zelfontplooiing een belangrijke plaats in. De behoefte aan zelfontplooiing leidt ertoe dat deze 'nieuwe burgers' niet langer genoegen wensen te nemen met de beperkte politieke rol, die traditioneel voor burgers is weggelegd en zich grotendeels beperkt tot die van kiezer. Zij wensen zich op een meer directe wijze politiek te manifesteren en doen dat onder meer door deelname aan wat inmiddels 'niet-conventionele vormen van politieke participatie' is gaan heten (Barnes en Kaase 1979). Die tendens wordt nog eens versterkt doordat het belang dat wordt gehecht aan de kwaliteit van het leven, leidt tot nieuwe politieke eisen, nieuwe politieke issues, zoals het behoud van het milieu. Voorzover de traditionele partijen niet adequaat op deze eisen reageren, leidt dat wederom tot manifestaties van politiek gedrag buiten de traditionele kaders om, danwel tot de vorming van nieuwe politieke partijen (met als klassiek voorbeeld de groene partijen). In de tweede plaats hebben de toename van het opleidingsniveau en de enorme toename van het informatieaanbod door de massamedia, tot een 'cognitieve mobilisatie' geleid. Burgers zijn beter geïnformeerd en vaardiger dan ooit om zich effectief in het politieke besluitvormingsproces te manifesteren. Zoals Den Uyl (1978: 152) het scherp samenvatte: 'De kritische generatie, die zich heeft aangediend, wil zelf denken waar anderen voor haar plachten te denken'. Een hogere opleiding, meer

informatie en een groter politiek zelfvertrouwen gaan samen met een hogere politieke interesse. Deze ontwikkeling zou vervolgens een aantal belangrijke effecten hebben op het politieke proces. In de eerste plaats leidt het tot een relativering van wat men de *electorale democratie* zou kunnen noemen. Verkiezingen als de geïnstitutionaliseerde wijze om politieke invloed uit te oefenen, zouden aan betekenis inboeten. In de electorale democratie spelen politieke partijen de hoofdrol als intermediair tussen burger en overheid. Burgers zijn van hen afhankelijk omdat alleen via politieke partijen de ongeordende volkswil tot uitdrukking gebracht kan worden. De 'nieuwe burger' met zijn sterk gegroeide *politieke competentie* is echter steeds meer geneigd zijn eigen politieke boontjes te doppen en zich, al dan niet in samenwerking met anderen, rechtstreeks tot de politieke besluitvormers te richten. Het gevolg van deze ontwikkeling is, dat burgers eerder meer dan minder actief worden. Politieke participatie zal echter een minder conventionele vorm aannemen. Politieke activiteiten die direct of indirect met verkiezingen samenhangen, zullen verhoudingsgewijs minder belangrijk worden in het hele repertoire van vormen van politieke participatie (Barnes, Kaase et al. 1979; Inglehart 1977; Klingemann en Fuchs 1995). Bovendien leidt deze ontwikkeling tot een lossere binding van burgers aan politieke partijen. Dit leidt niet per definitie tot grotere wisselingen tussen politieke partijen, maar wel tot een grotere onvoorspelbaarheid van de partijkeuze. De partijkeuze staat niet bij voorbaat vast en wordt vaak pas in een laat stadium bepaald op grond van zuiver instrumentele overwegingen. Afhankelijk van de politieke omstandigheden, kan dit tot grote wisselingen in de partijkeuze leiden en per saldo resulteren in de grote wisselingen in het electorale fortuin van politieke partijen, die wij eerder in dit hoofdstuk hebben waargenomen.

Uit de moderniseringstheorie zijn de volgende verwachtingen af te leiden, die zich gedurende de afgelopen decennia zouden moeten hebben voorgedaan:

1. Een toename van politieke interesse.
2. Een toename van politiek zelfvertrouwen.
3. Een afname van de opkomst bij verkiezingen.
4. Een afname van de deelname aan conventionele vormen van politieke participatie.
5. Een toename van de deelname aan niet-conventionele vormen van politieke participatie.
6. Een toename van het aantal kiezers dat wisselt van partijkeuze.

De twee eerstgenoemde verwachtingen staan centraal in het volgende hoofdstuk; de derde in hoofdstuk 3; de vierde en vijfde in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5 wordt het fenomeen van de wisselende kiezers behandeld.

1.5 *De politiek-institutionele context*

Uit het voorafgaande zou men de indruk kunnen krijgen dat de politiek-institutionele context, zoals het kies- en partijstelsel, nauwelijks een rol speelt in

kiezersonderzoek. Tot op zekere hoogte is dat ook lang het geval geweest. De twee belangrijkste keuzes die kiezers maken, namelijk of zij gaan stemmen en zo ja, op welke partij, worden traditioneel vooral gerelateerd aan persoonlijke kenmerken van kiezers. Voorzover er zich structurele veranderingen voordoen in de motieven die aan kiesgedrag ten grondslag liggen, worden deze vooral gerelateerd aan veranderingen in de samenleving, zoals het moderniseringsproces dat hierboven werd genoemd. Voor deze traditionele verwaarlozing van de politiek-institutionele context zijn tenminste twee redenen aanwijsbaar. In de eerste plaats was het, zoals in de toelichting bij figuur 1.4 werd aangegeven, lange tijd mogelijk de partijkeuze van kiezers grotendeels sociologisch te verklaren. De kennis van enkele maatschappelijke kenmerken volstond om de partijkeuze van de meeste kiezers te verklaren. Zeker in Nederland was het stelsel van politieke vertegenwoordiging, met inbegrip van het kiesstelsel, gericht op een zo goed mogelijke vertegenwoordiging van de verschillende maatschappelijke stromingen en veel minder op een beoordeling van het regeringsbeleid of de verantwoordelijke gezagsdragers.

Op het moment echter, dat de verklaring voor de partijkeuze verder naar rechts in het schema moet worden gezocht, valt een verwaarlozing van de mogelijke invloed van de politiek-institutionele context niet langer te rechtvaardigen. De mogelijkheid voor kiezers om hun partijkeuze te bepalen op grond van hun ideologische afstand tot de verschillende partijen, wordt mede bepaald door de duidelijkheid waarmee politieke partijen zich ten opzichte van elkaar profileren op de betreffende ideologische dimensie. Als partijen niet duidelijk maken waar ze staan of als er nauwelijks ideologische verschillen bestaan tussen politieke partijen, is het voor de kiezers vrijwel onmogelijk hun ideologische oriëntatie de doorslag te laten geven bij hun partijkeuze. Datzelfde geldt mutatis mutandis voor de invloed van strijdpunten op de partijkeuze. Wil men zijn partijkeuze afhankelijk maken van zijn oordeel over het regeringsbeleid, dan zal toch tenminste duidelijk moeten zijn welke partij(en) verantwoordelijk moet(en) worden gehouden voor dat beleid. Kortom, in hoeverre de factoren, in met name het rechtergedeelte van figuur 1.3, van invloed zijn op de partijkeuze van kiezers, zal mede bepaald worden door de politiek-institutionele context. Een gelijksoortige redenering geldt voor de verklaring van opkomst. Traditioneel was opkomst niet zozeer afhankelijk van individuele nutsoverwegingen, maar meer van wat men sociologische factoren zou kunnen noemen, zoals een gevoel van burgerplicht en de binding met een bepaalde politieke partij (Aarts 1999; Fuchs 1998; Kaase 1998). Steeds minder burgers onderhouden echter een vanzelfsprekende band met één specifieke partij en de norm dat gaan stemmen tot de burgerplichten behoort, wordt vanwege het proces van individualisering, ook steeds minder door sociale controle 'afgedwongen' (Kühnel en Fuchs 1998: 349).

Een meer instrumentele oriëntatie leidt ertoe dat de vraag of men gaat stemmen sterk afhankelijk wordt van de inzet van een specifieke verkiezing, ofwel van het belang dat burgers hechten aan de uitkomst van de verkiezing. Dat belang zal minstens zozeer bepaald worden door politiek-institutionele factoren als door persoonlijke kenmerken van de kiezers.

In de eerste plaats zal opkomst beïnvloed worden door het belang van de betreffende bestuurslaag. In vrijwel alle landen is het verschil in opkomst tussen verkiezingen voor het nationale parlement en alle andere verkiezingen dermate groot dat de

laatste in de literatuur inmiddels door het leven gaan als *second order elections* (Reif en Schmitt 1980; Van der Eijk en Franklin 1996).

Een tweede belangrijke factor is, of de uitslag van de verkiezingen bepalend is voor wie of welke partij(en) er aan de macht komt (Franklin 1996).

Een derde institutionele factor die van invloed zou zijn op de opkomst, is de mate van polarisatie tussen politieke partijen. Hoe scherper de sociale en ideologische conflicten tussen politieke partijen, hoe meer belang kiezers zullen hechten aan de uitkomst van de verkiezingen en hoe hoger de opkomst zal zijn (Downs 1957; Powell 1986; Grofman 1996).

De ontwikkeling naar een electoraat, dat zowel zijn partijkeuze als de beslissing om wel of niet te gaan stemmen steeds meer laat afhangen van instrumentele overwegingen, vraagt dus om meer aandacht voor de politiek-institutionele context.

Er is echter nog een tweede reden waarom in kiezersonderzoek vaak weinig aandacht is besteed aan institutionele factoren. Verkiezingsonderzoek betreft veelal onderzoek naar het gedrag van kiezers bij één verkiezing in één land. Politiek-institutionele kenmerken zijn meestal kenmerken van het politieke systeem als geheel. Zolang onderzoek betrekking heeft op het gedrag van kiezers bij één verkiezing, vormen deze kenmerken geen variabele, maar een constante en kunnen daardoor geen bijdrage leveren aan de verklaring van de variantie in de afhankelijke variabele, partijkeuze of opkomst. Dat wordt mogelijk anders wanneer we internationaal-vergelijkend onderzoek doen of onderzoek naar verschillende verkiezingen in één land. Voorzover politiek-institutionele factoren tussen landen of tussen verkiezingen binnen één land verschillen, kunnen deze niet verwaarloosd worden als we tot een optimale verklaring van het gedrag van kiezers in meerdere landen of bij meerdere verkiezingen willen komen. Ons onderzoek heeft betrekking op de verkiezingen van 1971 tot en met 1998. Zoals we hierboven hebben gezien, hebben alle discussies over staatsrechtelijke hervormingen tot niets geleid. Dit betekent dat alle verkiezingen waarop ons onderzoek betrekking heeft, hebben plaatsgevonden onder hetzelfde formele institutionele regime. Als mogelijke verklaring voor veranderingen in kiesgedrag kan dit dan ook buiten beschouwing blijven.

Dat geldt niet voor de partijpolitieke verhoudingen. Hierboven is reeds gewezen op de polarisatiestrategie van de PvdA. Als strategie om de regeringsmacht te veroveren, bleek deze uiteindelijk contra-productief voor de PvdA (Van Praag 1990), die met uitzondering van het ongelukkige kabinet Van Agt II (1981-1982), van 1977 tot 1989 naar de oppositiebanken werd verbannen. Paradoxaal genoeg gebruikte uiteindelijk het CDA, dat door de PvdA voortdurend werd uitgedaagd kleur te bekennen, de polarisatie-strategie op een buitengewoon effectieve wijze. Geheel in overeenstemming met wat Den Uyl en anderen eens van de confessionele partijen eisten, werd in 1986 het kabinet Lubbers II tot inzet van de verkiezingen gemaakt ('Laat Lubbers zijn karwei afmaken'). En dat leverde het CDA grote winst op. Maar in plaats van deze ontwikkeling toe te juichen, werd de PvdA er eens te meer van doordrongen, dat polarisatie niet de kortste weg naar de regeringsmacht vormde. Bovendien vond binnen de PvdA, vanaf het begin van de jaren tachtig, een sterke de-ideologisering plaats. Het geloof in de maakbaarheid van de samenleving maakte plaats voor de opvatting dat de overheid meer ruimte moest bieden voor het particulier initiatief en de markt (Kalma 1982). In het begin van de jaren negentig

schudde de PvdA, in de woorden van Kok, zijn ideologische veren af. Afzwering van de polarisatiestrategie en de de-ideologisering van de partij leidden ertoe dat de PvdA niet alleen in 1989 een betrekkelijk harmonieus kabinet vormde met het CDA, maar vanaf 1994 zelfs met de VVD. Deze ontwikkeling toont niet alleen aan hoezeer de strategie van met name de PvdA in de loop van de jaren was veranderd, maar ook hoe klein de ideologische verschillen tussen de partijen waren geworden. Hoezeer het verloop van de polarisatie ook een inhoudelijk karakter had, blijkt uit een analyse door Pennings (1999) van de partijprogramma's van de grote politieke partijen vanaf de Tweede Wereldoorlog. Door voor ieder verkiezingsprogramma de verhouding na te gaan tussen het aantal typisch 'linkse' issues dat benadrukt wordt ten opzichte van het aantal 'rechtse' issues is hij in staat iedere partij bij iedere verkiezing op grond van een vergelijkbare indicator op een links-rechtsschaal te plaatsen. Uit zijn analyse blijkt duidelijk dat de polarisatie op het eind van de jaren zestig is toegenomen; niet alleen door een trek naar links van de PvdA, maar ook door een verrechtsing van de VVD. Vanaf het begin van de jaren tachtig bewegen de beide tegenpolen zich weer naar het midden van de schaal, met als gevolg dat in de jaren negentig de grote politieke partijen elkaar verdringen in het politieke midden (Pennings 1999: 35).

Deze ontwikkeling betekent dat niet alle verkiezingen in de periode 1971-1998 in een vergelijkbare politieke context hebben plaatsgevonden. Hierboven hebben we de verwachting uitgesproken dat de mate van polarisatie van invloed zal zijn zowel op de opkomst als op de mate waarin kiezers in staat zijn hun partijkeuze te baseren op hun ideologische oriëntatie en op hun standpunt ten aanzien van politieke strijdpunten. Deze verwachtingen zullen voor wat betreft opkomst verder worden uitgewerkt en getoetst in hoofdstuk 3 en voor wat betreft de invloed van ideologische oriëntaties op partijkeuze in hoofdstuk 10.

Met deze uiteenzetting is ook de structuur van het boek aangegeven. In de hoofdstukken 2 tot en met 5 zullen de verwachtingen met betrekking tot de ontwikkelingen op het niveau van individuele burgers, die in paragraaf 4 zijn geformuleerd, verder worden uitgewerkt en getoetst. In de daaropvolgende hoofdstukken staat partijkeuze centraal. In hoofdstuk 6 wordt bezien in hoeverre de motieven waarop kiezers hun partijkeuze baseren in de loop van de jaren zijn veranderd. In de hoofdstukken 7 tot en met 11 wordt het analyseschema in figuur 1.3 van links naar rechts afgewerkt. In hoofdstuk 7 wordt bezien hoe de invloed van kerkelijke gezindte en sociale klasse op partijkeuze zich in de loop van de jaren heeft ontwikkeld. In de hoofdstukken 8, 9 en 11 wordt dezelfde vraag gesteld met betrekking tot respectievelijk ideologische oriëntaties, politieke strijdpunten en de beoordeling van politieke partijen, politici en het regeringsbeleid. In hoofdstuk 10 komt de vraag aan de orde, in hoeverre de invloed van deze factoren op de partijkeuze, varieert met veranderingen in de partijpolitieke context. In hoofdstuk 12 tenslotte, worden de resultaten van het onderzoek samengevat en worden enige conclusies getrokken met betrekking tot het functioneren van de representatieve democratie in Nederland.

2 Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen

Kees Aarts en Jacques Thomassen

2.1 *Inleiding*

In hoofdstuk 1 is de verwachting uitgesproken dat de politieke betrokkenheid van burgers in de afgelopen decennia eerder gestegen dan gedaald zal zijn. Deze verwachting is geheel in strijd met wat de afgelopen jaren in het publieke debat bij voortdurend is betoogd. Die discussie stond immers geheel in het teken van de toegenomen ‘kloof’ tussen burgers en politiek. Wat er precies met die kloof wordt bedoeld, is niet altijd even duidelijk, maar de veronderstelling dat de politieke betrokkenheid toe- in plaats van afgenomen zou zijn, is er in elk geval moeilijk mee te rijmen. Deze verwachting vergt dan ook enige toelichting. In het eerste deel van dit hoofdstuk zullen wij dat doen aan de hand van de volgende stellingen:

- De gedachte dat de politieke betrokkenheid van burgers gedaald zou zijn, is a-historisch. Als men stelt dat de politieke betrokkenheid van burgers is afgenomen, dan rijst vanzelf de vraag: ten opzichte van wanneer dan wel?
- De discussie gaat voorbij aan de theoretische en empirische internationale literatuur van de afgelopen vijftig jaar.

Vervolgens zullen we in het tweede deel van het hoofdstuk, aan de hand van gegevens van het NKO, laten zien hoe politieke betrokkenheid zich in werkelijkheid heeft ontwikkeld. Die gegevens zijn echter niet op voorhand overtuigend. De discrepantie tussen de populair-wetenschappelijke discussie en de gegevens uit het Nationaal Kiezers Onderzoek, heeft inmiddels tot een methodologische discussie over de validiteit van de NKO-gegevens geleid. Dat is een probleem dat niet alleen dit hoofdstuk betreft en daarom uitvoerig in de bijlage bij dit boek wordt behandeld. Omdat de methodologische discussie sterk verweven is met de populair-wetenschappelijke discussie, ontkomen we er echter niet aan om hier en daar te verwijzen naar meer technische aspecten van het onderzoek.

2.2 *Politieke interesse in historisch perspectief*

De stelling dat politieke interesse zou zijn afgenomen, is inhoudsloos als men niet duidelijk maakt wat het tijdspectief is. Wanneer was de politieke interesse dan hoger dan op het moment van spreken? Als men het tijdspectief van de naoor-

logse periode neemt, dan geeft noch de internationale, noch de Nederlandse literatuur veel aanknopingspunten voor de wellicht wat romantische ideeën dat het vroeger allemaal zoveel beter was. In de internationale literatuur werd in de jaren veertig de toon gezet door Schumpeter toen hij in zijn beroemde boek *Kapitalisme, Socialisme en Democratie* korte metten maakte met de ‘klassieke’ theorie van de democratie, waarin aan de burger een actieve rol werd toegedacht. In werkelijkheid, aldus Schumpeter, is de burger:

‘lid van een onpraktisch comité, het comité van de gehele natie, en daarom besteedt hij minder inspanning aan het onder de knie krijgen van een politiek probleem dan hij besteedt aan een spelletje bridge. De gemiddelde burger valt dan ook, zodra hij zich op politiek terrein gaat bewegen, terug tot lagere geestelijke prestaties. Hij betoogt en analyseert op een wijze die hij binnen de sfeer van zijn werkelijke belangen als infantiel zou beschouwen.’ (Schumpeter 1979: 302-3).

Dit beeld werd in feite bevestigd door de vroegste kiezersonderzoeken in de Verenigde Staten, in de jaren veertig en vijftig, waarvan de algemene teneur was dat de politieke kennis en de politieke betrokkenheid van burgers verbijsterend laag waren. Lager dan dit historische referentiepunt kan de burger als het ware al niet meer zinken.

In Nederland is het niet veel anders. De constatering van een lage politieke betrokkenheid van burgers komt in de loop van de tijd even hardnekkig terug als de wisseling van de seizoenen. Al in 1964 wijdde Daalder zijn inaugurele rede aan de vraag: ‘hoe men de Nederlandse lauwheid ten aanzien van het politieke leven zou kunnen verklaren’ (Daalder 1974: 11). ‘De houding van vele Nederlanders ten aanzien van het politieke leven is er een van scepsis en lijdelijkheid’, aldus Daalder. En met een verwijzing naar een brief van de Britse gezant in Den Haag die in 1860 opmerkte dat: ‘The Dutch are little disposed to take a busy and sustained part in politics’, constateerde hij dat er in honderd jaar blijkbaar weinig veranderd was (ibidem: 9). En kort daarna merkte Lijphart over de periode van de verzuiling op:

‘Dit hele stelsel van verzuildeheid aan de basis en politiek beleid door een kartel van elites, wordt geschaagd door een grote mate van politieke passiviteit van de massa - passiviteit, onverschilligheid en ook trouw aan en respect voor de leiders in de eigen zuil’ (Lijphart 1975: 11).

Toen op het eind van de jaren zestig in Nederland de ontzuiling inzette, stond de op dat moment opkomende empirisch-politicologische literatuur bol van de ‘vervreemding van de politiek’. De verkiezingen van 1966 voor Provinciale Staten en in 1967 voor de Tweede Kamer, werden de verkiezingen van het onbehagen genoemd. De electorale aardverschuivingen en de winst voor jonge partijen als D66 en de Boerenpartij werden uitgelegd als tekenen van onvrede en nadat in 1970 de opkomstplicht werd afgeschaft, maakten ook toen al sommigen in de pers zich ernstige zorgen over de tegenvallende opkomstpercentages van de kiezers. Het niet-stemmen werd uitgelegd als een teken van groeiend wantrouwen bij de burger ten aanzien van de politiek (Van Gunsteren en Andeweg 1994: 13; Den Uyl 1978: 145-6).

Voorzover er dus al een moment in de naoorlogse historie zou liggen, ten opzichte waarvan de politieke betrokkenheid van burgers gedaald zou moeten zijn, dan zou dat in de jaren zeventig moeten liggen.

Dan zijn we inmiddels aangeland in de periode die door het Nationaal Kiezersonderzoek bestreken wordt. Dit betekent dat de vraag hoe het met het verloop van de politieke betrokkenheid staat, met behulp van empirisch onderzoek kan worden beantwoord. Daaraan is het grootste deel van dit hoofdstuk gewijd. Overigens sluiten we daarmee direct aan op één van de belangrijke argumenten om in 1971 aan het NKO te beginnen: indertijd werd immers onder meer ‘de gehele problematiek rond de representatie, de afstand tussen gekozenen en kiezers, bestuurders en burgers’ opgevoerd als rechtvaardiging van een NKO (De Hoog e.a. 1971: 44)!

2.3 *Theoretische verwachtingen*

Maar welke redenen zijn er eigenlijk om te verwachten dat de politieke betrokkenheid vroeger - wanneer vroeger ook was - hoger zou zijn dan op dit moment, anders dan de wat onbestemde gevoelens dat die betrokkenheid vroeger hoger was? In feite is er in de internationale literatuur nauwelijks een aanknopingspunt te vinden dat de gedachte zou kunnen rechtvaardigen, dat de betrokkenheid van burgers in de politiek zou afnemen. Niet dat er geen aandacht zou zijn voor de gedachte dat de parlementaire democratie in een crisis zou verkeren, zoals ook in de ‘kloofdiscussie’ tot uitdrukking komt. Integendeel, in de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn er zeker vijf groepen van theorieën te onderscheiden waarin politieke betrokkenheid in verband wordt gebracht met de overlevingskansen van de democratie zoals wij die kennen (Kaase en Newton 1995: hoofdstuk 2). Diverse auteurs hebben een ‘crisis’ van de democratie voorspeld, door de ontwikkeling van de politieke betrokkenheid op middellange tot lange termijn. Maar vrijwel al deze ‘crises’ zouden ontstaan als gevolg van *toegenomen* politieke betrokkenheid (Fuchs en Klingemann 1995: 5). De enige theoretische variant waarin politieke apathie een (beperkte) rol speelt, is de relatief recente variant waarin maatschappelijke ontwikkelingen ook leiden tot een groeiend hedonisme (ibidem: 14-15).

Een belangrijk gedeelte van deze crisistheorieën is gebaseerd op de moderniseringstheorie die in het vorige hoofdstuk aan de orde is gesteld. Kort gezegd komt deze er op neer dat het maatschappelijke moderniseringsproces twee in dit verband relevante ontwikkelingen met zich mee heeft gebracht, die tezamen ook wel als individuele modernisering worden aangeduid (Fuchs en Klingemann 1995: 12). In de eerste plaats is er na de oorlog geleidelijk een generatie opgegroeid met een post-materialistisch in plaats van een materialistisch waardenpatroon (Inglehart 1977; 1990; 1997). In dat waardepatroon nemen de kwaliteit van het leven en zelfontplooiing een belangrijke plaats in. De behoefte aan zelfontplooiing leidt ertoe, dat deze ‘nieuwe burgers’ niet langer genoeg wensen te nemen met de beperkte politieke rol, die traditioneel voor burgers is weggelegd. Zij wensen zich op een meer directe wijze politiek te manifesteren en doen dat onder meer door deelname aan ‘niet-conventionele vormen van politieke participatie’ (Barnes en Kaase 1979).

In de tweede plaats hebben de toename van het opleidingsniveau en de enorme toename van het informatieaanbod door de massamedia, tot een ‘cognitieve mobilisatie’ geleid. Burgers zijn beter geïnformeerd en vaardiger dan ooit om zich effectief in het politieke besluitvormingsproces te manifesteren. Een hogere opleiding, meer

informatie en een groter politiek zelfvertrouwen zal vergezeld gaan van een hogere politieke interesse.

Van de moderniseringstheorie is in hoofdstuk 1 een aantal verwachtingen afgeleid. Twee daarvan zullen in dit hoofdstuk worden getoetst:

1. Een toename van politieke interesse.
2. Een toename van politiek zelfvertrouwen.

In de volgende paragraaf zal worden gezien hoe politieke interesse en politiek zich sinds 1970 hebben ontwikkeld. Daarna zullen deze processen in verband worden gebracht met individuele modernisering.

2.4 *Ontwikkeling van politieke interesse*

Politieke interesse kan eenvoudig worden gedefinieerd als een gevoel van nieuwsgierigheid over politieke zaken (Gabriel en Van Deth 1995: 395). Traditioneel wordt politieke interesse op verschillende manieren gemeten. Men kan mensen rechtstreeks vragen hoe geïnteresseerd in politiek zij zijn. Een meer indirecte methode maakt gebruik van zelf gerapporteerd gedrag om politieke interesse te meten. Hierbij kan worden gedacht aan het lezen van politiek nieuws in de krant en het kijken naar actualiteitenrubrieken op de televisie.

Indirecte metingen van politieke interesse

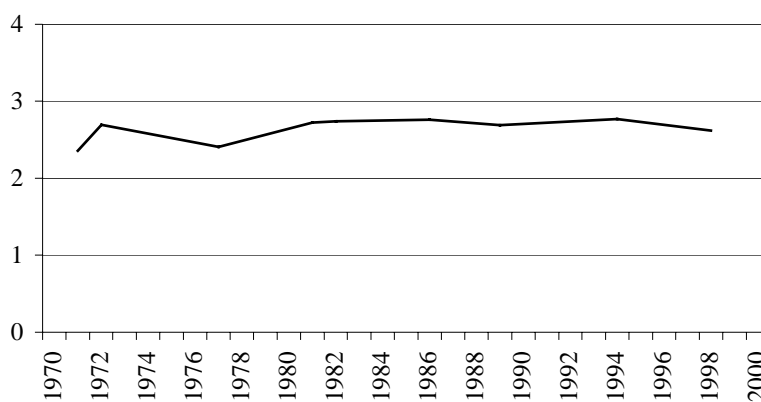
We beginnen met de indirecte methode. Deze methode is ook in internationaal vergelijkend onderzoek zoals de Eurobarometer gebruikt. Daarin is de vraag gesteld, hoe vaak men in gezelschap over politiek praat: regelmatig, soms of nooit. Gabriel en Van Deth (1995: 398) toetsen op basis van de gegevens van de Eurobarometer de aan de moderniseringstheorie ontleende hypothese dat de politieke interesse in de landen van de Europese Unie geleidelijk gestegen is. De gegevens blijken zo'n eenduidige conclusie echter niet toe te laten. In landen als Nederland en Duitsland blijkt de politieke interesse tot in het begin van de jaren tachtig te zijn toegenomen, om daarna weer geleidelijk af te nemen. In een aantal andere landen lijkt de politieke interesse al sinds een langere periode af te nemen. De verschillen tussen opeenvolgende jaren zijn echter zo klein dat het nauwelijks gerechtvaardigd lijkt een trend in welke richting dan ook te constateren. Wanneer men naar Europa als geheel kijkt, blijkt het niveau van politieke interesse in de periode 1973-1993 verrassend stabiel te zijn. Het gemiddelde percentage dat vaak over politiek spreekt, bedraagt zo'n 17% en varieert in deze periode tussen 14,8 en 18,6 %. In geen van de landen is een onbetwistbare trend aanwijsbaar (Van Deth 1995: 5; Topf 1995: 61).

In de NKO's is sinds 1971 aan het begin van de vraaggesprekken de vraag gesteld hoe vaak de respondent zich mengt in gesprekken over politieke onderwerpen. Deze vraag is iets anders geformuleerd dan de zojuist genoemde vraag uit de Eurobarometers, maar verwijst naar hetzelfde type politieke interesse; praten over politiek.⁷

Op de vraag 'Als er in gezelschap over binnenlandse politieke problemen wordt gesproken, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling of

heeft u geen belangstelling?’ kunnen drie antwoorden worden gegeven die elk een bepaalde mate van politieke interesse weergeven. Per NKO kan een ‘gemiddeld’ gegeven antwoord worden berekend voor alle respondenten. Om redenen van vergelijkbaarheid met andere vragen, zijn deze gemiddelden in figuur 2.1 weergegeven op een schaal van 0 tot 4, waarbij 0 betekent dat in dat jaar niemand belangstelling had, terwijl 4 betekent dat in dat jaar iedereen met het gesprek meedeed.

Figuur 2.1 Meedoen met gesprek (0-4)

Figuur 2.1 laat zien dat er in het geheel geen duidelijke stijgende of dalende trend zit in het meedoen met gesprekken over politiek. Deze bevinding ondersteunt de conclusie van Gabriel en Van Deth (1995). Het gemiddelde niveau van politieke interesse volgens deze indicator ligt tussen 2,35 (in 1971) en 2,77 (in 1994), maar de tussenliggende jaren laten geen duidelijk patroon zien.

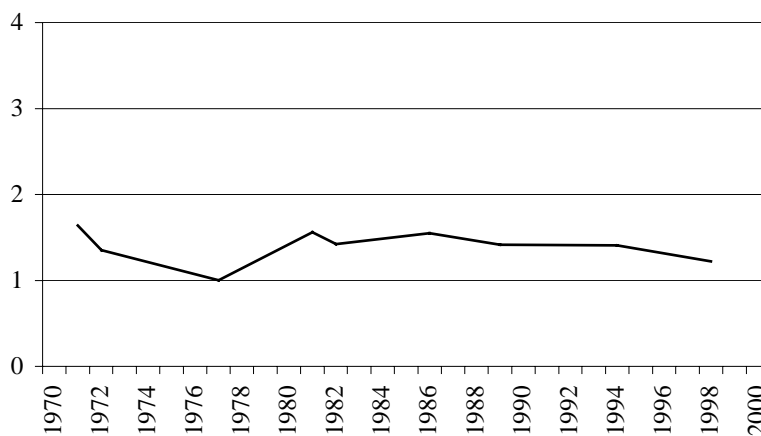
Een tweede indirecte meting van politieke interesse wordt verkregen door te vragen naar het lezen van het binnen- en buitenlandse politieke nieuws in de krant. Hierover zijn steeds twee afzonderlijke vragen gesteld. Iemand die (bijna) altijd het binnenlands politiek nieuws in de krant leest en (bijna) altijd of vaak het buitenlandse politiek nieuws, krijgt een score 4 op de schaal, terwijl iemand die noch het één noch het ander doet, score 0 krijgt. Een tussenliggende score wordt verkregen als men hetzij (bijna) altijd het binnenlands politiek nieuws, hetzij (bijna) altijd of vaak het buitenlandse politiek nieuws leest.

In figuur 2.2 zijn voor elk NKO de gemiddelde scores op deze schaal weergegeven. De laagste gemiddelde score is in 1977, maar deze heeft een duidelijk andere oorzaak dan een plotseling inzakkend leesgedrag bij de respondenten.⁸ Afgezien van dit enigszins afwijkende jaar 1977, liggen de gemiddelde scores tussen 1,64 (in 1971) en 1,22 (in 1998). Over de gehele periode bezien lijkt er dus een lichte afname te zijn in de frequentie waarmee men over politiek nieuws in de krant leest.

Tot nu toe zijn de bevindingen gemengd: het meedoen met gesprekken over politiek is niet duidelijk toe- of afgenomen, terwijl zeker sinds het midden van de jaren tachtig wel relatief minder over politiek nieuws in de krant wordt gelezen. Dit laatste hoeft overigens niet alleen op een afnemende politieke interesse te wijzen, maar

kan ook te maken hebben met veranderingen in de manier waarop mensen nieuws tot zich nemen: misschien relatief meer via de televisie en minder door het lezen van kranten. Dat de balans tussen lezen en televisiekijken de afgelopen decennia is veranderd, blijkt uit onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van Nederlanders (Van den Broek, Knulst en Breedveld 1999: 25).

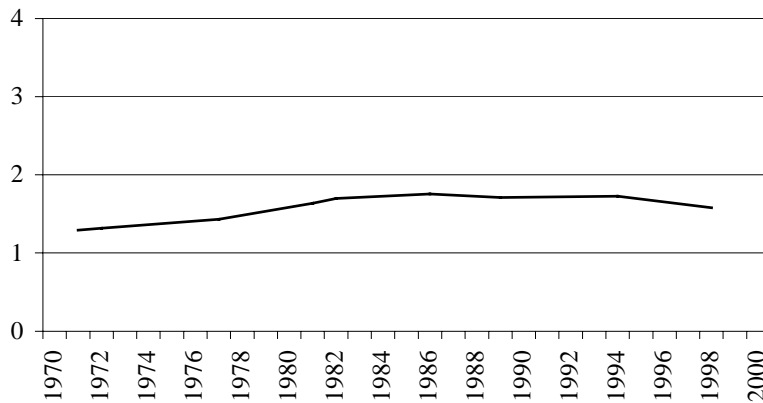
Figuur 2.2 Lezen over nieuws (0-4)

Directe meting van politieke interesse, en de indexscore

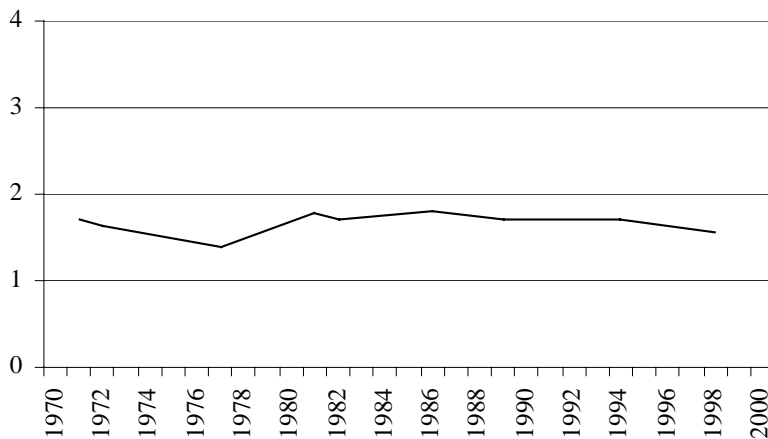
De in Nederland meest gehanteerde indicator van politieke interesse is een directe vraag: 'Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?' De gemiddelde scores op deze vraag, wederom op een schaal van 0 tot 4 waarbij 4 betekent dat iedereen zeer geïnteresseerd is, zijn weergegeven in figuur 2.3. Ook uit deze figuur springt geen monotone trend naar voren, opwaarts (zoals de cognitieve mobilisatiethese voorspelt) noch neerwaarts (zoals vaak beweerd is in het Nederlandse debat over de kloof tussen burgers en politiek). Het grootste verschil is te vinden tussen 1986 (gemiddelde score: 1,75) en 1971 (1,29). Dit verschil is statistisch ook significant: naar alle waarschijnlijkheid bestond er onder alle Nederlandse kiesgerechtigden in 1986 een hogere gemiddelde interesse dan in 1971.⁹ Na 1986 neemt de gemiddelde interesse weer af, maar in 1998 is het gemiddelde van 1,58 nog steeds hoger dan dat van begin jaren zeventig. Deze drie metingen van politieke interesse, twee indirecte en een directe, geven elk op zichzelf een aspect van politieke interesse weer. Het nadeel is, dat het in het vervolg van dit hoofdstuk erg lastig is om steeds met drie verschillende metingen te werken. Een meer samenvattend en betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van politieke interesse in Nederland wordt verkregen als de verschillende wijzen, om politieke interesse te meten, worden gecombineerd. Combinatie van de antwoorden op de vier afzonderlijke vragen naar politieke interesse - interesse in politieke onderwerpen, lezen van binnenlands nieuws, lezen van buitenlands nieuws en meedoen aan gesprek over politiek - levert een indexscore op die tussen 0 en 4 kan liggen.¹⁰

Figuur 2.3 Gemiddelde subjectieve politieke interesse (0-4)

Het verloop van de gemiddelde waarde van deze index in de periode 1971-1998 is te zien in figuur 2.4. Deze figuur laat geen ondubbelzinnige ontwikkeling - dus noch een stijging, noch een daling - in de belangstelling voor politiek, gedurende de afgelopen dertig jaar, zien. Het gemiddelde niveau van politieke interesse, gebaseerd op een combinatie van meetinstrumenten, blijkt wel te variëren tussen verschillende verkiezingsjaren, maar niet erg veel. Afgezien van 1977¹¹, is de minimale gemiddelde waarde van de index 1,55 (in 1998) en het maximum 1,80 (in 1986): een statistisch significant, maar tegelijkertijd niet bijzonder groot verschil.

Figuur 2.4 Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4))

Gemiddeld genomen over het gehele electoraat, is de politieke interesse in Nederland, sinds het begin van systematisch onderzoek eraan in 1971, vrij stabiel geble-

ven. Voorzover er patronen te onderkennen zijn, laten deze aanvankelijk, tot midden jaren tachtig, een lichte stijging zien, die wordt gevolgd door een lichte daling. Dit is de eerste belangrijke conclusie die we in dit hoofdstuk kunnen trekken.

Politiek zelfvertrouwen

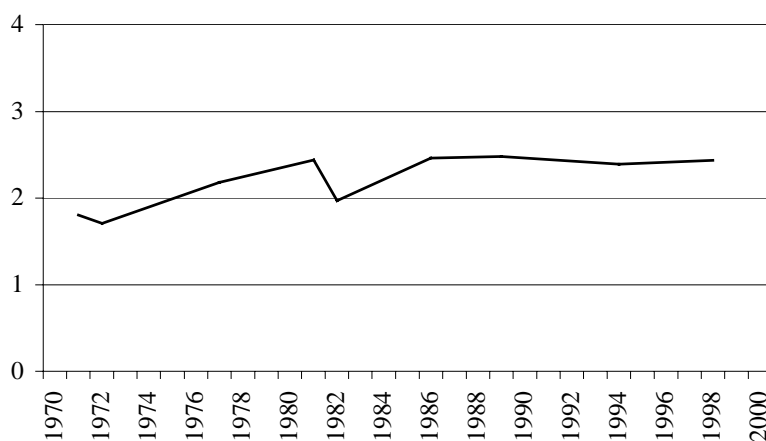
De tweede verwachting die we in dit hoofdstuk zullen toetsen, betreft politiek zelfvertrouwen. Net als voor de belangstelling voor politiek, geldt ook voor het politieke zelfvertrouwen dat op theoretische gronden, namelijk door processen van individuele modernisering, in de periode 1971-1998, een stijging van het gemiddelde zelfvertrouwen wordt verwacht.

Hoe is politiek zelfvertrouwen gemeten in de NKO's? Aansluitend op eerder onderzoek in de Verenigde Staten, is in alle afleveringen van het NKO een serie van vier stellingen opgenomen, waar de respondenten het al dan niet mee eens konden zijn. Deze vier stellingen zijn:

- Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.
- De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
- Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.

Hoe vaker iemand het oneens is met deze stellingen, des te meer politiek zelfvertrouwen zal hij of zij bezitten. Voor de analyses in dit hoofdstuk is het aantal malen dat iedere respondent het oneens is met een stelling opgeteld tot een index van politiek zelfvertrouwen. De procedure is vergelijkbaar met die welke met politieke interesse is gevolgd. De index van politiek zelfvertrouwen kan minimaal 0 en maximaal 4 zijn. Hetzelfde geldt uiteraard voor de gemiddelde indexscore over alle respondenten in een bepaald jaar.

Figuur 2.5 Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4))

Het verloop van deze gemiddelde indexscore is weergegeven in figuur 2.5. Uit deze figuur blijkt dat deze gemiddelde score in de jaren tachtig en negentig wat hoger is dan in de jaren zeventig. Een uitzondering is de lage waarde in 1982. Voor deze uitzondering dient zich niet direct een verklaring aan. Wanneer we de waarden in 1971 (1,80) en 1972 (1,71) vergelijken met die in 1981 (2,50), dan blijkt het verschil ook statistisch significant te zijn. Na 1981 is het gemiddelde politieke zelfvertrouwen - zoals gezegd, met uitzondering van 1982 - vrij stabiel.

Hoe staat het, na deze eerste ronde van analyses, met onze theoretische verwachtingen? Volgens de twee verwachtingen die in dit hoofdstuk getoetst zouden worden, zouden de politieke interesse en het politieke zelfvertrouwen in de onderzochte periode gestegen zijn. Dit blijkt in ieder geval in deze simpele formulering niet het geval. Daarmee is aangetoond dat de cognitieve mobilisatiethese in haar meest ruwe vorm - één verwachting voor alle kiesgerechtigden, zonder uitsplitsing naar subgroepen - niet opgaat. Volgens het publieke debat in Nederland over 'de kloof' tussen burgers en politiek, zouden daarentegen de politieke interesse en het politieke zelfvertrouwen juist zijn afgenomen. Ook deze stelling wordt niet bevestigd door de gegevens, zij het dat er aanwijzingen zijn voor een dalende politieke interesse sinds het midden van de jaren tachtig. Maar wat is er dan wel aan de hand? Misschien helemaal niets, maar het kan ook zijn dat er onder de grove gemiddelde scores per verkiezingjaar, die we tot nu toe hebben laten zien, verschuivingen schuilgaan onder bepaalde groepen kiesgerechtigden. Om dit soort verschuivingen op het spoor te komen, richten we ons nu tot de belangrijkste indicatoren van individuele modernisering.

Generaties, politieke interesse en zelfvertrouwen

Eerder in dit hoofdstuk is al stilgestaan bij de ideeën van Inglehart over de opkomst van postmaterialistische waardeoriëntaties en cognitieve mobilisatie. Deze veronderstelde veranderingen werden door hem en door vele navolgers, beschouwd als effecten van individuele moderniseringsprocessen. Deze moderniseringsprocessen komen tot uiting in een stijgend opleidingsniveau en het verdwijnen van traditionele verschillen in politieke attitudes tussen mannen en vrouwen (het stereotype van de in politiek geïnteresseerde en zelfverzekerde man versus de politiek onverschillige en onzekere vrouw).

Er zijn drie eenvoudige manieren waarop het effect van deze moderniseringsprocessen zichtbaar kan worden gemaakt. We zullen uiteraard kijken naar de verschillen in interesse en zelfvertrouwen onder respondenten met verschillende opleidingsniveaus en onder mannen en vrouwen. De derde manier, waarmee gestart wordt, is om de *generatie* centraal te stellen waartoe kiesgerechtigden behoren.

Nu is 'generatie' een nogal wijsds begrip. Het wordt in veel uiteenlopende betekenissen gebruikt, verwijzend naar bijvoorbeeld geboortejaren (de 'babyboom' generatie), omstandigheden van het opgroeiende kind (de 'tweede generatie oorlogsslachtoffers') of mentaliteit (de 'patatgeneratie'). Elke indeling van de kiesgerechtigde Nederlanders in generaties heeft altijd iets willekeurig.

De indeling die wij hier zullen hanteren, is een grove indeling die gebaseerd is op veronderstellingen over belangrijke gedeelde ervaringen tijdens de politieke socialisatie van kiesgerechtigden, ruwweg tussen het veertiende en het twintigste levensjaar. Dit is de periode waarin burgers zich voor het eerst, en vaak ook definitief, een

eigen beeld vormen over politiek, verkiezingen en democratie. De volgende vierdeling van generaties lijkt zinnig:

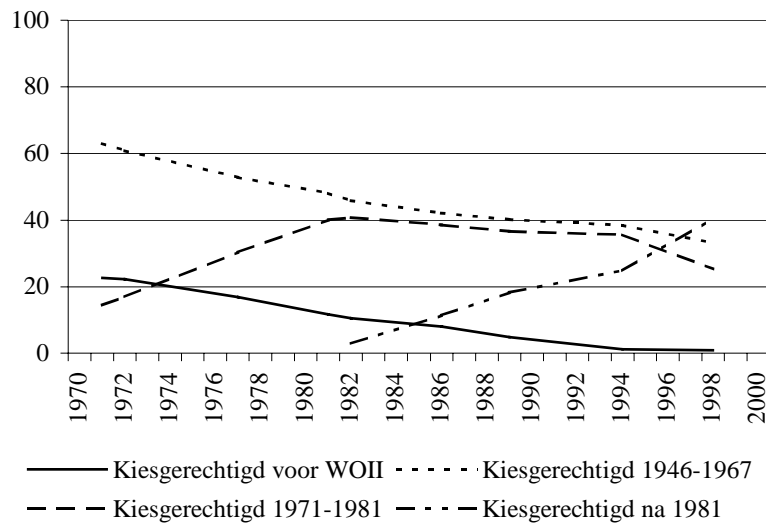
- *Kiesgerechtigd geworden vóór de Tweede Wereldoorlog.* Dit zijn in de jaren zeventig en later de ouderen, die de oorlog als volwassenen hebben meegemaakt en die tevens de depressie van de jaren dertig uit eigen ervaring kennen. In Ingleharts terminologie, zouden deze mensen overwegend materialistisch ingesteld zijn. Op een schaal van individuele modernisering zullen zij laag scoren.
- *Kiesgerechtigd geworden tussen 1946 en 1967.* Deze groep behoorde in de jaren zeventig en later al niet meer tot de jeugd. Zij hebben de traditionele periode van verzuiling en pacificatiepolitiek in Nederland meegemaakt. Bovendien zijn ze opgegroeid in een tijd waarin er bij verkiezingen nog een opkomstplicht gold (zie hoofdstuk 4). De ouderen in deze groep hebben de depressie in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog nog bewust meegemaakt, de jongeren niet meer.
- *Kiesgerechtigd geworden tussen 1971 en 1981.* Deze groep neemt uiteraard tussen 1971 en 1981 in aantal toe. Het zijn mensen die kiesgerechtigd werden toen de verzuiling en pacificatiepolitiek al enkele flinke deuken hadden opgelopen en de opkomstplicht was afgeschaft. Zij werden bovendien kiesgerechtigd in een periode die gekenmerkt werd door politisering. Deze groep heeft bovendien ten volle kunnen profiteren van de eerste naoorlogse welvaart en van de betere toegankelijkheid van hoger onderwijs.
- *Kiesgerechtigd geworden na 1981.* Dit is de jongste generatie, die in absolute en relatieve zin natuurlijk alleen maar groeit. Zij zijn kiesgerechtigd geworden in een politieke cultuur die na een periode van politisering betrekkelijk snel veranderde, mede onder invloed van een nieuwe economische depressie. De meeste van hen kennen de verzuilde samenleving en de pacificatiepolitiek alleen nog van horen zeggen. Hun binding met politieke instellingen en politieke partijen is verre van vanzelfsprekend.

Verwacht wordt dat processen van individuele modernisering het sterkst zullen zijn onder de jongste generatie en het zwakst onder de oudsten. Bijgevolg wordt ook verwacht dat de politieke interesse en het politiek zelfvertrouwen het grootst zullen zijn onder de jongere generaties.

Hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst. We hebben het tot dusverre alleen over generaties. Iemand die tot een bepaalde generatie behoort, wordt in de loop der tijd natuurlijk steeds ouder. Bekend is nu dat met name politieke interesse ook samenhangt met de *leeftijd* die men heeft. De politieke interesse groeit doorgaans als men ouder wordt. Als we alleen naar generaties kijken, blijft het effect van leeftijd onzichtbaar. Verwacht wordt dat dit onzichtbare effect het verband tussen generatie, interesse en zelfvertrouwen kleiner maakt dan het werkelijk is - immers; leeftijd en generatie hebben tegengestelde effecten op zelfvertrouwen en interesse.

We zien hier af van een volledige analyse waarin de effecten van leeftijd en generatie afzonderlijk worden onderzocht. De nadruk ligt op het effect van generatie, aangezien dit centraal staat in de cognitieve mobilisatiethese.

Figuur 2.6 Relatieve omvang van de generaties

In figuur 2.6 wordt de relatieve omvang van de vier generaties in de verschillende NKO's weergegeven. Uiteraard komt de jongste generatie, die vanaf 1982 kiesgerechtigd is geworden, in de eerdere jaren niet voor. Omdat het aantal respondenten van de oudste generatie, die al vóór de Tweede Wereldoorlog stemgerechtigd was, in het NKO van 1994 gedaald is tot slechts enkele tientallen, is in de verdere analyses die oudste generatie in 1994 en 1998 buiten beschouwing gebleven. Figuur 2.6 laat verder zien hoe de twee generaties die al vóór het begin van de NKO's (in 1971) stemgerechtigd waren, in relatieve omvang steeds kleiner worden (tezamen van 86% in 1971 tot 34% in 1998). In tegenstelling tot de andere generaties, groeien deze oudste generaties niet meer in omvang; bovendien worden ze ook in absolute zin alleen maar kleiner door sterfte. De derde generatie (kiesgerechtigd tussen 1971 en 1981) neemt in relatieve omvang toe tussen 1971 (14%) en 1981 (40%) en daarna ontmoet ook deze generatie het lot dat de ouderen al eerder trof. De jongste generatie groeit in relatieve omvang, van 3% in 1982 tot 41% in 1998. In 1998 behoort tweederde van de respondenten tot de twee jongste generaties, die in de jaren zeventig of later stemgerechtigd zijn geworden.

In de figuren 2.7 en 2.8 worden de gemiddelde scores per verkiezingsjaar op de indices van politieke interesse en politiek zelfvertrouwen voor de vier generaties weergegeven. Volgens de cognitieve mobilisatiethese wordt verwacht dat politieke interesse en politiek zelfvertrouwen het hoogst zijn onder de jongere generaties. Een mogelijk leeftijdseffect kan dit verband gedeeltelijk te niet doen. Uit de figuren 2.7 en 2.8 rijst een meer gecompliceerde werkelijkheid op dan verwacht. Om te beginnen met figuur 2.8: het gemiddelde politieke zelfvertrouwen is inderdaad, geheel volgens verwachting, hoger onder jongere generaties dan onder

oudere. De allerjongste generatie heeft vanaf het moment dat haar eerste leden stemgerechtigd werden, het hoogste gemiddelde politieke zelfvertrouwen. De oudste generatie laat consequent het laagste gemiddelde politieke zelfvertrouwen zien. Uit een variantieanalyse kan ook worden geconcludeerd dat deze verschillen tussen generaties in politiek zelfvertrouwen niet aan toevalsfluctuaties kunnen worden toegeschreven. De gevonden gemiddelden voor de generaties verschillen significant van elkaar. Dit geldt in alle negen NKO's.

Kennis van de generatie waartoe een respondent behoort, helpt dus enigszins bij het correct voorspellen van het politieke zelfvertrouwen van die respondent. Hoe jonger de generatie waartoe men behoort, des te hoger is het politieke zelfvertrouwen. Maar erg groot zijn de verschillen niet.¹²

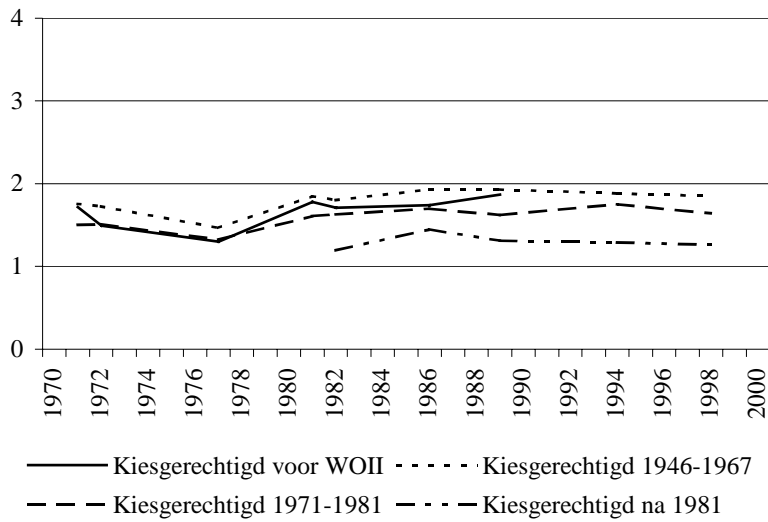
In figuur 2.7 staat de vergelijkbare grafiek voor politieke interesse. Maar hier lijkt iets geheel anders aan de hand dan bij politiek zelfvertrouwen. Bij politieke interesse scoren de jongere generaties gemiddeld juist *lager* dan de oudere generaties. Het duidelijkst is dit te zien bij de jongste generatie, degenen die in 1982 of later stemgerechtigd zijn geworden. Hun gemiddelde interessescore ligt bij alle vijf NKO's waarin ze als groep te onderscheiden zijn, duidelijk beneden die van de andere generaties. In alle jaren is de gemiddelde interesse van de generatie die tussen 1946 en 1967 stemgerechtigd werd het hoogst, direct gevolgd door degenen die al vóór de Tweede Wereldoorlog stemgerechtigd waren.

De verschillen in politieke interesse tussen de generaties zijn weliswaar statistisch significant, maar ook hier geldt dat verschillen in politieke interesse slechts in beperkte mate aan generatieverschillen kunnen worden toegeschreven.¹³

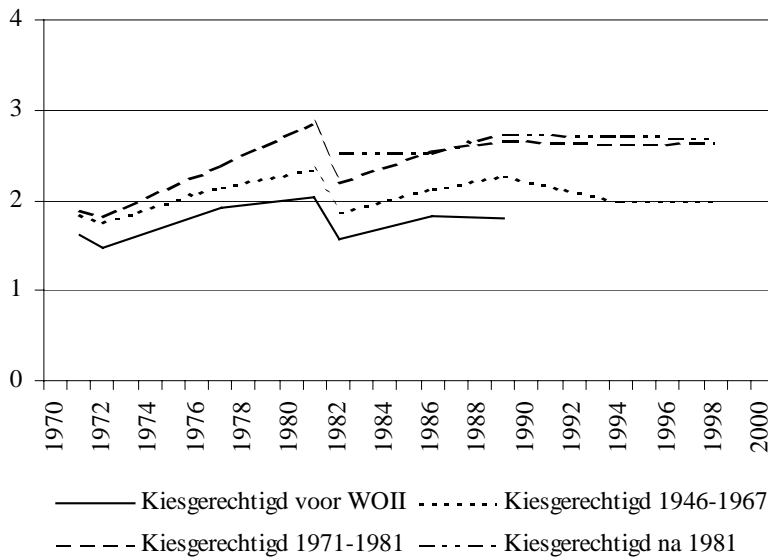
Dat de jongere generaties minder geïnteresseerd zijn in politiek dan de oudere, is in strijd met de cognitieve mobilisatiethese. Dit terwijl het politieke zelfvertrouwen van de jongeren juist wel hoger is dan dat van oudere generaties. Komt dit misschien omdat de jongste generaties ook qua leeftijd nu eenmaal jonger zijn dan de oudere generaties en trekt dit verschil wel weer bij als ze ouder worden? Deze mogelijkheid is zeer onwaarschijnlijk omdat in elke generatie de gemiddelde score voor politieke interesse betrekkelijk stabiel is (zie figuur 2.7). Kijk bijvoorbeeld naar de trendlijn voor de generatie die tussen 1971 en 1981 kiesgerechtigd is geworden. Deze respondenten waren in 1981 (toen deze generatie werd 'afgesloten') tussen de 18 en de 35 jaar oud. In 1998 lag hun leeftijd tussen de 35 en 52 jaar. Hun politieke interesse is in de tussentijd echter niet gestegen, noch gedaald (1981: 1,61; 1998: 1,64).

Eerder (zie figuur 2.4) is opgemerkt dat de gemiddelde politieke interesse voor alle respondenten per NKO geen stijgende of dalende trend vertoont. Nu hebben we vastgesteld dat de jongere generaties consequent een lagere politieke interesse hebben dan de oudere. Als deze twee conclusies worden gecombineerd, kan worden voorspeld dat *als* de generatie waartoe men behoort inderdaad een verklarende factor is van interesse *en als* alle omstandigheden gelijk blijven, in de toekomst de politieke interesse onder de Nederlandse kiesgerechtigden zal dalen. Immers, door demografische ontwikkelingen verdringen de jongere generaties de oudere uit het electoraat.

Figuur 2.7 Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4)) naar generatie

Figuur 2.8 Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4)) naar generatie

De premissen bij deze voorspelling geven de zwakke plekken ervan aan. Het valt niet te verwachten dat alle omstandigheden gelijk blijven. Door de zich voortdurend wijzigende omstandigheden (technisch, economisch, politiek en cultureel) kan de politieke interesse ook veel sneller dalen dan de vervanging van generaties suggereert. Of de interesse kan juist gaan stijgen. En bovendien valt niet te verwachten dat de generatie waartoe men behoort een 'echte' verklaring vormt voor interesse en zelfvertrouwen. 'Generatie' is als het ware een stenografische weergave van een hele reeks theoretisch beter onderbouwde verklaringen. Hieraan is eerder al gerefereerd: gedacht kan worden aan factoren als opleiding en geslachtsbepaalde rolverschillen. Hiertoe wenden we ons nu.

Opleiding, interesse en zelfvertrouwen: een puzzel

De cognitieve-mobilisatietheorie is sterk gebaseerd op de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau van de opeenvolgende generaties. Mede als gevolg van deze verschillen in opleidingsniveau, werd verwacht dat de opeenvolgende generaties ook telkens hogere niveaus van politieke interesse en zelfvertrouwen zouden vertonen. In dit hoofdstuk hebben we het opleidingsniveau van respondenten ingedeeld in vier groepen, die in principe in elk NKO kunnen worden onderscheiden:

- Alleen lager onderwijs, al dan niet afgemaakt.
- Lager onderwijs en een vorm van vervolgonderwijs, tot en met het niveau van MAVO.
- Hoger voortgezet onderwijs (onder meer HAVO, VWO) of MBO.
- HBO of Universiteit.

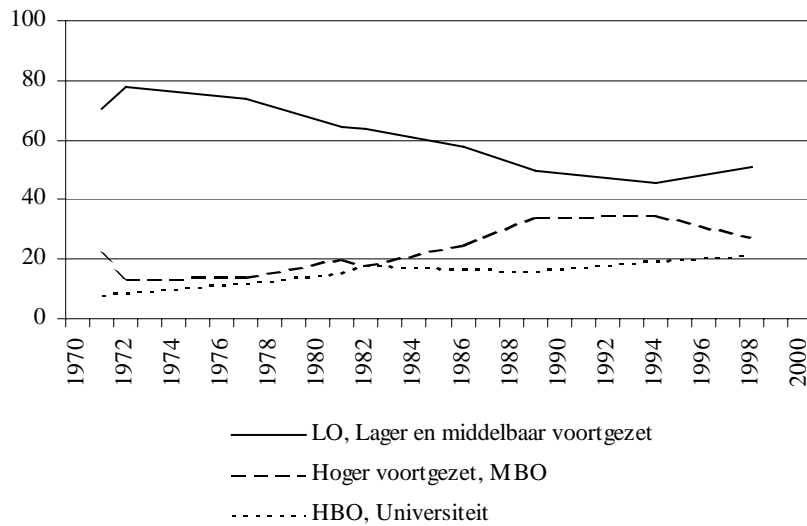
Deze vierdeling is in principe vergelijkbaar over de negen NKO's, maar zelfs hierbij treden soms problemen op.¹⁴ Om te kijken naar de ontwikkeling van het opleidingsniveau van het Nederlandse electoraat maken we daarom gebruik van een indeling in drie klassen (de twee laagste niveaus zijn samengevoegd). Deze ontwikkeling staat in figuur 2.9 en is in overeenstemming met wat op grond van de theorie van individuele modernisering mocht worden verwacht.

Het percentage respondenten met alleen lager onderwijs of met alleen lager en middelbaar voortgezet onderwijs, neemt met enige fluctuaties gestaag af van 70-80% in de jaren zeventig tot 45-50% in de jaren negentig. Het percentage respondenten met HBO of universitaire opleiding neemt toe van minder dan 10% in het begin van de jaren zeventig tot circa 20% in de jaren negentig.

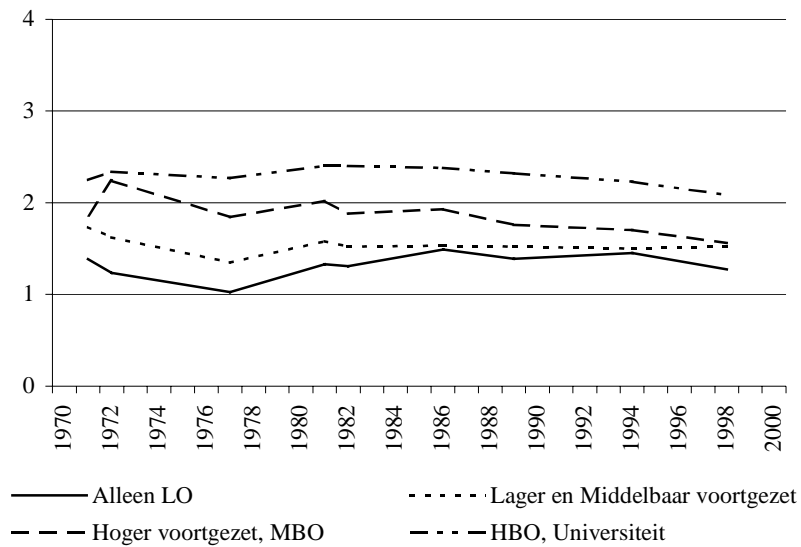
Hoe politiek geïnteresseerd zijn respondenten met uiteenlopende opleidingsniveaus en hoeveel zelfvertrouwen hebben ze? In de figuren 2.10 en 2.11 zijn de gemiddelde scores van de vier onderscheiden opleidingsklassen op politieke interesse en politiek zelfvertrouwen in alle negen NKO's te zien.

Geheel volgens de verwachting zijn hoger opgeleiden meer geïnteresseerd dan lager opgeleiden. Ook beschikken zij over meer politiek zelfvertrouwen dan lager opgeleiden. Met name voor politiek zelfvertrouwen zijn de verschillen behoorlijk groot te noemen. Maar ook voor politieke interesse legt de opleiding die men heeft gotten gewicht in de schaal. In alle NKO's zijn de aangetroffen verschillen tussen opleidingsniveaus voor politieke interesse en politiek zelfvertrouwen statistisch significant. De effecten van opleiding zijn over het algemeen groter dan die van generatie.¹⁵

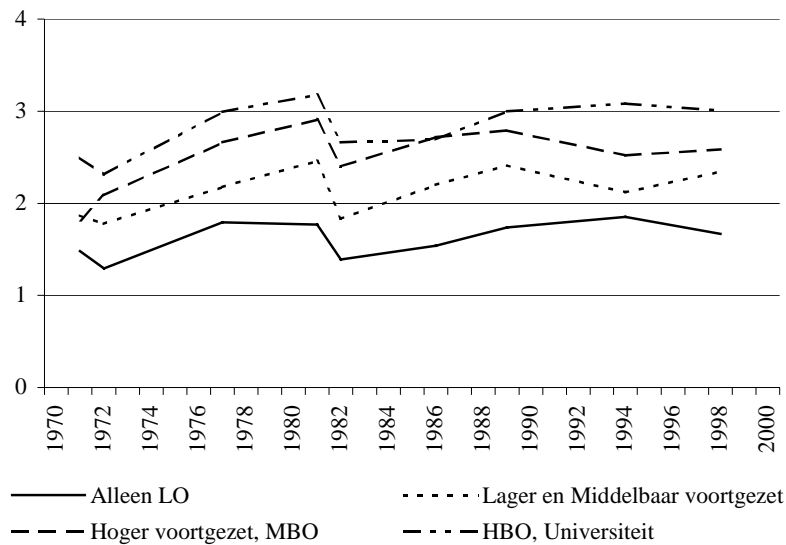
Figuur 2.9 Relatieve omvang van lager- en hoger-opgeleiden.

Figuur 2.10 Gemiddelde politieke interesse (indexscore (0-4)) naar opleidingsniveau

Figuur 2.11 Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore (0-4)) naar opleidingsniveau

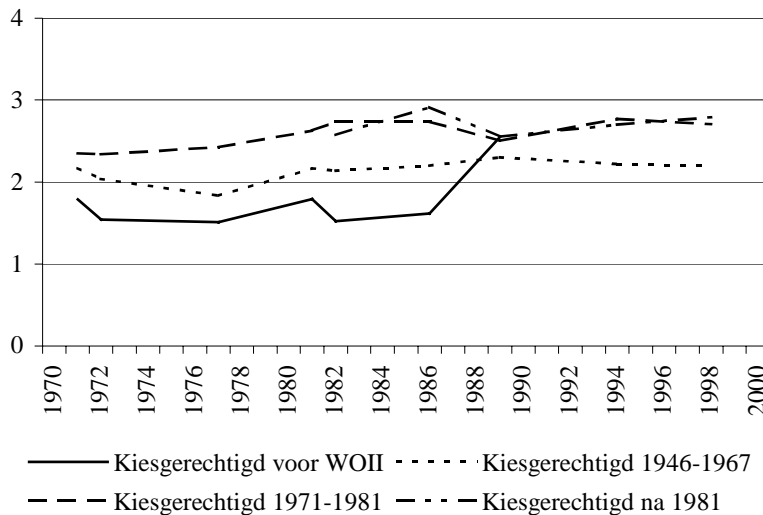

Het effect van opleidingsniveau op politieke interesse is (net als op politiek zelfvertrouwen) dus geheel volgens verwachting. Maar daarmee is intussen wel een puzzel ontstaan waaraan duidelijk stukjes ontbreken. Laten we de belangrijkste bevindingen rond politieke interesse tot nu toe eens op een rijtje zetten:

1. Het gemiddelde niveau van politieke interesse is over de gehele periode 1971-1998 vrij stabiel. Een aanvankelijke stijging wordt gevolgd door een lichte daling. Dit weersprekt zowel de cognitieve mobilisatiethese als de populaire opvatting dat burgers ongeïnteresseerd zijn geworden.
2. De jongere generaties, met name zij die na 1981 stemgerechtigd zijn geworden, zijn minder geïnteresseerd in politiek dan de oudere generaties. Dit weersprekt de verwachte relatie tussen individuele modernisering en politieke interesse.
3. Het opleidingsniveau is in de periode 1971-1998 gestegen. Dit is in overeenstemming met de verwachting op basis van individuele modernisering.
4. Hoger opgeleiden zijn meer geïnteresseerd in politiek dan lager opgeleiden. Ook dit is in overeenstemming met de verwachte relatie tussen individuele modernisering en politieke interesse.

Maar zoals te verwachten is, zijn de jongere generaties tevens gemiddeld beter opgeleid dan de oudere generaties. In figuur 2.12 is te zien dat de oudste generatie (die reeds voor de Tweede Wereldoorlog kiesgerechtigd was) op één uitzondering in 1989 na (toen er nog slechts relatief weinigen van deze generatie aan het NKO deelnamen) steeds het laagst zijn opgeleid, terwijl de twee jongste generaties zich onderscheiden door hun relatief hoge opleidingsniveau.

Figuur 2.12 Gemiddeld opleidingsniveau per generatie

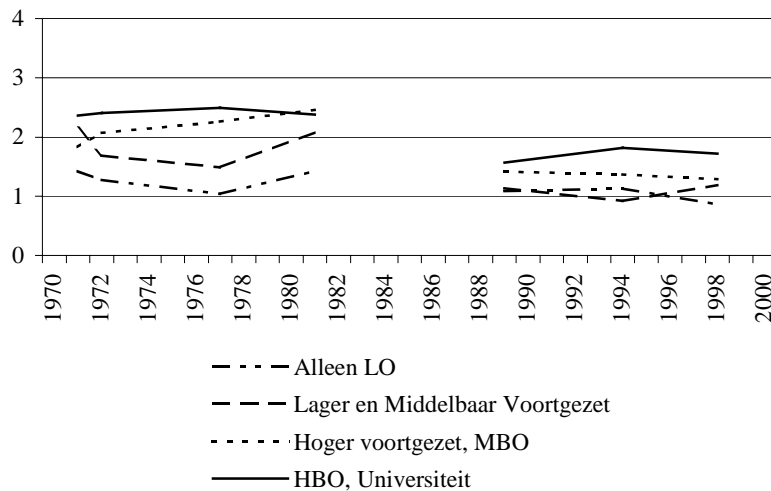

Hoe kunnen de jongste generaties tegelijkertijd het hoogste opleidingsniveau en de laagste politieke interesse bezitten, als opleidingsniveau en interesse positief met elkaar samenhangen? Hoe kan het niveau van politieke interesse, in de periode 1971-1998, stabiel blijven als het opleidingsniveau duidelijk stijgt? Het is duidelijk dat hier andere factoren een rol spelen dan die welke we tot nu toe in kaart hebben gebracht. Dat is op zichzelf allerminst verrassend, want de gevonden samenhangen zijn overal zodanig zwak dat er nog veel ruimte voor andere factoren is in het causale schema. Blijkbaar is er een factor die bewerkstelligt dat leden van de jongere generatie *ondanks* hun hogere opleidingsniveau laag scoren op politieke interesse. Eén van de mogelijke factoren is de volgende: de jongste generaties zijn opgegroeid in een klimaat waarin (a) politieke belangstelling minder werd gestimuleerd en (b) politieke belangstelling en opleidingsniveau minder sterk met elkaar verbonden waren. We kunnen laten zien dat dit antwoord inderdaad een bijdrage levert aan het oplossen van de gesignaleerde puzzel. We contrasteren hiertoe de oudste en de jongste generatie met elkaar. Voor de oudste generatie (respondenten die voor de Tweede Wereldoorlog stemgerechtigd werden) laten we de relatie tussen interesse en opleidingsniveau zien in de periode 1971-1981; voor de jongste generatie (die na 1981 stemgerechtigd werd) dezelfde relatie in de periode 1989-1998. Deze twee relaties voor verschillende groepen respondenten zijn tezamen in figuur 2.13 geplaatst.

Een visuele inspectie van figuur 2.13 laat twee conclusies toe. In de eerste plaats zijn de verschillen tussen de verschillende opleidingsniveaus bij de jongste generatie kleiner dan bij de oudste. Deze visuele indruk wordt gestaafd door een statistische analyse van de verschillen tussen opleidingsniveaus in de opeenvolgende NKO's. De statistische relatie tussen opleidingsniveau en interesse is weliswaar het zwakste in 1971, maar in de rest van de jaren zeventig, en tot en met 1982, liggen

de eta-kwadraat coëfficiënten boven de 0,10, wat wijst op een aanzienlijke correlatie. Na 1982 dalen de coëfficiënten tot een niveau van 0,06 in 1994 en 1998, wat inderdaad wijst op een verzwakking van het verband tussen opleiding en interesse.

Figuur 2.13 Gemiddelde politieke interesse naar opleidingsniveau, in twee generaties

In de tweede plaats geldt voor ieder van de opleidingsniveaus, met uitzondering van het laagste, dat het niveau van politieke interesse bij de jongste generatie lager is dan bij de oudste. De groepen met hogere opleidingsniveaus zijn bij de jongste generatie verhoudingsgewijs echter groter dan bij de oudste. Dit zou er, ondanks de dalende samenhang tussen opleidingsniveau en politieke interesse, op kunnen wijzen dat een negatieve trend in politieke interesse onder de jongere generaties nog enigszins wordt gecompenseerd door het gestegen opleidingsniveau.

Of de politieke belangstelling bij de jongste generatie minder is gestimuleerd dan bij de oudere generaties, is een vraag die we hier niet kunnen beantwoorden.

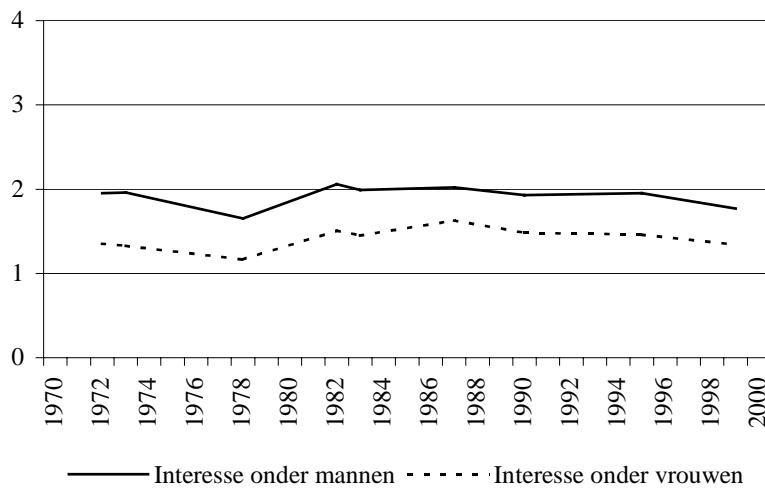
Geslacht, interesse en zelfvertrouwen: modernisering en een voortdurende 'gender gap'

Met de 'gender gap' wordt bedoeld op de traditionele verschillen in politieke houdingen en gedragingen tussen mannen en vrouwen als gevolg van de traditionele rolverdeling tussen de sexen. Op grond van individuele moderniseringsprocessen wordt verwacht dat deze kloof in ieder geval kleiner is geworden. De figuren 2.14 en 2.15 geven de gemiddelde scores op politieke interesse en politiek zelfvertrouwen aan voor mannen en vrouwen.

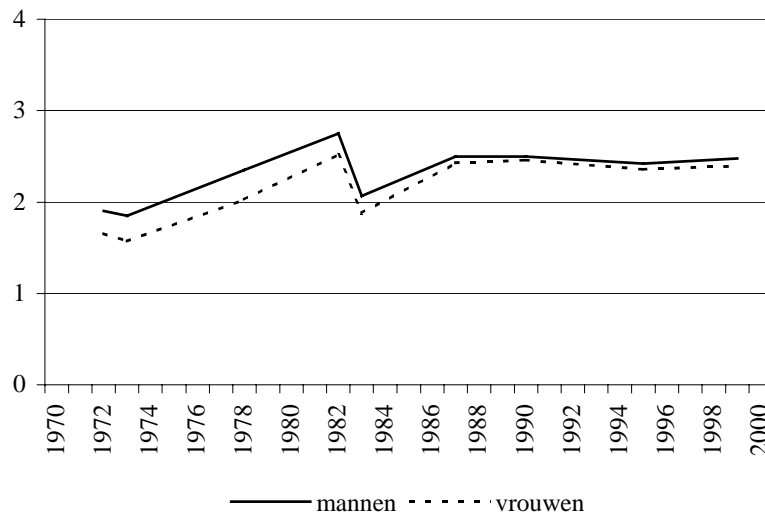
Ook hier blijkt de ontwikkeling van politieke interesse een ander pad te volgen dan die van politiek zelfvertrouwen. Figuur 2.14 laat zien dat er, gedurende de hele periode 1971-1998, een kloof bestaat tussen de politieke interesse van mannen en van vrouwen: de politieke interesse van mannen is consequent groter dan die van vrouwen. Dit verschil is in alle NKO's statistisch significant. De coëfficiënt eta-

kwadraat varieert tussen 0,04 (in 1989 en 1998) en 0,08 (in 1982 en 1981), wat wijst op een niet verwaarloosbaar effect. De ontwikkeling van de politieke interesse onder mannen en vrouwen is in strijd met de verwachting op grond van individuele modernisering.

Figuur 2.14 Gemiddelde politieke interesse (indexscore) naar geslacht

Figuur 2.15 Gemiddeld politiek zelfvertrouwen (indexscore) naar geslacht

Anders is het gesteld met politiek zelfvertrouwen. Figuur 2.15 laat zien dat de curven voor mannen en vrouwen aanvankelijk nog enigszins uit elkaar liggen, maar dat ze allengs dichterbij elkaar komen en uiteindelijk niet meer van elkaar te onderscheiden zijn. Ook dit komt tot uiting in de resultaten van variantieanalyse: de verschillen in politiek zelfvertrouwen zijn tot en met 1982 nog statistisch significant, daarna kunnen de verschillen alleen nog maar als het resultaat van toeval worden gezien. De eta-kwadraat coëfficiënten liggen tussen 1971 en 1982 tussen 0,01 en 0,02, daarna zijn ze (afgerond) allemaal 0.

Terwijl de 'gender gap' in politieke interesse dus nog duidelijk aanwezig is, geldt dat het politieke zelfvertrouwen van vrouwen in de loop der jaren niet meer te onderscheiden is geworden van dat van mannen.

2.5 Conclusie

Op grond van een grote hoeveelheid theorievorming over processen van individuele modernisering en cognitieve mobilisatie verwachtten wij in de periode 1971-1998 een toename te vinden in de politieke interesse en het politieke zelfvertrouwen van de Nederlandse kiezers. Deze verwachtingen zijn weersproken door de gegevens uit negen Nationale Kiezersonderzoeken. Noch politieke interesse, noch politiek zelfvertrouwen laat een monotoon stijgende trend zien. Overigens ook geen dalende trend, zoals in het publieke debat in Nederland herhaaldelijk is beweerd. Zowel politieke interesse als politiek zelfvertrouwen liggen in het midden van de jaren tachtig op een hoger niveau dan in het begin van de jaren zeventig. Daarna is sprake van een lichte daling (interesse) respectievelijk stabiliteit (zelfvertrouwen).

De afwezigheid van monotoon stijgende trends, betekent overigens niet, dat processen van individuele modernisering onder de Nederlandse kiezers zich niet voordoen of geen gevolgen hebben. Nederlandse burgers zijn steeds beter opgeleid, doordat de jongere generaties veel vaker een hogere opleiding hebben genoten dan de oudere generaties.

Een opmerkelijk resultaat is dat deze jongere generaties een groter politiek zelfvertrouwen ten toon spreiden dan ouderen, maar tegelijkertijd aanzienlijk minder geïnteresseerd zijn in politiek. De puzzel van samenhang tussen opleiding, generatie en interesse (jongeren zijn hoger opgeleid, hoger opgeleiden zijn meer geïnteresseerd, maar jongeren zijn minder geïnteresseerd) verdient nadere analyse. Hier hebben we gewezen op de steeds zwakkere samenhang tussen opleidingsniveau en politieke interesse als een (gedeeltelijke) verklaring voor deze paradox.

De kloof tussen mannen en vrouwen, als het gaat om politieke interesse en politiek zelfvertrouwen, laat eveneens een opmerkelijke ontwikkeling zien. Voor politieke interesse is die kloof nog allerminst verdwenen. Mannen zijn ook in 1998 nog merkbaar meer geïnteresseerd in politiek dan vrouwen. Ook dit resultaat weersprekt de theoretische verwachting. Maar de aanvankelijk nog bestaande verschillen in politiek zelfvertrouwen zijn in het begin van de jaren tachtig helemaal verdwenen.

De resultaten van de analyses in dit hoofdstuk zijn dus gemengd. Kort samengevat: individuele modernisering: ja; een relatie hiervan met politieke houdingen: soms; trends in politieke houdingen: nee, vooralsnog niet.

3 Opkomst

Kees Aarts

3.1 *Van verworvenheid tot probleem*

Dertig jaar kiezersonderzoek in Nederland valt min of meer toevallig samen met dertig jaar zorgen over de opkomst bij verkiezingen. Het algemeen kiesrecht in Nederland dateert natuurlijk van veel eerder, maar vóór 1970 was hieraan een opkomstplicht gekoppeld, die massaal werd nageleefd.

Algemeen kiesrecht is een in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw moeizaam bevochten recht. De strijd om het algemeen kiesrecht verliep in Nederland niet anders, alleen wat trager dan in de meeste andere West-Europese staten (Zwager 1981 [1958]: 175). In 1917 werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd, in 1921 dat voor vrouwen. Hierbij werd niet alleen het recht om te stemmen bij verkiezingen vastgelegd, maar ook de plicht om dit te doen. Van 1917 tot 1922 was deze stemplicht in de Grondwet verankerd. In 1922 verdween het Grondwetsartikel met de stemplicht, maar de opkomstplicht bleef gehandhaafd in de Kieswet (*Compendium Politiek en Samenleving*: A1200-8-9).

De belangrijkste grond voor het instellen van een stem-, respectievelijk opkomstplicht moet worden gezocht in de gelijktijdige invoering, in 1917, van een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. Doel van de evenredige vertegenwoordiging is in de Tweede Kamer een zo getrouw mogelijke afspiegeling te krijgen van de politieke overtuigingen van het Nederlandse electoraat. Bij deze opvatting paste, vond men, de verplichting aan de burgers om ook daadwerkelijk van hun kiesrecht gebruik te maken. Evenredige vertegenwoordiging, zeker in de Nederlandse variant met praktisch gesproken slechts één kiesdistrict, belichaamt een politiek gelijkheidsideaal waarin iedere uitgebrachte stem een gelijk gewicht heeft in het parlement. Omdat echter niet zozeer alle uitgebrachte stemmen, als wel alle burgers gelijk zouden moeten meetellen, is een stem- of opkomstplicht te rechtvaardigen vanuit een visie op goed burgerschap. In deze visie bepaalt niet zonder meer iedere burger zelf wat voor hem of haar het beste is. Zoals Rousseau het wat langer geleden al formuleerde:

‘On veut toujours son bien, mais on ne le voit pas toujours (1966 [1762]: 66).’

Iemands ‘bestwil’ houdt onder meer in: deelname aan collectieve besluitvorming, in casu de verkiezingen. Niet iedere burger zal zich echter altijd realiseren dat het stemmen bij verkiezingen in zijn eigen belang is. Om het ideaal van politieke ge-

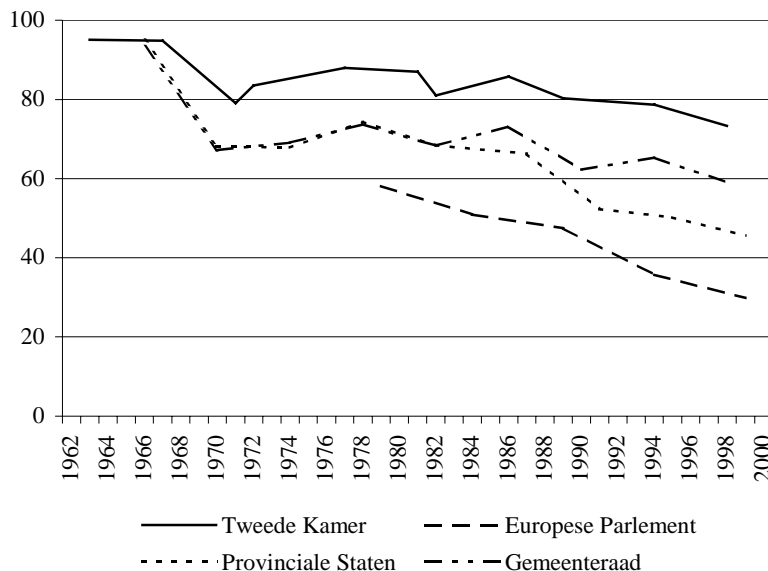
lijkheid te bevorderen, is het in deze visie dus geoorloofd om burgers te verplichten te gaan stemmen.

De dominante visie op goed burgerschap heeft geleidelijk zijn overtuigingskracht verloren. Het idee dat burgers zelf het beste konden bepalen wat in hun belang was, ook bij de vraag of men wel of niet zou moeten stemmen, won terrein. Ook andere argumenten werden tegen de opkomstplicht ingezet: afschaffing van deze plicht zou de politieke partijen noodzaken om scherper campagne te voeren, waardoor de verkiezingen zelf levendiger zouden worden en de sancties op thuisblijven werden vrijwel nooit uitgevoerd. Deze argumenten brachten het parlement er in 1970 toe om, na een advies van een speciale adviescommissie, de opkomstplicht af te schaffen (*Compendium Politiek en Samenleving: A1200-9*).

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 was de opkomst (onder de opkomstplicht) nog 95% geweest. In 1971 daalde de opkomst met maar liefst 16% in één klap tot 79%. In de bijna drie decennia die sindsdien zijn verstreken, zien we het opkomstpercentage eerst weer terugkrabbelen tot 88% in 1977, gevolgd door een nieuwe daling naar 81% in 1982, een herstel tot 86% in 1986 en in de dertien jaar daarna een onafgebroken daling tot ruim 73% in 1998.

Voor de andere algemene verkiezingen in Nederland, voor Provinciale Staten, gemeenteraden en Europees parlement, is het beeld vergelijkbaar met een belangrijk verschil: bij deze drie soorten verkiezingen is de opkomst steeds aanzienlijk lager dan voor de Tweede Kamer. Figuur 3.1 (een herhaling van figuur 1.2) laat de opkomstpercentages voor de vier genoemde soorten verkiezingen zien.

Figuur 3.1 Opkomst (percentage) bij de Tweede Kamerverkiezingen

In hoofdstuk 1 is uiteengezet, hoe in Nederland sinds het einde van de jaren tachtig een discussie smeult over de vermeende kloof tussen kiezers en gekozenen. Mede in het licht daarvan zijn de opkomstcijfers na 1986 met groeiende zorg besproken. Daarbij stonden twee vragen centraal:

- Daalt de opkomst structureel, of is er sprake van toevallige fluctuaties?
- Hoe ernstig is een dalende opkomst voor het functioneren van de democratie?

In het vervolg van dit hoofdstuk concentreren we ons op de eerste van deze twee vragen. De analyse van opkomst bij verkiezingen in de periode 1971-1998 staat centraal. De evaluatieve vraag, hoe ernstig een dalende opkomst (gesteld dat die zich voordoet) is voor het functioneren van de democratie, blijft in dit hoofdstuk verder buiten beschouwing.

3.2 *Precisering van de vraagstelling*

Een trend in opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen?

Dat het verloop van de opkomstpercentages voor de Tweede Kamerverkiezingen, zoals afgebeeld in figuur 3.1, een neerwaartse trend zou vertonen, wordt meestal met enige voorzichtigheid geopperd. Die voorzichtigheid komt voort uit eerdere fluctuaties. Vóór 1986 kwam het opkomstpercentage steeds na twee verkiezingen weer op een relatief hoog niveau en na die laatste opleving in 1986 zijn er nog maar drie verkiezingen geweest (1989, 1994 en 1998). Maar ook vóór 1986 kwam de opkomst na iedere daling nooit meer op het niveau van de verkiezingen ten tijde van de opkomstplicht en evenmin op het niveau van de vorige piek. De drie 'pieken' zijn immers: 95% (1967) - 88% (1977) - 86% (1986). Het verschil tussen 1986 en 1998 (bijna 13% lager in 12 jaar tijd) komt in de buurt van de grote daling die direct op de afschaffing van de opkomstplicht volgde (1967 - 1971: -16%).

Voorzover gesproken kan worden van een trend in de opkomstpercentages voor de Tweede Kamer, is deze neerwaarts. Voor andere verkiezingen (gemeenteraden, Provinciale Staten en Europees parlement) is die neerwaartse trend nog wat duidelijker.

Individualisering en opkomst

In het eerste hoofdstuk zijn de verwachte gevolgen van individuele modernisering en cognitieve mobilisatie voor politieke betrokkenheid beschreven. Daarbij is ook de verwachting uitgesproken dat de opkomst bij verkiezingen zou dalen. Die verwachting was gestoeld op drie ontwikkelingen op het niveau van de individuele burgers. Laten we daar eens wat beter naar kijken.

In de eerste plaats leidt de verandering in waardepatronen van meer materialistische naar meer postmaterialistische waarden ertoe, dat burgers andere wegen zoeken om politiek actief te zijn, dan via de traditionele, partijpolitiek en electoraal gerichte kanalen. Deze accentverschuiving leidt op zichzelf niet noodzakelijk tot een geringere bereidheid om te gaan stemmen. De ene vorm van activiteit gaat immers niet perse ten koste van de andere.

Ook de tweede ontwikkeling - cognitieve mobilisatie door de toename van het opleidingsniveau en het groeiende informatieaanbod - rechtvaardigt niet de verwach-

ting dat de opkomst daalt. Integendeel: je zou op grond van deze ontwikkeling eerder verwachten dat de opkomst stijgt dan daalt.

De verwachting dat de opkomst bij verkiezingen daalt, is grotendeels gebaseerd op de derde ontwikkeling die in het eerste hoofdstuk is aangestipt: de individualisering van de samenleving. Die individualisering houdt onder meer een verzwakking in van de bindingen die mensen hebben met maatschappelijke en politieke organisaties. Het is niet zo dat er steeds minder mensen lid zijn van dit soort organisaties - behalve kerken, de vrouwenbeweging en politieke partijen, hebben vrijwel alle organisaties de afgelopen vijftientig jaar hun ledental juist zien groeien (Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 760). Maar zowel voor politieke partijen als voor organisaties als Greenpeace geldt (a) dat de binding ermee geen vanzelfsprekendheid is, niet 'met de paplepel wordt ingegoten' en (b) dat die binding daardoor losser is dan vroeger het geval was - Greenpeace kan na verloop van tijd zonder emotionele crisis worden ingeruild voor de Vereniging Natuurmonumenten. Dat ging vroeger, bijvoorbeeld bij de overstap van ARP naar GPV, waarschijnlijk heel wat moeilijker. Als het over opkomst gaat, wordt individualisering vooral opgevat als een afnemende binding met maatschappelijke en politieke organisaties.

Operationalisering van het causale mechanisme

Zoals gezegd staat hier de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen verder centraal. Het is rond deze verkiezingen dat de NKO-gegevens zijn verzameld. Het valt overigens niet te verwachten dat analyses van opkomst bij andere verkiezingen tot radicaal andere conclusies leiden, behalve dat de opkomst er altijd aanzienlijk lager is dan bij de Tweede Kamerverkiezingen. Die andere verkiezingen, vooral die voor Provinciale Staten en het Europese parlement, zijn voor verreweg de meeste burgers slechts 'tweederangs nationale verkiezingen' (Reif en Schmitt 1980), waarmee wordt bedoeld dat deze twee organen bij verkiezingen niet als *zelfstandige* politieke arena's worden beschouwd.

Hierboven is de argumentatie van dit boek toegespitst op verwachtingen rond het al dan niet gaan stemmen bij verkiezingen. Centraal in die verwachtingen staat de (veronderstelde) afnemende binding van burgers met maatschappelijke en politieke organisaties. Wat wordt bedoeld als gesproken wordt over deze afnemende binding?

De meest voor de hand liggende maatschappelijke en politieke organisaties zijn in dit verband niet zo moeilijk te kiezen. We concentreren ons in dit hoofdstuk op:

- kerken, en
- politieke partijen.

Met deze twee soorten organisaties kunnen burgers zich in verschillende gradaties verbonden voelen.

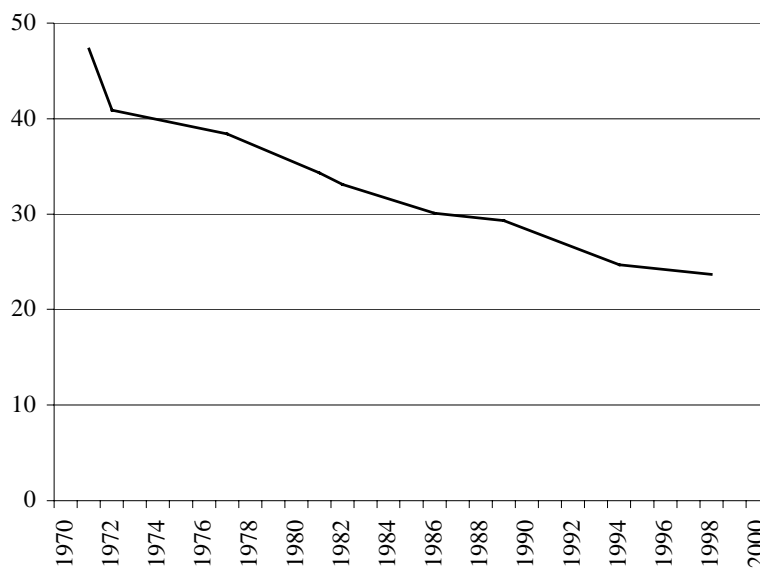
Voor de binding met kerken is gekozen voor de frequentie waarmee men kerkdiensten bezoekt. Omdat de frequentie categorieën waaruit kon worden gekozen niet in alle jaren precies hetzelfde zijn, is besloten om een ruwe tweedeling te maken in de respondenten van de Nationale Kiezersonderzoeken:

- zij die tenminste éénmaal per maand een kerkdienst bezoeken en
- zij die minder dan éénmaal per maand of nooit een kerkdienst bezoeken.

Door deze tweedeling worden in ieder geval mensen die slechts voor speciale gebeurtenissen de kerk bezoeken, gescheiden van degenen die met regelmaat naar de

kerk gaan. Voor elk van de negen verkiezingen sinds 1971, is deze informatie beschikbaar. In figuur 3.2 is de afnemende frequentie van het kerkbezoek duidelijk te zien. Rapporteerde in 1971 nog bijna de helft van de respondenten tenminste één keer per maand een kerkdienst te bezoeken; dit deel is sindsdien onafgebroken gedaald tot ruim een vijfde in 1998.

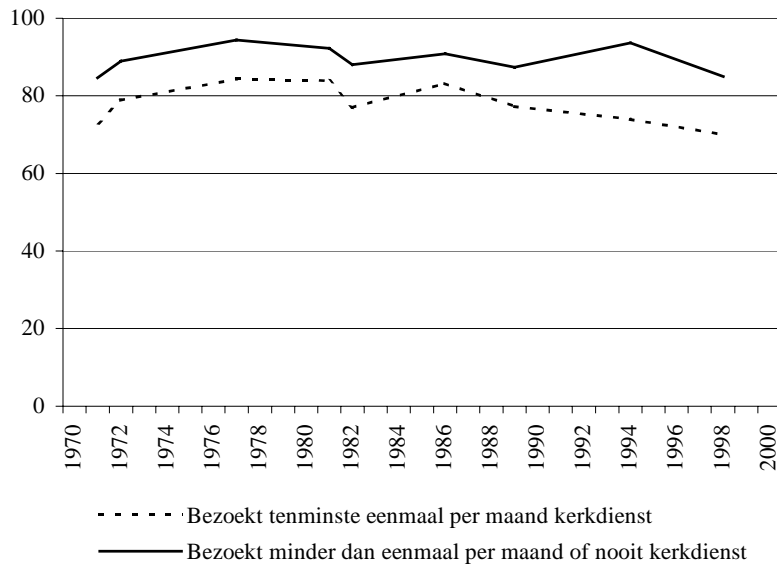
Figuur 3.2 Bezoek van kerkdiensten (percentage dat tenminste eenmaal per maand een kerkdienst bezoekt)

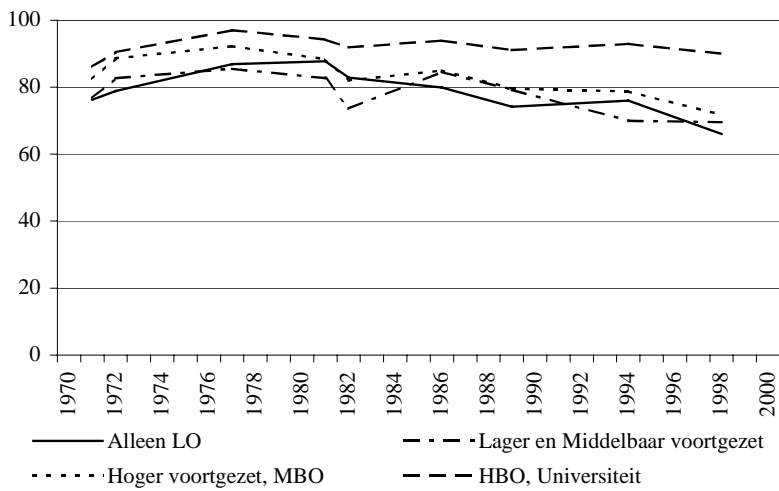
De binding met kerken, geoperationaliseerd als de frequentie van kerkbezoek, laat derhalve duidelijk een trend zien die in overeenstemming is met individualiseringsprocessen. Ook is het verband met het al dan niet gaan stemmen duidelijk aanwezig, zoals blijkt uit figuur 3.3. De ‘kerkelijken’ (zoals deze groep hier gemakshalve wordt aangeduid) hebben consequent een aanzienlijk hogere neiging om te stemmen dan de ‘onkerkelijken’. Het verschil bedraagt in 1994 zelfs 20%. Op grond van de trend naar minder kerkbezoek (zie figuur 3.2) en aannemende dat alle andere factoren van belang niet veranderen, valt derhalve te verwachten dat de opkomst in de toekomst nog lager zal worden.

Binding met politieke partijen wordt hier opgevat als de mate van identificatie met een politieke partij. In alle NKO’s is gevraagd of men een partij aantrekkelijker vindt dan de andere. Als het antwoord bevestigend luidt, is gevraagd of men zichzelf als een aanhanger van die politieke partij beschouwt en zo ja, of men ook een overtuigd aanhanger is. Sinds 1981 is een nog iets fijner onderscheid te maken in de mate van aanhangerschap, maar terwille van de vergelijkbaarheid is voor alle verkiezingsjaren de sterkte van partijbinding gemeten op een schaal van 0 (geen binding) tot 3 (overtuigd aanhanger).

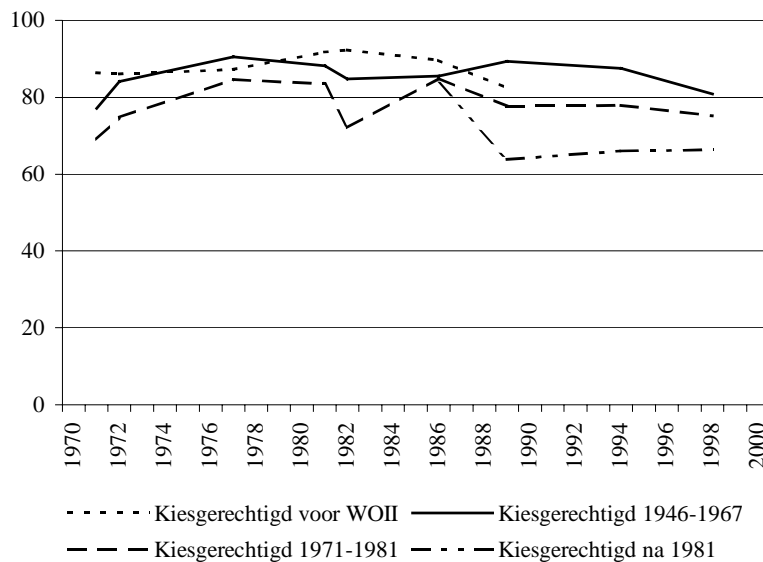
Figuur 3.3 Opkomst en bezoek van kerkdiensten

Figuur 3.4 Opkomst en opleiding

Figuur 3.5 Opkomst en generatie

Figuur 3.4 laat per verkiezingsjaar het gemiddelde niveau van partijbinding zien. Dat gemiddelde blijkt, in tegenstelling tot het kerkbezoek, zeker niet onafgebroken te zijn gedaald sinds 1971. De jaren tachtig laten zelfs aanvankelijk een lichte stijging zien, die echter later in dat decennium wegebt. In 1998 is het gemiddelde niveau van partijbinding wel lager dan ooit tevoren in de onderzochte periode. Maar het gaat te ver om de trend in figuur 3.4 als een duidelijke aanwijzing van individualiseringsprocessen te beschouwen.

Hoe dan ook, de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen laat evenmin een onafgebroken daling zien. In figuur 3.5 is een duidelijk verband te zien tussen de mate van partijbinding en het al dan niet gaan stemmen bij de verkiezingen. De trendlijnen voor de verschillende categorieën van aanhangers liggen vrij dicht bij elkaar, maar de groep personen zonder partijbinding laat een vrij dramatisch lager niveau van opkomst zien. Dat verschil loopt op tot meer dan 30% met de groep met de relatief zwakste vorm van binding in 1998. In 1977 stemde van degenen zonder partijbinding nog circa 75%, in 1998 is dat percentage gedaald tot minder dan 50%. Gecombineerd met de lage niveaus van partijbinding in de laatste jaren, kan ook hier (wat voorzichtiger) worden gesteld dat de opkomst als gevolg van afnemende partijbinding steeds lager zal worden, mits er geen andere relevante factoren veranderen.

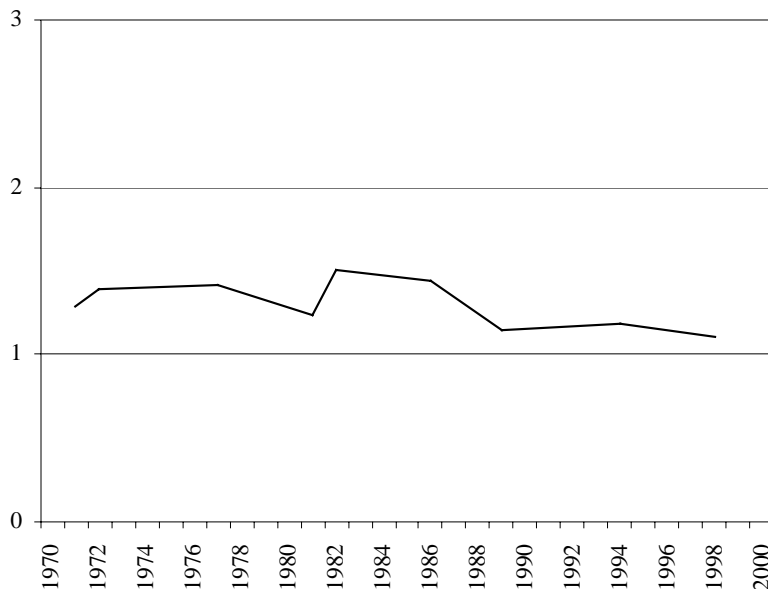
Pas in een analyse van alle terzake doende factoren tegelijkertijd kan worden vastgesteld hoe het verband tussen kerkbezoek, partijbinding en opkomst er werkelijk uitziet.

Aangezien het stemmen bij verkiezingen als een vorm van politieke betrokkenheid geldt, behoren tot die terzake doende factoren zeker de opleiding en de generatie

van de respondent. In dit hoofdstuk worden dezelfde operationaliseringen voor opleiding en generatie gebruikt als in het vorige hoofdstuk: beide in vier categorieën. In het vorige hoofdstuk is al getoond dat het opleidingsniveau van de Nederlandse kiesgerechtigden toeneemt en dat de jongere generaties relatief beter zijn opgeleid dan de oudere.

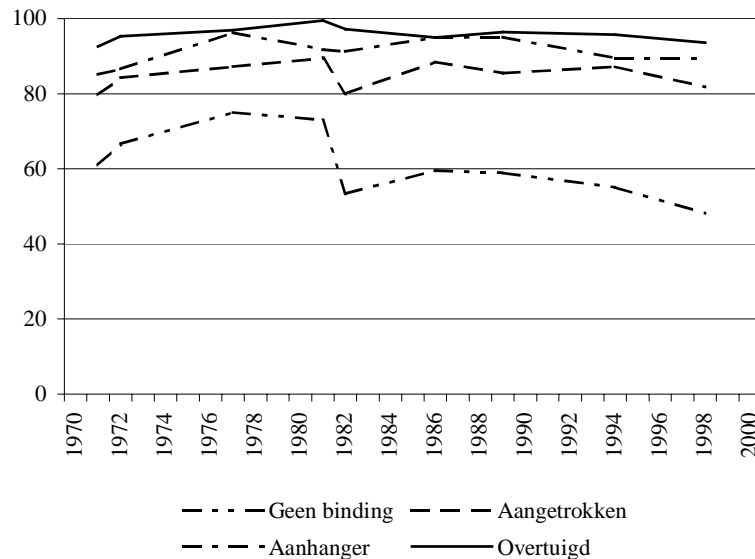
Figuren 3.6 en 3.7 laten het verband zien tussen opleiding en opkomst, respectievelijk generatie en opkomst. Het beeld dat uit deze twee figuren oprijst, doet denken aan de bevindingen rond politieke interesse in het vorige hoofdstuk. Evenals voor politieke interesse geldt voor opkomst dat de hoger opgeleiden het hoogst scoren en dat tegelijkertijd de jongste generatie de laagste opkomst laat zien.

Figuur 3.6 Binding met politieke partijen (gemiddeld niveau van partijbinding)

Bij het al dan niet gaan stemmen is dus, net als bij politieke interesse, een paradoxale ontwikkeling te zien: jongere generaties zijn beter opgeleid dan oudere generaties. Op grond daarvan zou men een hogere opkomst bij verkiezingen verwachten onder de jongere generaties, maar zij komen juist relatief het slechtste op. Politieke interesse en politiek zelfvertrouwen, die centraal stonden in hoofdstuk 2, zijn zelf natuurlijk ook voor de hand liggende verklaringen van opkomst. Wie niet geïnteresseerd is in politiek heeft een veel zwakkere prikkel om te gaan stemmen dan wie zeer geïnteresseerd is. Hetzelfde geldt voor politiek zelfvertrouwen: wie geen enkel vertrouwen heeft in zijn eigen mogelijke bijdrage aan het democratisch proces van verkiezingen (zie de operationalisering van politiek zelfvertrouwen in het vorige hoofdstuk) heeft wat te overwinnen voor hij of zij zal stemmen.

Figuur 3.7 Opkomst en binding met politieke partijen

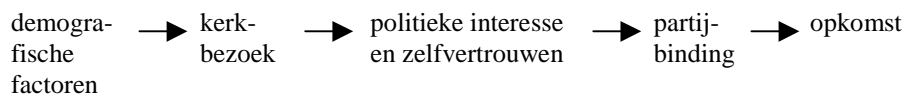
Het analyseschema voor het al dan niet gaan stemmen, waarop de multivariate analyse gebaseerd is, ziet er nu als volgt uit. De meest 'primitieve' - in de zin van: niet beïnvloed door andere factoren - verklaringen zijn gebaseerd op demografische kenmerken van de kiesgerechtigde. Hieronder worden gerekend: geslacht (hoewel hiervan weinig invloed wordt verwacht), generatie en opleiding. Iets verwijderd van deze demografische kenmerken is de frequentie van kerkbezoek: deze factor hangt natuurlijk sterk samen met iemands sociaal-demografische achtergrond, maar men moet toch steeds opnieuw zelf die frequentie bepalen. In dit opzicht is de frequentie van kerkbezoek iets anders dan opleiding, geslacht of generatie.

Weer een stap verder naar de daad van het al dan niet stemmen toe, zijn politieke interesse en politiek zelfvertrouwen te vinden. Dit zijn algemene houdingen tegenover politiek. Veel specifiek is daarentegen partijbinding; de laatste schakel in de causale keten.

Partijbinding weerspiegelt een houding tegenover het partijsysteem van het moment. Voor sommige mensen is dat partijsysteem een stabiel object. Zij hebben in hun jeugd sympathieën en antipathieën ontwikkeld of van huis uit meegekregen, tegenover de politieke partijen en veranderen die in de rest van hun leven niet meer. Maar een dergelijk onveranderlijk beeld van de constellatie van politieke partijen is moeilijk verenigbaar met de partijpolitieke ontwikkelingen die zich in Nederland de afgelopen 35 jaar hebben voorgedaan. Politieke partijen zijn in die periode op het toneel verschenen, ervan verdwenen, gespleten, gelijmd, gefuseerd, naar links, rechts en het midden verschoven, uit coalities verstoten en opgevrijd door onwaarschijnlijke partners. Dit is niet bepaald de meest geschikte omgeving voor burgers op zoek naar stabiele en standvastige loyaliteit aan één partij.

Het schema wordt samengevat in figuur 3.8.

Figuur 3.8 Analyzeschema opkomst bij verkiezingen

Opzet van de analyses

In de multivariate analyses die hier worden gerapporteerd, is het zojuist gepresenteerde analyseschema als uitgangspunt genomen.

Hoe dichter een (set) verklarende factor(en) in dit schema bij het te verklaren verschijnsel, opkomst, ligt, des te nauwer zijn verklaring en te verklaren verschijnsel met elkaar verbonden. In het algemeen willen we vermijden verklaringskracht toe te schrijven aan dit soort ‘nabije’ verklarende factoren wanneer er in werkelijkheid verder weg gelegen factoren aan het werk zijn. Immers, ‘nabije’ factoren kunnen zijn beïnvloed door verder weg gelegen factoren en veronachtzaming van die verder weg gelegen factoren kan in dat geval leiden tot overschatting van het effect van de ‘nabije’ factoren. In gewoon Nederlands: als het niveau van politieke interesse een uitstekende verklaring biedt voor het al dan niet gaan stemmen, maar deze politieke interesse blijkt tegelijk in sterke mate te worden bepaald door iemands opleiding, dan is het misleidend om het al dan niet stemmen toe te schrijven aan politieke interesse alleen.

Tabel 3.1 Verklarende variabelen en hun waarden

Generatie	In vier dummy-variabelen, die de generatie-indeling in hoofdstuk 2 weerspiegelen. De jongste generatie (‘4’) is opgenomen sinds 1981; de oudste generatie (‘1’) is opgenomen tot en met 1989. Referentiecategorie (en dus de weggelaten dummy-variabele) is in alle jaren generatie 2 (hoewel sinds 1986 generatie 3 relatief de omvangrijkste is)
Geslacht	Alle jaren: 0 (vrouw) - +1 (man)
Opleiding	1989, 1994: -2 (alleen LO) - +1 (HBO, Universiteit) Overige jaren: -1 (alleen LO) - +2 (HBO, Universiteit)
Kerkgang	Alle jaren: 0 (minder dan éénmaal per maand) - +1 (tenminste éénmaal per maand)
Politieke interesse	1981, 1986: -2 (laag) - +2 (hoog) Overige jaren: -1 (laag) - +3 (hoog)
Politiek zelfvertrouwen	1971, 1972: -1 (laag) - +3 (hoog) 1977, 1982, 1986, 1994: -2 (laag) - +2 (hoog) 1981, 1989, 1998: -3 (laag) - +1 (hoog)
Partijbinding	Alle jaren: -1 (geen binding) - +2 (overtuigd aanhanger)

De analysestrategie komt aan dit mogelijke probleem tegemoet. Het analyseschema ter verklaring van opkomst bestaat van links naar rechts uit vier ‘blokken’: demografische factoren, kerkbezoek, interesse en zelfvertrouwen en partijbinding. Om te beginnen wordt de verklarende kracht van het eerste blok geschat voor elk verkiezingsjaar. Vervolgens wordt aan de verklarende factoren het tweede blok toege-

voegd, waarbij derhalve de toegevoegde verklarende kracht van dat tweede blok kan worden vastgesteld. Hierna wordt het derde en tenslotte het vierde blok toegevoegd aan het verklaringsmodel. Bij elke stap wordt de toegevoegde verklarende kracht van het nieuwe blok vastgesteld.

Het gebruikte model is een lineair kansmodel, een vorm van multivariate lineaire regressie. Het model wordt in de Appendix bij dit hoofdstuk kort beschreven. In deze Appendix wordt tevens ingegaan op de centrering van de verklarende variabelen rond hun mediane waarde die hier is toegepast.

De verklarende variabelen en hun waarden (na centrering) staan samengevat in tabel 3.1.

3.3 Resultaten

Verklarende kracht van de blokken in het causale schema

De resultaten van de analyses worden nu in twee stappen gepresenteerd. Eerst wordt ingegaan op de verklarende kracht van de vier blokken in het hierboven gepresenteerde analyseschema. Hiertoe wordt gekeken naar de R^2 -coëfficiënten, die de proportie verklaarde variantie in de afhankelijke variabele, het al dan niet hebben gestemd, weergeven. Vervolgens worden de resultaten voor het meest uitgebreide model wat meer gedetailleerd besproken.

De R^2 -coëfficiënten liggen per definitie tussen 0 (het regressiemodel verklaart niets van de variantie in opkomst) tot 1 (het regressiemodel biedt een perfecte verklaring voor de variantie in opkomst). In survey onderzoeken als de NKO's zijn hoge waarden van R^2 vrij zeldzaam, dit in tegenstelling tot onderzoek van geaggregeerde gegevens of gegevens uit andere bronnen dan individuele surveys.

Tabel 3.2 *Verklarende kracht van de blokken in het causale schema*

Model	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Demografische factoren	0,026	0,028	0,024	0,015	0,060	0,016	0,092	0,086	0,064
+ Kerkbezoek	0,040	0,041	0,042	0,029	0,071	0,024	0,096	0,114	0,078
ΔR^2	+0,014	+0,013	+0,018	+0,014	+0,011	+0,008	+0,004	+0,028	+0,014
+ Politieke interesse en zelfvertrouwen	0,080	0,121	0,076	0,093	0,137	0,097	0,143	0,189	0,177
ΔR^2	+0,040	+0,080	+0,034	+0,064	+0,066	+0,073	+0,047	+0,075	+0,099
+ Partijbinding	0,107	0,140	0,099	0,123	0,211	0,151	0,185	0,216	0,219
ΔR^2	+0,027	+0,019	+0,023	+0,030	+0,074	+0,054	+0,042	+0,027	+0,042
N =	1846	1480	1387	1589	1521	1324	1494	1501	1796

De R^2 -coëfficiënten voor de verschillende blokken en verkiezingsjaren staan in tabel 3.2. Omdat elke toevoeging van nieuwe verklarende variabelen de verklaarde variantie per definitie vergroot (of in uitzonderlijke gevallen onveranderd laat), zijn

de coëfficiënten gecorrigeerd voor het aantal verklarende variabelen. Hierdoor wordt een beter beeld verkregen van wat de verschillende blokken nu echt toevoegen aan de verklarende kracht van het model.

De verklarende kracht van het complete analysemodel van opkomst is te vinden in de op één na laatste rij van tabel 3.2. Hieruit blijkt dat het model in wisselende mate opkomst verklaart. Het slechtst gebeurt dit in 1977, wanneer iets minder dan 10% van de variantie in opkomst wordt verklaard. De beste resultaten worden geboekt bij de twee meest recente verkiezingen, 1994 en 1998, wanneer bijna 22% van de variantie in opkomst wordt verklaard. Over het algemeen liggen de R^2 -coëfficiënten in de jaren tachtig en vooral de jaren negentig op een hoger niveau dan in de jaren zeventig. Opkomst lijkt met dit model tegenwoordig beter te verklaren dan vroeger.¹⁶

De bijdrage van demografische factoren alleen - geslacht, generatie en opleiding - is eveneens nogal wisselend. Tot in 1981 is de R^2 voor deze demografische factoren niet groter dan 0,03. Met een uitzondering in 1986 (een jaar met een relatief hoge opkomst) is deze coëfficiënt na 1981 aanzienlijk hoger. Nadere inspectie van de resultaten laat zien dat de grootste effecten afkomstig zijn van de generatie waartoe de respondent behoort en zijn of haar opleiding.

De oudste en de op één na oudste generaties stemmen vaker dan de twee jongere generaties. Naarmate de jongere generaties relatief omvangrijker worden in het electoraat, wordt de invloed van generatie op opkomst ook groter. Met name de generatie van degenen die na 1981 kiesgerechtigd zijn geworden, blijkt relatief vaak thuis te blijven.

Maar ook opleiding speelt een rol in dit eenvoudige demografische model. Opleiding heeft in alle verkiezingsjaren een aanzienlijke positieve invloed op de opkomst. En ten slotte zijn bij drie verkiezingen vrouwen duidelijk meer geneigd te stemmen dan mannen, namelijk in 1972, 1989 en 1994. In de andere zes verkiezingsjaren doet het voor het verklaren van opkomst niet ter zake of men man of vrouw is.

Toevoeging aan dit demografische model van de frequentie van kerkbezoek levert een zeer bescheiden stijging van de verklaarde variantie in opkomst op. In alle verkiezingsjaren is het effect van kerkbezoek op opkomst positief. De introductie van kerkbezoek als verklarende variabele leidt in bijna alle jaren tot een (lichte) afzwakking van het effect van de generaties. Dit effect van generaties blijft echter op zichzelf overeind ook nu kerkbezoek in het model is opgenomen.

De bijdrage van politieke interesse en politiek zelfvertrouwen aan de verklaring van opkomst is veel groter dan die van kerkbezoek - tussen ruim 3% in 1977 en bijna 10% in 1998. Politieke interesse en zelfvertrouwen hebben in alle verkiezingsjaren de verwachte positieve invloed op het stemmen bij verkiezingen.

Partijbinding tenslotte, voegt aan het model met demografische factoren, kerkbezoek, politieke interesse en zelfvertrouwen op alle negen tijdstippen nog een niet verwaarloosbare verklaringskracht toe, variërend van bijna 2% in 1972 tot ruim 7% in 1982. Aangezien er al heel wat variabelen in het model zijn opgenomen voordat partijbinding wordt geïntroduceerd, is deze toevoeging behoorlijk groot te noemen.

Effecten van de blokken in het analyseschema op opkomst

Met de opneming van partijbinding is het analyseschema ter verklaring van opkomst compleet. In tabel 3.3 worden de resultaten van de regressieanalyses van dit complete schema voor elk verkiezingsjaar in detail gepresenteerd.

Tabel 3.3 *Regressieanalyse van het analyseschema*

		1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Constante		0,69	0,77	0,85	0,89	0,76	0,79	0,93	0,84	0,76
Demografische factoren	Kiesgerechtigd voor 1945	0,09	n.s.	n.s.	n.s.	0,07#	n.s.	n.s.	n.v.t.	n.v.t.
	Kiesgerechtigd 1946-1967	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	Kiesgerechtigd 1971-1981	n.s.	-0,08	-0,04#	-0,05	-0,13	n.s.	-0,10	-0,11	-0,08
	Kiesgerechtigd na 1981	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.s.	n.s.	-0,19	-0,18	-0,13
	Geslacht	-0,05#	-0,08	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	-0,11	-0,09	n.s.
	Opleiding	0,03#	0,02#	0,03	n.s.	0,03	n.s.	0,04	0,04	0,05
Kerkbezoek	Frequentie kerkbezoek	0,08	0,06	0,08	0,05	0,06	0,05#	n.s.	0,10	0,08
Interesse en zelfvertrouwen	Politieke interesse	0,03	0,02#	0,03	0,03	n.s.	n.s.	0,03	0,05	0,06
	Politiek zelfvertrouwen	0,04	0,07	0,02	0,05	0,05	0,06	0,04	0,05	0,06
Partijbinding	Sterkte van partijbinding	0,07	0,05	0,05	0,06	0,11	0,08	0,09	0,07	0,09

Verklaring:

Cellen bevatten ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten die significant van 0 verschillen met $p < 0,01$, tenzij anders vermeld.

n.v.t.: niet van toepassing

ref.: referentiecategorie bij dummy variabelen (zie Appendix)

n.s.: niet significant van 0 verschillend ($p > 0,05$)

#: $0,05 > p > 0,01$

Als leesvoorbeeld bij tabel 3.3 wordt het jaar 1971 gekozen; de analyse van dit verkiezingsjaar staat in de kolom eronder. Iemand die de mediane waarde op alle verklarende variabelen heeft, kan als volgt worden gekarakteriseerd: zij werd kiesgerechtigd tussen 1946 en 1967, heeft een opleiding op lager of middelbaar voortgezet niveau, gaat minder dan eenmaal per maand naar de kerk, scoort '1' op de index van politieke interesse (die van 0 tot 4 loopt) en hetzelfde op de index van politiek zelfvertrouwen. Tenslotte voelt ze zich aangetrokken, maar ook niet meer dan dat, tot een partij. Deze vrouw heeft een kans van 69% om te stemmen bij de Kamerverkiezingen van dat jaar (de 'constante').

Als dezelfde vrouw vaker dan eenmaal per maand naar de kerk zou gaan, neemt de kans dat ze stemt toe van 69% tot 77%. Dit laatste getal is verkregen door bij 0,69 (constante) 0,08 (effect van kerkbezoek) op te tellen. Dit is eenvoudig omdat kerkbezoek in deze analyse slechts twee waarden heeft (0 en 1).

Als nu ook haar politieke interesse maximaal zou zijn (dat wil in dit geval zeggen: 3 punten hoger op de index van politieke interesse), dan neemt de kans dat ze stemt toe tot 86%. Dit getal wordt verkregen door bij de 77% driemaal het effect van een verschuiving op de schaal van politieke interesse, dus $3 * 0,03$ te tellen. Als de vrouw vervolgens een man zou zijn, neemt zijn kans om te stemmen *gegeven alle waarden van de overige variabelen* weer af tot $(86\% - 5\%) = 81\%$.

Het is niet moeilijk om op basis van deze wijze van interpreteren tot onmogelijke voorspellingen te komen, die zoals in de bijlage gesteld, eigen zijn aan het lineaire kansmodel. Een vrouw die al voor de Tweede Wereldoorlog kiesgerechtigd was, vaker dan eenmaal per maand naar de kerk gaat en een overtuigd aanhanger van een politieke partij is, heeft in 1971 volgens het model een kans van 100% om te stemmen. Als zij bovendien maximaal geïnteresseerd is in politiek, stijgt deze kans, gegeven alle waarden van de andere variabelen, tot 109%, wat onzinnig is.¹⁷ Minder onzinnig is het om te stellen dat deze vrouw vrijwel zeker stemt. Meer in het algemeen bieden de regressiecoëfficiënten in tabel 3.3 een goed inzicht in de gevoeligheid van opkomst voor verschillende verklarende factoren, wanneer ook een aantal andere invloeden op opkomst in beschouwing wordt genomen. Daarbij komt, dat hoe beter het model bij de gegevens past, des te accurater de voorspellingen van het al dan niet stemmen zullen zijn. In dit geval hebben we te maken met een model dat in alle onderzochte jaren nog heel wat te wensen over laat, gezien de R^2 -coëfficiënten in tabel 3.2.¹⁸

Meer inhoudelijk beschouwd, laat tabel 3.3 bijna alle effecten zien die werden verwacht. Voorzover de generatie van de respondent in deze multivariate analyse een rol speelt, is dat de verwachte rol: de twee oudste generaties zijn meer geneigd te stemmen dan de twee jongste generaties. De opleiding van de respondent heeft niet in alle jaren een zelfstandig effect op opkomst, maar wanneer het effect wordt gevonden, is het positief. Hetzelfde geldt voor de frequentie van kerkbezoek en politieke interesse.

Onverwacht sterk zijn de effecten van geslacht in enkele jaren - 1972, 1989 en 1994. Gegeven de modelspecificatie, blijkt dat in die jaren vrouwen een aanzienlijk grotere kans hebben om te stemmen dan mannen. De richting van de effecten (vrouwen zijn meer geneigd te stemmen dan mannen) is wellicht enigszins verrassend, maar door anderen is eerder al gewezen op het vóórkomen van dergelijke effecten - en op het gebrek aan duurzaamheid ervan (Koopman en Leijenaar 1983: 247-248; Topf 1995: 46-47). In dit opzicht onderstreept deze analyse eerdere bevindingen.¹⁹

Twee verklarende factoren verdienen speciale aandacht, doordat ze in vrijwel alle jaren relatief het sterkste effect op opkomst hebben.²⁰ Dit zijn: politiek zelfvertrouwen en partijbinding.

Politiek zelfvertrouwen is in alle jaren, behalve 1972, één van de twee sterkste verklarende variabelen voor opkomst. Verwonderlijk is dit natuurlijk niet echt, gezien de nabijheid van politiek zelfvertrouwen zoals dat in de NKO's wordt gemeten tot het stemmen zelf. Ter herinnering: de index van politiek zelfvertrouwen is opge-

bouwd uit de reactie op stellingen als: 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening' en 'Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet'. Instemmen met deze en soortgelijke stellingen en toch beweren te hebben gestemd, vereist vermoedelijk meer lenigheid dan de meeste respondenten kunnen opbrengen.

In alle verkiezingsjaren, behalve 1972 en 1981, heeft partijbinding het relatief sterkste effect op opkomst. In 1972 en 1981 is partijbinding de op één na sterkste predictor. Aanwijzingen voor het belang van de mate van partijbinding voor het voorspellen van opkomst zijn ook in tabel 3.3 te vinden. Beschouw bijvoorbeeld de resultaten voor 1998: als alle andere variabelen dezelfde waarden houden, loopt het verschil in de kans te stemmen, tussen iemand zonder partijbinding en een overtuigde aanhanger van een partij, maar liefst op tot 36% ($4 * 0,09$).

Het belang van individualisering voor de opkomst bij verkiezingen is hiermee althans gedeeltelijk aangetoond. Immers, partijbinding is in dit hoofdstuk geïntroduceerd als een (gedeeltelijke) operationalisatie van het brede en vage begrip individualisering, waarvan een effect op opkomst verwacht werd. Partijbinding representeert de binding met politieke organisaties die burgers kunnen hebben. Beargumentteerd is dat als deze binding lossier wordt, mensen ook minder geneigd zouden zijn te gaan stemmen.

Deze argumentatie blijkt op grond van de analyse van negen Tweede Kamerverkiezingen geldig te zijn. Het probleem zit echter in de premisse: is de binding met partijen nu de afgelopen dertig jaar ook lossier geworden?

Wanneer figuur 3.4 nogmaals voor ogen wordt genomen, blijkt (zoals eerder gesteld) dat van een ononderbroken verzwakking van partijbinding, sinds 1971, zeker geen sprake is. De binding met politieke partijen bereikte in 1982 een hoogtepunt. Pas na 1982 lijkt zich een daling te hebben ingezet die tot op heden voortduurt.

Het frappante is natuurlijk dat er evenmin sprake was van een ononderbroken daling in de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen. De daling die de laatste jaren tot zoveel bezorgdheid aanleiding heeft gegeven en die tot heden argumenten levert voor constitutioneel hobbyisme (in de vorm van voorstellen voor de verandering van het kiesstelsel), is uiteindelijk ook pas na 1986 ingezet.

De institutionele context

Zowel partijbinding als opkomst zijn dus niet zonder meer op te vatten als signalen van individuele modernisering - daarvoor is hun verloop door de tijd heen te grillig. Partijbinding en opkomst zeggen ook iets over de toestand van het politieke systeem ten tijde van de verkiezingen. In deze zin, zijn het behalve individuele kenmerken, ook tijdgebonden kenmerken van het systeem waarin mensen besluiten om al dan niet te gaan stemmen.

Nu is het lastig om in een analyse van negen verkiezingsjaren recht te doen aan de mogelijke invloed van systeemkenmerken. De meeste van dat soort kenmerken - zoals het kiesstelsel, het partijstelsel en constitutionele normen - veranderen niet of nauwelijks en zijn in ieder geval voor elke verkiezing gegeven.

Of deze kenmerken invloed hebben op de opkomst, kan niet worden vastgesteld als we ons beperken tot één politiek systeem. Binnen een systeem zijn de systeemkenmerken altijd hetzelfde. Onderzoek naar systeemkenmerken gaat daarom vrijwel altijd uit van een vergelijking van verschillende systemen. Dat is binnen de reik-

wijdte van dit boek niet mogelijk. Niettemin zijn de resultaten van onderzoek naar systeemkenmerken wel relevant voor onze vraagstelling.

We beperken ons hier tot één bevinding over het belang van systeemfactoren voor de opkomst. Uit ander onderzoek voor Nederland (Aarts 1999) is gebleken dat slechts weinig Nederlandse burgers denken dat veranderingen in het kiesstelsel, zoals het houden van verkiezingen in het weekeinde, tot een hogere opkomst zullen leiden. Veel meer wordt verwacht van een verbeterde relatie tussen burgers en politiek. Deze relatie is in de ogen van de kiesgerechtigden het meest voor de hand liggende aangrijpingspunt om de opkomst te verhogen.

Partijbinding is een kenmerk van mensen, maar zegt ook iets over de toestand van het systeem. Als aspect van individuele modernisering is partijbinding vooral een individueel kenmerk. Als indicator van de "kloof" tussen burgers en politiek zegt partijbinding allereerst iets over de toestand van het politiek systeem. In die laatste hoedanigheid is opvallend, dat de gemiddelde binding met politieke partijen de conjunctuur van politieke polarisatie lijkt te volgen (vergelijk hoofdstuk 10 in dit boek). Door het effect van partijbinding op opkomst, is de opkomst vervolgens on-derhevig aan dezelfde conjunctuur.

Een zwakkere binding met politieke organisaties leidt tot een lagere opkomst bij verkiezingen, maar noch de binding met politieke organisaties noch de opkomst zijn sinds 1971 continu afgenomen. Hoe zit het met de andere component van individualisering, de binding met maatschappelijke organisaties? Als operationalisatie hiervan is in dit hoofdstuk de frequentie van kerkbezoek gekozen. In contrast met partijbinding, is het kerkbezoek in Nederland sinds 1971 wel degelijk onafgebroken gedaald (vergelijk figuur 3.2).

Het effect van kerkbezoek op opkomst is minder sterk dan dat van partijbinding en in sommige jaren zelfs (vrijwel) afwezig (1986 en 1989). Voorzover het effect bestaat, is het wel in de verwachte richting: hoe minder mensen naar de kerk gaan, des te minder zijn ze geneigd te stemmen. Door de onafgebroken daling van de frequentie van kerkbezoek, wordt de groep Nederlanders die zelden of nooit naar de kerk gaan, relatief steeds groter. Bij een in principe bescheiden maar gelijkblijvend effect van kerkgang op opkomst, kan op basis hiervan een verdere daling van de opkomst in de toekomst worden verwacht.

3.4 *Conclusie*

Hoewel de analyses derhalve verschillende resultaten laten zien voor de maatschappelijke en politieke bindingen die mensen kunnen hebben, rechtvaardigen die analyses wel enig pessimisme over toekomstige opkomstpercentages, als tenminste in de toekomst de ingezette en half-ingezette trends aanhouden. Dat is nog maar de vraag. Ontkerkelijking is een proces dat zich grotendeels buiten de politieke sfeer afspeelt; 'de politiek' ondervindt er slechts de gevolgen van. Met partijbinding ligt dat nadrukkelijk anders.

Analyses van Schmitt en Holmberg (1995: 123) wijzen uit dat de ideologische verschillen tussen partijen de belangrijkste determinant zijn van de mate van partijbin-

ding. Partijbinding is iets wat tenminste voor een aanzienlijk deel binnen de politieke sfeer zelf wordt bepaald. Eerder is al gewezen op het onvanzelfsprekende van een sterke en langdurige band met een politieke partij in het moderne Nederland. Was het Nederlandse partijsysteem ooit een stabiel object voor de oriëntering van je eigen politieke positie, in de afgelopen decennia lijkt in veel gevallen alleen de naam van de partij nog enig houvast te bieden. Waar de partij voor staat, met wie ze wel of niet coalities wil aangaan en meer algemeen wat er precies zou *veranderen* als een partij de komende jaren alle zetels in het parlement zou mogen bezetten, is steeds minder duidelijk geworden. Maar buiten korte-termijn electorale overwegingen weerhoudt niets politieke partijen ervan om actief op zoek te gaan naar oude of nieuwe bestendige standpunten, naar een samenhangende visie op de toekomst van de samenleving die aan de kiezers uit te leggen is - inclusief een visie op de plaats van democratische politiek in die samenleving.

Met andere woorden: anders dan met ontkerkelijking, hebben politieke partijen het in eigen hand of ze de voorwaarden scheppen voor een sterkere binding met de kiezers. Uiteindelijk is het beste middel om mensen naar de stembus te krijgen: duidelijk maken dat daar iets te kiezen valt.

Appendix

Het lineaire kansmodel

In dit hoofdstuk wordt een lineair kansmodel gebruikt voor het verklaren van de vraag of iemand wel of niet is gaan stemmen. Voor de (statistische) details van dit model wordt verwezen naar Long (1997, Chapter 3), die tevens duidelijk de problemen, beperkingen en alternatieve modellen bespreekt.

Het lineaire kansmodel is in feite een gewoon lineair regressiemodel, met één eigenaardigheid: de afhankelijke variabele (in dit geval: de vraag of men niet of wel heeft gestemd) wordt opgevat als een *kans*. In dit hoofdstuk wordt de afhankelijke variabele dus opgevat als de kans dat iemand is gaan stemmen. Het model is erop gericht, deze kans zo goed mogelijk te schatten met behulp van een aantal verklarende variabelen. In dit opzicht werkt het model net zo als een gewoon meervoudig regressiemodel. Voor het schatten wordt gebruik gemaakt van de standaard kleinste-kwadratenmethode.

In een formule uitgedrukt, ziet het lineair kansmodel er als volgt uit:

$$P(\text{gestemd})_j = \text{Constante}_j + b_{1j}X_1 + b_{2j}X_2 + \dots + b_{kj}X_k + e_j$$

waarin: $P(\text{gestemd})_j$: de kans dat men stemt in jaar j
 Constante_j : het intercept van de regressielijn in jaar j
 $b_{ij}X_i$: het effect van de i de verklarende variabele in jaar j op de kans dat men stemt in jaar j
 e_j : de fout in de voorspelling in jaar j .

Er kleven belangrijke problemen aan dit model. Het bekendste probleem is dat lineaire kansmodellen kunnen leiden tot onzinnige voorspellingen over de kans dat ie-

mand stemt. Het is mogelijk dat op grond van een zeldzame combinatie van verklarende factoren, die kans door het model groter dan 1 of kleiner dan 0 wordt geschat, wat uiteraard niet mogelijk is bij kansen. Alternatieve modellen zoals het logistisch regressiemodel gaan doorgaans uit van een andere functionele vorm dan de rechte lijn, waartoe de afhankelijke variabele zodanig is getransformeerd dat deze nooit kleiner dan 0 of groter dan 1 kan zijn. Om twee redenen geven we hier desondanks de voorkeur aan het lineaire kansmodel. In de eerste plaats zijn de resultaten van dit model, juist door het lineaire karakter, veel directer te interpreteren dan de resultaten van logistische regressie. In de tweede plaats wijzen vergelijkingen van deze twee modellen vrijwel altijd uit dat de inhoudelijke resultaten van logistische en lineaire regressie (welke effecten zijn relatief sterk of zwak, wat dragen de verklarende factoren bij aan de kwaliteit van de verklaring) zijn. In dat geval verdient het eenvoudiger model de voorkeur.

Toepassing van de notie van een 'mediane kiesgerechtigde'

In de analyse van opkomst wordt gebruik gemaakt van een bekende metafoor uit de politicologie: de mediane kiesgerechtigde. Met deze mediane kiesgerechtigde wordt doorgaans iemand bedoeld wiens politieke opvattingen 'doorsnee' zijn. Iets formeler gezegd: als politieke opvattingen gerangschikt kunnen worden van links naar rechts, dan zijn zowel ter rechter- als ter linkerzijde van de opvatting van de mediane kiesgerechtigde maximaal 50% van de opvattingen van alle kiesgerechtigden te vinden. De politieke opvattingen van de mediane kiesgerechtigde liggen dus ergens in het midden.

De notie van de mediane kiesgerechtigde kan ook worden toegepast op andere kenmerken dan politieke opvattingen. Bijvoorbeeld politieke interesse: de mediane kiesgerechtigde scoorde in 1971 '2' op de index van politieke interesse (die van 0 tot 4 loopt). Dit houdt in dat niet meer dan 50% van de kiesgerechtigden een lagere score dan 2 en tevens niet meer dan 50% een hogere score dan 2 had. Hetzelfde kan worden gedaan voor politiek zelfvertrouwen, voor de sterkte van partijbinding, voor generatie en zelfs voor kenmerken die maar twee waarden hebben, zoals geslacht en (in onze analyse) frequentie van kerkgang.

Wanneer op deze wijze voor alle negen verkiezingsjaren de mediane kiesgerechtigde wordt geschetst, ontstaat een beeld waarin veel hetzelfde blijft (de mediane kiesgerechtigde is een vrouw, gaat minder dan één keer per maand naar de kerk en voelt zich aangetrokken tot een partij maar ook niet meer dan dat), terwijl sommige kenmerken veranderen (bijvoorbeeld door de langzame vervanging van oudere door jongere generaties) of variëren (haar politieke interessescore is in 1981 en 1986 '2' en '1' in de andere jaren; haar score op politiek zelfvertrouwen is in 1971 en 1972 '1', daarna afwisselend '2' of '3'). Tot 1986 vormen tenslotte de katholieken de relatief grootste groep onder de kiesgerechtigden; daarna zijn het personen zonder godsdienst. In de analyses wordt gebruik gemaakt van deze schets van de mediane kiesgerechtigde. Voor alle verklarende variabelen²¹ is de waarde '0' toegekend aan de mediaan. Dat betekent bijvoorbeeld in het geval van politieke interesse dat in de meeste verkiezingsjaren van ieders score '1' is afgetrokken, behalve in 1981 en 1986, toen er '2' van werd afgetrokken. Zo zijn alle frequentieverdelingen gecentreerd rond de mediane waarde 0.

Nu is de afhankelijke variabele in het lineaire kansmodel de vraag of men niet of wel heeft gestemd. Als per verkiezingsjaar dit model wordt geschat met behulp van verschillende verklarende variabelen, dan geeft nu de zogenaamde 'constante' in de geschatte regressievergelijking aan, hoe groot de kans is dat de 'mediane kiezer' gaat stemmen. Immers, deze mediane kiezer scoort '0' op alle verklarende variabelen en haar voorspelde kans om te gaan stemmen valt dus samen met de constante term in de vergelijking. Bovendien krijgen nu ook de (ongestandaardiseerde) regressiecoëfficiënten bij de verklarende variabelen een intuïtieve betekenis. Deze coëfficiënten geven weer, hoe de kans om te gaan stemmen verandert als de verklarende variabele met één eenheid toe- of afneemt ten opzichte van de mediane kiezer.

Generaties in vier 'dummy variabelen'

Tenslotte een opmerking over de wijze waarop de vier generaties in het model terugkeren. In plaats van één variabele 'generatie' met vier waarden is ervoor gekozen om vier nieuwe variabelen te maken, één voor elke generatie. Iedere respondent in de NKO's krijgt een '1' als hij of zij tot deze generatie behoort en anders een '0'. Door deze zogenaamde 'dummy variabelen' is het mogelijk om de invloed van iedere generatie afzonderlijk op de opkomst in beeld te brengen. Omdat in elke analyse één generatie als referentiecategorie dient (waartegen de andere generaties worden gecontrasteerd), worden steeds slechts twee of drie (afhankelijk van de vraag of er drie of vier generaties in het betreffende NKO vertegenwoordigd zijn) effecten van generaties gerapporteerd. Als referentiecategorie is steeds de generatie gekozen die tussen 1946 en 1967 kiesgerechtigd werd. Voor die generatie wordt dus geen effect op opkomst gerapporteerd - zij dient als het ware als de achtergrond waartegen het effect van de andere generaties wordt onderzocht.

4 Politieke participatie

Paul Dekker

4.1 Verwachtingen

De rol van kiezer is voor het overgrote deel van de bevolking dé vorm waarin wordt deelgenomen aan de politiek. In het denken over politieke participatie in een parlementaire democratie heeft traditioneel kiezersgedrag lang centraal gestaan. In het verlengde van het stemmen, ging de aandacht uit naar andere vormen van electorale participatie, zoals de deelname aan verkiezingscampagnes en partijpolitieke activiteiten en naar de contacten van de kiezers met de gekozenen en met de gezagsdragers die weer door de gekozenen benoemd en gecontroleerd werden. Vooral onder invloed van studentenprotesten vanaf het einde van de jaren zestig werd het electorale perspectief op de politieke participatie minder vanzelfsprekend. Zo'n dertig jaar geleden ging men meer onderzoek doen naar protestactiviteiten, veelal aangeduid als 'onconventionele participatie'. Enigszins afhankelijk van de verzamelde data, wordt sindsdien politieke participatie in verschillende soorten opgedeeld, variërend van stemmen tot (de dreiging van) protest (zie voor Nederland: Elsinga 1985 en Castenmiller 1988).

De afgelopen drie decennia zijn respectievelijk gekenmerkt geweest door zorgen over niet-electorale participatie als *bedreiging* voor de reguliere beïnvloedingskanalen van een parlementaire democratie, vertrouwen in deze participatie *als aanvulling op* de representatieve democratie en verwarring over de mogelijke *vervanging* van electorale participatie door andere vormen van politieke participatie. Met zeer verschillende waarderings wordt thans gesignaleerd dat een afnemende betrokkenheid van de burgerij bij verkiezingen en partijen gepaard gaat met een aanzienlijk engagement en zelfregulerend vermogen in de 'civil society' (SCP 1998: 770-773).

Centraal in dit hoofdstuk staat het verschaffen van inzicht in de feitelijke ontwikkelingen in de politieke participatie sinds het begin van de jaren zeventig. In de lijn van de vraagstelling in het eerste hoofdstuk worden die ontwikkelingen in het moderniseringsperspectief geplaatst en wel door vijf verwachtingen te toetsen:

1. *De politieke participatie stijgt*

Burgers zijn massaler in staat om zich actief met de politiek te bemoeien door toenemende vaardigheden en betere informatievoorziening. Waarschijnlijk zijn er ook meer, meer toegankelijke en meer gevarieerde gelegenheden voor participatie (Thomassen 1983). Toename van de politieke participatie ligt zo gezien voor de hand.

2. *Er treedt een verschuiving op van partijpolitieke naar activistische participatie*

Een relatieve achteruitgang van electorale en partijpolitieke participatie ten gunste van specifieke en korter durende activiteiten is te verwachten vanwege een afnemende loyaliteit aan traditionele ideologieën en de partijen waarin deze belichaamd worden. Er zal meer gebruik worden gemaakt van participatievormen die gericht zijn op afzonderlijke politieke kwesties en die instrumenteel zijn voor het bereiken van specifieke doelen in een beperkte tijd (Inglehart 1977; Barnes en Kaase et al. 1979; Kaase 1989; Fuchs en Klingemann 1995; zie verder hoofdstuk 1).

3. *Er vindt diffusie plaats van activistische participatievormen en protestgeneigdheid*

De tweede verwachting impliceert dat meer participanten zich in de loop van de tijd van activistische vormen gaan bedienen. Daarbij zal een cultuur ontstaan waarin 'protest' een algemeen geaccepteerd verschijnsel wordt. De 'onconventionele' actievormen worden conventioneel en de protestgeneigdheid waaiert uit over het electoraat en het politieke spectrum. Protest is afhankelijk van aanleidingen en is steeds minder geconcentreerd in moderniseringsvoorhoedes (jongeren, hoger opgeleiden) of bepaalde politieke segmenten (links, groepen die de politiek met wantrouwen bekijken).

4. *Zonder stijging van het opleidingsniveau zou de participatie nauwelijks of niet zijn toegenomen*

Onderwijs of opleidingsniveau is in de literatuur dé variabele om verschillen in politieke houdingen en gedragingen te verklaren, hetzij vanwege directe effecten (cognitieve vermogens, uitdrukkingsvaardigheden), hetzij indirect via waardeveranderingen (postmaterialisme) of vermindering van gevoelens van onzekerheid (Nie et al. 1996). Een stijgend opleidingsniveau is in de literatuur ook een belangrijke achtergrond voor de verwachting van een stijging van de participatie of het activisme.

5. *Het positieve effect van sociale participatie op politieke participatie neemt af*
In navolging van het *civic culture*-onderzoek van Almond en Verba (1989 [1963]) is veelvuldig gewezen op het belang van lidmaatschap en activiteiten in vrijwillige maatschappelijke organisaties voor de politieke participatie. Leden van organisaties raken betrokken bij de politiek omdat ze daarover met andere leden praten, vaardigheden aanleren voor publiek handelen, politiek worden gemobiliseerd, de belangen van de vereniging moeten behartigen, etc. (Verba et al. 1995). Maatschappelijke organisaties zouden als collectieve hulpbronnen compensatie kunnen bieden voor een gebrek aan individuele hulpbronnen (Korpi 1983). Verwacht kan worden dat het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties aan belang heeft ingeboet door de ontzuiling (zie hoofdstuk 6). Hierdoor werd de overgang van sociale naar politieke participatie verminderd. Bovendien zouden de individuele hulpbronnen zijn versterkt door de stijging van het opleidingsniveau en door de grotere gerichtheid in het onderwijs op het aanleren van 'civic skills'.

Om de eerste twee verwachtingen te toetsen, worden in paragraaf 4.2 algemene trends en een mogelijke verschuiving in typen onderzocht. In paragraaf 4.3, 4.4 en 4.5 worden de drie andere verwachtingen getoetst. Na een korte verkenning van de mogelijke veranderingen in de relaties tussen verschillende participatievormen in paragraaf 4.6 wordt het hoofdstuk in paragraaf 4.7 met een samenvatting en slotbeschouwing afgesloten.

Met uitzondering van enkele tijdreeksen in paragraaf 4.2 wordt in dit hoofdstuk gerapporteerd over de gewogen gegevens van de Nationale Kiezersonderzoeken 1971-1998.²² De beschrijving van verschillen gebeurt in dit hoofdstuk consistent met relatieve kansenverhoudingen. Een coëfficiënt groter dan 1 betekent een oververtegenwoordiging van de vermelde categorie onder de participanten, een coëfficiënt kleiner dan 1 betekent een ondervertegenwoordiging.²³

4.2 Algemene trends

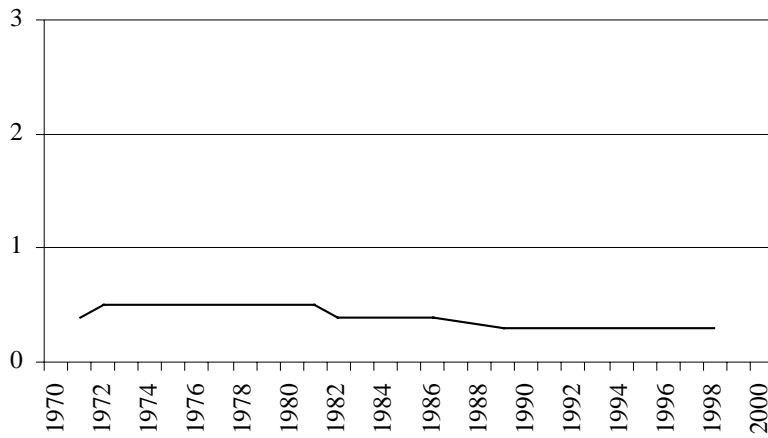
Figuur 4.1 toont naast feitelijke cijfers over de electorale participatiegraad (leden van in de kamer vertegenwoordigde partijen als procent van de kiesgerechtigden bij de kamerverkiezingen volgens opgave van het Nederlands Documentatiecentrum Politieke Partijen). Figuur 4.2 toont reeksen uit het longitudinale enquêteonderzoek 'Culturele veranderingen in Nederland'.²⁴ Het ledental van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen neemt af van 4,9% van de kiesgerechtigden in 1972 tot 2,6% in 1994 en 1998. De enquêtegegevens tonen fluctuaties in de deelname aan inspraakprocedures en aan collectieve acties. Bij de bijdragen aan de publieke meningsvorming (het wel eens een standpunt naar voren hebben gebracht op een bijeenkomst of in de krant) is sprake van een stijging. Een sterkere stijging is de protestgeneigdheid, die is gemeten met de vraag of men iets zou proberen te doen in het geval de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen. Op deze potentiële participatie wordt nog teruggekomen.

De grafiek geeft steun aan de tweede verwachting. De partijpolitieke organisatiegraad is in de jaren negentig lager dan in de jaren zeventig en dat geldt ook voor de opkomst (zie hoofdstuk 3), maar de aan enquêtes ontleende gegevens duiden zeker niet op een afname van de participatie. In de jaren negentig zijn er meer mensen dan twee decennia eerder die hun mening publiekelijk naar voren brengen en in ieder geval zijn er meer mensen die zeggen iets te zullen doen als het nodig is. Of per saldo de participatie is toe- of afgenomen blijft hier een kwestie van waardering. Daarover is wellicht meer te zeggen aan de hand van de kiezersonderzoeken.

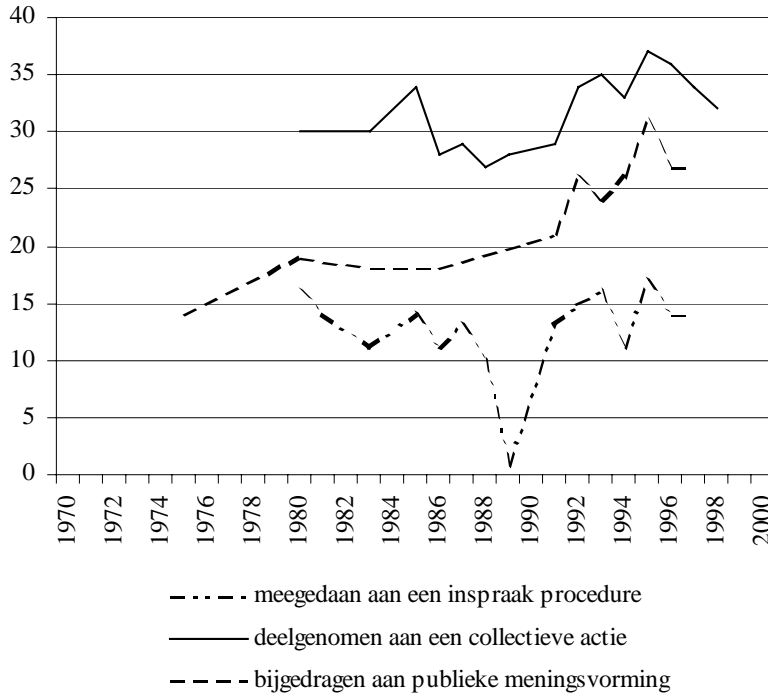
Tabel 4.1 toont vijf samenvattende indicatoren:²⁵

- a. *Partijpolitieke participatie* (is lid van een politieke partij en/of heeft iets in de verkiezingscampagne gedaan volgens de tabel in de appendix). Deze participatie is in 1998 duidelijk lager dan in de jaren tachtig. Achter de daling gaat waarschijnlijk ook nog een 'informalisering' van de electorale betrokkenheid schuil.²⁶

Figuur 4.1 Lid van een in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partij

Figuur 4.2 Enkele vormen van politieke participatie

- b. *Mobilisatie* (ondernam minstens één van de acht activiteiten in de appendixtabel van het type ‘contacten opnemen met’ en ‘inschakelen van’ politici, organisaties of media). Rekening houdend met afwijkende vraagstellingen in 1972 en 1989, is er na 1986 van een stijging sprake.
- c. *Activisme* (deed mee aan een actiegroep en/of een demonstratie). Opnieuw rekening houdend met afwijkende vraagstellingen in 1972 en 1989, is een stijgende trend sinds 1977 te signaleren.
- d. *Informeel meningsvorming* (het meestal actief meedoen aan discussies). Met slechts neerwaartse afwijkingen in 1971 en 1977 blijft de informele politieke participatie, door deelname aan discussies over politiek, stabiel. Ongeveer de helft van de ondervraagden zegt actief aan dergelijke discussies deel te nemen (vergelijk hoofdstuk 2).
- e. *Protestgeneigdheid* (grote of zeer grote protestgeneigdheid in de appendixtabel). De protestgeneigdheid vertoont ook een stijging. Dat correspondeert met de bevindingen in figuur 4.1 (afgezien van de dip in het kiezersonderzoek van 1989).

De drie soorten feitelijke politieke participatie a, b en c worden in tabel 4.1 ‘opgeteld’ in de zin van het al of niet deelnemen aan minstens één ervan. Bij een dergelijke meting gaat elke informatie over de reikwijdte en intensiteit van de individuele politieke participatie verloren, maar er hoeft in ieder geval geen arbitraire weging van de verschillende soorten participatie plaats te vinden. Leest men de eerste verwachting uit paragraaf 4.1 nu zo, dat meer mensen op één of andere wijze politiek hebben geparticipeerd en ziet men af van de slecht vergelijkbare jaren 1971, 1972 en 1989, dan wordt deze verwachting bewaarheid: de deelname is in 1998 (52%) significant hoger dan in 1977 (43%) en de tussenliggende jaren passen bij een trendmatige toename.

Ook de afzonderlijke indicatoren a tot en met d laten tussen 1977 en 1998 significante toenames zien, met uitzondering van de partijpolitieke activiteit, die significant is afgenomen. Hierbij past wel de kanttekening dat niet altijd van een trendmatige toename sprake is. Zo daalt de deelname aan de informele meningsvorming tussen 1994 en 1998 en neemt de mobilisatie van vertegenwoordigers in de publieke arena pas in die jaren toe. Hoe dat ook zij, de daling van de partijpolitieke participatie en de stijging van het activisme zijn stellig overeenkomstig de tweede verwachting uit paragraaf 4.1.

Voor de samenvattende indicator van politieke participatie wordt in tabel 4.1 ook de relatie met enkele sociale kenmerken nagegaan en wel sekse, leeftijd en opleidingsniveau.²⁷ Over de hele periode bezien blijft de participatie van vrouwen, ouderen en lager opgeleiden achter bij die van respectievelijk mannen, personen van 36-55 jaar en hoger opgeleiden. Bij de jongeren lijkt zich in hun verhouding tot de middengroep een verschuiving voor te doen: aanvankelijk is er een achterstand, die in 1982 omgeslagen is in een voorsprong, maar daarna weer verdwijnt. In de jaren negentig is de participatie van de 18-35 jarigen weer lager dan die van de 36-55 jarigen. Een grotere participatie van de middengroep correspondeert met de bevindingen van ander onderzoek naar vrijwillig engagement. In deze categorie is de zorg voor kinderen en het betaalde werk geconcentreerd en dat leidt waarschijnlijk tot het soort contacten dat de kans op participatie verhoogt (Dekker 1999). De gevolgen van opleidingsverschillen komen in paragraaf 4.4 aan bod.

Tabel 4.1 *Politieke participatie en protestgeneigdheid in procenten en participatieverschillen in ongecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen*

	1971	1972 ^a	1977	1981	1982	1986	1989 ^a	1994	1998
a. partijpolitieke participatie	-	26	26	30	30	30	25	24	18
b. mobilisatie	-	42	23	23	23	22	32	25	31
c. activisme	-	18	10	15	19	19	28	24	25
d. informele meningsvorming	32	49	41	48	51	50	47	50	45
e. protestgeneigdheid	13	14	15	11	12	17	11	24	26
Participatie in engere zin: a, b en/of c	-	59	43	45	48	47	54	51	52
sociale verschillen:									
sekse: vrouw i.p.v. man	-	0,5*	0,6*	0,7*	0,7*	0,6*	0,8*	0,9	0,7*
leeftijd: 18(21)-35 i.p.v. 36-55	-	0,8	0,7*	1,1	1,3*	1,1	0,8	0,7*	0,6*
56 e.o. i.p.v. 36-55	-	0,6*	0,7*	0,8	0,8	0,6*	0,6*	0,8	0,6*
opleiding: lager i.p.v. midden niveau	-	0,8	0,7*	0,6*	0,7*	0,6*	1,0	0,9	0,5*
hoger i.p.v. midden niveau	-	2,7*	1,8*	1,8*	2,1*	2,1*	2,0*	1,6*	1,4*

(* = $p < 0,05$ tweezijdig)

a Waarschijnlijk hogere participatie (bij mobilisatie en activisme) door afwijkende vraagstelling (zie bijlage)

4.3 *Activisme en protestgeneigdheid*

De derde verwachting was dat protestgeneigdheid en activiteiten die ooit als opstandig golden, inmiddels zijn geïntegreerd en een normaal onderdeel zijn geworden van het participatierepertoire. De keuze van het middel zal meer afhankelijk geworden zijn van de situatie dan van de gebruiker. Een dergelijke ontwikkeling zou enerzijds terug te vinden moeten zijn in het vervagen van verschillen in sociale achtergrond en anderzijds in verspreiding over het politieke spectrum.

In tabel 4.2 kunnen voor activisme en voor protestgeneigdheid de effecten worden afgelezen van sociaal-demografische kenmerken, de politieke links-rechts zelfplaatsing, de partijvoorkeur (voor de drie partijen die voortdurend voldoende aanhang hebben onder de respondenten van het kiezersonderzoek om geldige uitspraken te kunnen doen) en de mate waarin men de politiek, i.c. het parlement, responsief acht. De verwachting is dat protest of in ieder geval protestgeneigdheid aanvankelijk wordt gevoed door de opvatting dat politici normaal niet luisteren.

Tabel 4.2 Verschillen in activisme en protestgeneigdheid in ongecorrigeerde relatieve kansverhoudingen

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
<i>Activisme:</i>									
seks: vrouw i.p.v. man	-	0,6*	0,6*	0,6*	0,9	0,8	0,8	1,0	0,7*
leeftijd: 18(21)-35 i.p.v. 36-55	-	2,1*	1,6*	1,8*	2,0*	1,7*	1,1	1,1	0,9
56 e.o. i.p.v. 36-55	-	0,7	0,5*	0,4*	0,5*	0,4*	0,3*	0,4*	0,4*
opleiding: lager i.p.v. midden niveau	-	0,6*	0,9	0,3*	0,7	0,3*	0,8	0,8	0,5*
hoger i.p.v. midden niveau	-	1,8*	2,6*	2,1*	2,7*	2,9*	2,1*	2,1*	2,2*
politiek: ^a links i.p.v. midden	-	-	2,6*	3,7*	3,1*	4,3*	2,5*	3,4*	3,4*
rechts i.p.v. midden	-	-	0,7	0,4*	0,5*	0,5*	0,4*	0,6*	0,7*
partij: ^b PvdA i.p.v. CDA	-	2,2*	2,5*	3,2*	4,5*	8,5*	3,2*	5,0*	2,1*
VVD i.p.v. CDA	-	0,8	0,8	1,1	1,5	1,4	1,2	1,8*	1,3
parlement niet i.p.v. wel responsief ^c	-	1,0	0,6*	0,7*	0,7*	0,5*	0,7*	0,5*	0,6*
<i>Protestgeneigdheid:</i>									
seks: vrouwen i.p.v. mannen	0,7*	0,8	0,5*	0,7*	0,7	0,8	0,8	1,1	0,9
leeftijd: 18(21)-35 i.p.v. 36-55	0,9	1,5	0,7	1,3	0,8	1,1	1,0	0,8	0,7*
56 e.o. i.p.v. 36-55	1,0	0,8	0,8	1,0	0,7	1,0	0,8	1,0	0,6*
opleiding: lager i.p.v. midden niveau	1,1	0,7	0,9	0,9	1,3	1,0	1,6	1,2	0,8
hoger i.p.v. midden niveau	1,3	1,1	1,7*	2,0*	2,1*	1,4*	1,6*	1,2	1,2
politiek: ^a links i.p.v. midden	-	-	2,3*	2,5*	2,4*	2,0*	1,9*	1,5*	1,6*
rechts i.p.v. midden	-	-	1,2	0,8	1,0	0,9	1,0	1,1	1,3
partij: ^b PvdA i.p.v. CDA	1,1	1,4	1,5	1,6*	2,0*	1,4	1,4	1,4	1,3
VVD i.p.v. CDA	1,7	1,3	0,8	0,8	1,4	0,8	0,9	0,7	0,8
parlement niet i.p.v. wel responsief ^c	1,0	1,0	0,5*	0,6*	1,0	0,8	1,0	0,9	0,6*

(* = $p < 0,05$ tweezijdig)

a Zelfindeling op een 10-punts links-rechtsschaal: links (1-3), midden (4-7) en rechts (8-10)

b Partijkeuze bij de Kamerverkiezingen van het genoemde jaar.

c Stem wel of niet in met de uitspraak 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'.

Om met de laatste specificatie te beginnen: het tegendeel blijkt het geval te zijn. Mensen die menen dat de politiek niet responsief is, zijn in diverse jaren minder tot activisme en protest geneigd en er is na 1972 ook geen trend te bespeuren. Nu was deze verwachting ook wat naïef in het licht van eerder politicologisch onderzoek van (potentieel) protest. Keer op keer (Barnes en Kaase et al. 1979, Kaase 1989, Norris 1999) is daarin gebleken dat activisme en protestgeneigdheid niet worden gevoed door negatieve opvattingen over de responsiviteit van het politieke systeem of politiek cynisme en wantrouwen. Hoogstens worden er zwakke positieve relaties aangetroffen tussen negatieve houdingen en de geneigdheid tot radicale vormen van protest (Norris 1999: 263).

Wat de overige kenmerken betreft valt op dat de verschillen bij het activisme veelal groter zijn dan bij de protestgeneigdheid. Politieke partijvoorkeur en zelfplaatsing zijn van wisselend belang, maar tonen geen trend. Hetzelfde geldt voor sekse. Bij leeftijd valt wel op dat jongeren - in de lijn van de derde verwachting - hun voorsprong in activisme verliezen. Dat zou voor het kiezersonderzoek nog verklaard kunnen worden uit de 'levenslange' vraagstelling naar activiteiten (zie appendix), maar ook andere bronnen wijzen in de richting van een relatieve afname van de deelname van jongeren aan acties (Dekker 2000). Dit zou kunnen komen door het ouder worden van de 'protestgeneratie'. Gezien de resultaten van cohortanalyses van andere data is enige generationele verankering van politiek protest wel waarschijnlijk (Van den Broek 1996: 146). Opleiding is en blijft belangrijk en niets wijst hier op de 'de-skilling of political activism', die Topf (1995: 71) eerder in Europa signaleerde. Al met al moet de derde verwachting van een diffusie van activisme en protestgeneigdheid worden verworpen, al is dat misschien vooral omdat de verschillen in het begin van de jaren zeventig al niet zo groot waren.

4.4 Effecten van het gestegen opleidingsniveau

De vierde in paragraaf 4.1 geformuleerde verwachting was dat zonder stijging van het opleidingsniveau de politieke participatie sinds het begin van de jaren zeventig nauwelijks of niet zou zijn toegenomen. De plausibiliteit van deze (en de volgende) verwachting wordt nagegaan met gegevens uit 1998 en 1977, het eerste jaar met een goed vergelijkbare meting van de totale participatie. Tabel 4.3 toont de resultaten van logistische regressieanalyses. In de eerste kolom wordt geen rekening gehouden met het opleidingsniveau en blijkt de toename van participatie tussen beide jaren significant te zijn. In de tweede kolom, wordt rekening gehouden met het onderzoeksjaar en constante opleidingseffecten. Hier verdwijnt het autonome tijdseffect en zijn er slechts significante opleidingseffecten. De toename van de totale participatie tussen 1977 en 1998 lijkt - in de lijn met de vierde verwachting - te kunnen worden herleid tot het gestegen opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking.

Wordt echter bovendien nog rekening gehouden met veranderingen in de participatie tussen de opleidingsniveaus (d.w.z. 'interacties' van onderzoeksjaar en opleidingsniveau), dan blijkt er wel weer een autonoom tijdseffect op te treden. De derde kolom toont een tijdseffect en een sterk gemiddeld effect van een hoger opleidingsniveau in beide jaren. Dit merkwaardige resultaat blijkt vooral het gevolg te zijn

van een toename van de participatie op het middelste opleidingsniveau. De eenvoudige optellingen van participatie in de drie opleidingsklassen in tabel 4.4 bieden daarin inzicht.

Tabel 4.3 *Effecten van tijd en opleidingsniveau op politieke participatie in 1977 en 1998; relatieve kansenverhoudingen*

	model I	model II	model III
1998 i.p.v. 1977	1,4*	1,1	1,4*
lager i.p.v. middelbaar opgeleid		0,6*	1,1
hoger i.p.v. middelbaar opgeleid		1,5*	2,3*
interactie: lager i.p.v. middelbaar opgeleid in 1998			0,7
interactie: hoger i.p.v. middelbaar opgeleid in 1998			0,8

(* = $p < 0,05$ tweezijdig)

Tabel 4.4 *Opleidingsniveaus en participatie in 1977 en 1998*

	laag opgeleiden x participatiekans	+ middelbaar opgeleiden x participatiekans	+ hoog opgeleiden x participatiekans	= N
feit 1977	45% x 0,36	31% x 0,43	24% x 0,57	43%
verwacht 1998	15% x 0,36	38% x 0,43	47% x 0,57	48%
feit 1998	15% x 0,34	38% x 0,51	47% x 0,58	52%

Tussen de feitelijke situatie in 1977 en 1998 op de eerste en derde regel staat hoeveel participatie er in 1998 geweest zou zijn ten gevolge van uitsluitend veranderingen in opleidingsniveaus sinds 1977. Als per opleidingsniveau de participatie gelijk was gebleven, was het aandeel van de participanten in de bevolking toegenomen van 43% naar 48%. In werkelijkheid bedroeg het percentage in 1998 geen 48 maar 52. Deze cijfers laten zien dat de effecten van het stijgende opleidingsniveau beperkt zijn, althans als het om de totale omvang van de participatie gaat. Op een wat andere manier bekeken, heeft zich een enorme verandering voorgedaan: in 1977 waren er onder de participanten nog iets meer lager dan hoger opgeleiden, in 1998 staan er tegenover elke lager opgeleide participant vijf hoger opgeleide participanten. Dat dit een gevolg is van het stijgende opleidingspeil van de bevolking en niet van een sterkere uitsluiting van lager opgeleiden, maakt de eenzaamheid van de lager opgeleide participant er waarschijnlijk niet minder op.

Nadere analyses à la tabel 4.3 van de afzonderlijke indicatoren uit tabel 4.1 laten meer uiteenlopende trends zien. Significante interactie-effecten treden op bij mobilisatie, waar het middelste opleidingsniveau een sterke stijging laat zien en bij de partijpolitieke activiteit, waar de hoger opgeleiden een sterke daling laten zien. Bij de lager opgeleide respondenten loopt het percentage partijpolitieke participanten tussen 1977 en 1998 terug van 18 naar 13, op het middenniveau van 28 naar 20 en

bij de hoger opgeleiden maar liefst van 38 naar 19. Deze sterke afname zou passen in de rol van de hoger opgeleiden als een moderniseringsvoorhoede, maar een verdere verkenning van die interpretatie valt buiten het bestek van dit hoofdstuk.

Nie et al. (1996) vinden in Amerika aanwijzingen dat onderwijs in het geval van politieke participatie anders dan bij politieke houdingen niet als zodanig van betekenis is, maar alleen in relatieve zin. Hoe meer opleiding, hoe groter de kans op tolerante opvattingen; hoe meer opleidingsvoorsprong op mensen in de omgeving, hoe groter de kans op een participantenrol in de gemeenschap. Opleiding zou bij de verdeling van die schaarse rollen vooral een positioneel goed zijn en dat zou kunnen verklaren waarom de participatie achterblijft bij de stijging van het opleidingsniveau. Volgens het kiezersonderzoek is dat echter niet de situatie in Nederland. Er is juist sprake van enige autonome groei bovenop de absolute opleidingseffecten. Het zou niettemin zo kunnen zijn dat een hoge opleiding van minder belang is naarmate ze minder uniek is. Nie et al. onderbouwen dit idee door een vergelijking van leeftijdsgroepen c.q. opleidingscohorten. In de kiezersonderzoeken vinden we voor Nederland echter ook voor dit idee geen steun. Het is niet zo dat het positieve effect van een hoger opleidingsniveau voor (gemiddeld hoger opgeleide) jongeren kleiner is dan voor (gemiddeld lager opgeleide) ouderen.

4.5 *Effecten van sociale participatie*

De vijfde verwachting hield in dat het belang van sociale participatie voor politieke participatie minder is geworden. Tussen 1972 en 1998 tonen de metingen van de kiezersonderzoeken een stijgende organisatiegraad van de Nederlandse bevolking (SCP 1999: 177). De toename zit hem daarbij in de 'overige organisaties'. Op basis van andere bronnen kan worden vermoed dat het daarbij vooral gaat om organisaties in de sfeer van sport en recreatie en wellicht ook ideële belangenorganisaties. Zeker is dat niet en omdat niet altijd op dezelfde manier naar een restcategorie is gevraagd, beperken we ons hier tot de drie soorten organisaties die zowel in 1977 als in 1998 zijn voorgelegd: vak-, beroeps- of standsorganisaties, buurt- of wijkverenigingen en vrouwenverenigingen of -bonden. Van minstens één van deze organisaties zegt zowel in 1977 als in 1998, 41% actief of passief lid te zijn.

In tabel 4.5 is voor de samenvattende meting van politieke participatie alsmede voor de vijf afzonderlijke indicatoren uit tabel 4.1 op dezelfde manier als in de derde kolom van tabel 4.3 vermeld wat het autonome tijdseffect is (eerste regel) naast het gemiddeld effect van minstens één lidmaatschap (tweede regel) en het interactie-effect (derde regel). Bij de vraag of het belang van sociale participatie is veranderd, gaat het om de derde regel.

De tabel toont behalve voor protestgeneigdheid positieve effecten van lidmaatschap, maar slechts bij partijpolitieke participatie is er, overeenkomstig de vijfde verwachting, sprake van een zwakker wordend effect van lidmaatschap. In deelnamecijfers komt het hierop neer dat de partijpolitieke participatie onder de leden van maatschappelijke organisaties afnam van 35 naar 22%, terwijl ze onder de niet-leden afnam van 19 naar 16%.

Tabel 4.5 *Effecten van tijd en lidmaatschap van maatschappelijke organisaties op politieke participatie in 1977 en 1998; relatieve kansenverhoudingen*

	politieke participatie	partijpolitieke participatie	mobilisatie	activisme	meningsvorming	protest-geneigdheid
1998 i.p.v. 1977 lidmaatschap	1,6*	0,8	1,7*	3,1*	1,2*	2,0*
interactie: lidmaatschap in 1998	2,7*	3,7*	2,7*	2,1*	1,8*	1,8
	0,9	0,6*	0,8	0,9	1,0	1,0

(* = $p < 0,05$ tweezijdig)

In de toelichting bij de vijfde verwachting werd in paragraaf 4.1 het belang van sociale participatie in verband gebracht met onderwijs: de collectieve hulpbron van het organisatielidmaatschap zou vooral van belang zijn voor mensen die het aan de individuele hulpbron van een hogere opleiding ontbreekt en een daling van het effect van sociale participatie zou gepaard kunnen gaan met een toenemend belang van opleiding. Nadere analyses van het materiaal geven echter geen steun aan deze overwegingen: sociale participatie is niet belangrijker voor lager opgeleiden en van een algehele verschuiving van lidmaatschap naar onderwijs als hulpbron is ook geen sprake.

4.6 *Patronen van politieke participatie*

Over veranderingen in de samenhang tussen de in dit hoofdstuk gebruikte indicatoren voor participatie en protestgeneigdheid is in paragraaf 4.1 geen verwachting geformuleerd. Enerzijds zou men kunnen vermoeden dat deze samenhang zwakker wordt omdat traditionele koppelingen verdwijnen en er instrumenteler wordt geparticipeerd, anderzijds zou de 'normalisering' van activisme en protestgeneigdheid volgens de derde verwachting kunnen leiden tot sterkere relaties met andere vormen van participatie.

Tabel 4.6 laat zien welke statistische samenhang er in 1977 en 1998 bestaat tussen de vijf indicatoren uit tabel 4.1 en - om een brug te slaan naar het volgende hoofdstuk - ook met de opkomst bij de kamerverkiezingen in die jaren.

Alle verbanden zijn significant positief, behalve de relaties van opkomst met mobilisatie en activisme in 1977. Die uitzonderingen zijn in zoverre interessant dat ze laten zien dat in de afgelopen twintig jaar het gaan stemmen in ieder geval niet losser is komen te staan van overige vormen van politieke participatie; eerder integendeel!

De coëfficiënten verschillen, maar het is niet gemakkelijk om daar een verandering van patroon in te ontdekken. Heel globaal gesproken vermindert de samenhang tussen de verschillende vormen van participatie (en protestgeneigdheid) niet: in een principale componentenanalyse wordt in beide jaren rond 30% van de totale variantie door de eerste component verklaard; met weglating van opkomst is dat rond

35%. De enige significante verandering die bij nadere analyse in de tabel te ontdekken is, betreft de samenhang tussen activisme en partijpolitieke participatie. De verandering is dat 'activisten' in 1998 zich minder dan in 1977 ook partijpolitiek engageren.

Tabel 4.6 *Samenhang tussen soorten politieke participatie en protestgeneigdheid: phi-waarden boven de diagonaal voor 1977 en onder de diagonaal voor 1998*

	partijpol. part	mobilisatie	activisme	inf. mening	protestgen.	opkomst
partijpolitieke participatie		0,16*	0,19*	0,22*	0,22*	0,14*
mobilisatie	0,20*		0,25*	0,18*	0,19*	0,04
activisme	0,08*	0,17*		0,17*	0,22*	0,02
informele meningsvorming	0,15*	0,16*	0,16*		0,15*	0,14*
protestgeneigdheid	0,14*	0,28*	0,21*	0,16*		0,08*
opkomst	0,10*	0,09*	0,09*	0,14*	0,08*	

(* = $p < 0,05$ tweezijdig; ongewogen resultaten)

4.7 *Samenvatting en slotbeschouwing*

In dit hoofdstuk zijn vijf verwachtingen getoetst aan gegevens uit de nationale kiezersonderzoeken 1971-1998. Overeenkomstig de eerste verwachting is er een toename in politieke participatie geweest. Dit betekent echter niet meer dan dat een stijgend aandeel van de bevolking wel eens heeft geparticipeerd. Van een voortdurende stijging van participatie op alle fronten is stellig geen sprake. Tijdreeksen uit 'Culturele veranderingen in Nederland' vertonen eerder fluctuatie dan stijgingen (SCP 1998: 746-747, Dekker 2000) en Van den Broek (1996: 106-108) constateert op basis van gegevens van de onderzoeksprojecten 'Political action' en 'SOCON' voor de periode 1974-1990 geen verandering in de conventionele participatie en slechts tussen 1979 en 1985 een minieme stijging in de protestparticipatie. Dat bevestigt de tweede verwachting, waarvoor ook in dit hoofdstuk steun is gevonden: de partijpolitieke participatie daalt en het activisme neemt toe. Deze verschuiving in de kiezersonderzoeken correspondeert ook met feitelijke gegevens over leden en donateurs van vrijwillige organisaties: het lidmaatschap van partijen daalt en de aanhang van meer gespecialiseerde ideële organisaties stijgt (SCP 1998: 757-770).

De derde verwachting over de diffusie van activisme en protestgeneigdheid, de vierde verwachting over de beslissende invloed van het gestegen opleidingspeil en de vijfde verwachting over de afnemende invloed van sociale participatie, bleken in het voorgaande geen van drieën in overeenstemming met de feiten te zijn. Activisme en protestgeneigdheid waren ook in het begin van de jaren zeventig geen uitingen van systeemkritiek en politiek wantrouwen en in de achtergronden is verder nauwelijks iets veranderd. Wat de opleidingseffecten betreft, was tussen 1977 en 1998, behalve de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau, ook de ontwikke-

ling per opleidingsniveau van belang. Van een afnemende betekenis van sociale participatie voor de politieke participatie was in het algemeen geen sprake. De bevindingen ten aanzien van de vierde en vijfde verwachting geven wel aanleiding om de partijpolitieke participatie er nog eens uit te lichten: deze participatievorm is vooral onder de hoger opgeleiden en sociale participanten sterk afgenomen. Wat sterker uitgedrukt: partijpolitiek verliest vooral aan populariteit onder een moderniseringsvoorhoede en ze verliest haar verankering in het maatschappelijk middenveld. Dat is geen gunstig toekomstperspectief voor een parlementaire democratie, die in feite door politieke partijen gedragen wordt.

Volgens de gegevens van de kiezersonderzoeken blijft de politieke participatie niet achter bij de stijging van het opleidingsniveau (paragraaf 4.4). Zoals eerder aangegeven, wordt vanwege de gekozen vraagstelling de politieke participatie echter wellicht enigszins overschat. Volgens andere tijdreeksen blijft de feitelijke deelname wel achter bij de ontwikkeling in politieke interesse (SCP 1992: 502; Van den Broek 1996: 107) en bij de verbale geneigdheid om - indien nodig, als protest tegen beleidsvoornemens - te participeren, laat staan bij de nog veel sneller stijgende acceptatie van protestgedrag van anderen (Dekker 2000). Dit duidt niet perse op een toenemende discrepantie tussen woorden en daden. Het kan zijn dat het overheidsbeleid weinig aanleiding geeft tot protest. Het kan ook zijn dat de meeste burgers inmiddels zo welvarend en autonoom zijn dat ze het niet meer nodig hebben om zich actief met politiek en bestuur te bemoeien (vgl. Van Deth 2000). Wat hun meer ideële besognes betreft, kan worden verondersteld dat beter geschoolde burgers zich minder makkelijk laten mobiliseren voor een goede zaak en zich vaker zullen laten leiden door hun inzicht in collectieve actiedilemma's, waarin individuele participatie overbodig dan wel onvoldoende is. Daarnaast is er ook wel reden om de toegenomen 'protestgeneigdheid' eerder op te vatten als steun voor het burgerschapsideaal dat onrechtvaardigheid niet stilzwijgend mag worden geaccepteerd, dan als een concrete voorspelling van het eigen handelen (Topf 1995).

Zo beschouwd, is in Nederland vooral een versterking gaande van de *civic culture*, zoals die decennia geleden door Almond en Verba (1989 [1963]) werd geschetst, namelijk als een politieke cultuur waarin niet massale participatie maar de massale 'dreiging' met participatie, politici in het democratisch gareel houdt. In een dergelijke cultuur past ook de 'monitorial citizen' die Schudson (1998) onlangs introduceerde in een kritiek op het krampachtig vasthouden aan oude burgerschapsidealen. De 'monitorial citizen' is niet een burger die voortdurend politieke informatie verzamelt en zich voortdurend in het publieke debat zou willen mengen, maar iemand die zich bezighoudt met zijn eigen zaken, daarbij collectieve belangen in de gaten houdt en weet wat er politiek gedaan kan worden als er iets fout gaat. Daarnaast laat Schudson zien dat de moderne burger zich informeel en selectief op tal van gebieden engageert voor grote politieke kwesties. Wat hier uit beeld dreigt te verdwijnen, is het probleem van het democratische gehalte van parlementair-politieke en bestuurlijke processen die niet in het verlengde liggen van de problemen van de leefwereld van de burgers of van de grote thema's van het publieke debat van het moment. De partijpolitieke participant, laat staan de Nederlandse kiezer, kan niet zomaar vervangen worden door de oplettende ongebonden burger en activist. Een

versterking van de electorale participatie blijft stellig gewenst (zie verder hoofdstuk 12).

Appendix

De meting van politieke activiteiten in de Nationale kiezersonderzoeken

Onderstaande tabel bevat een gedetailleerd overzicht van de gegevens waarop de indicatoren voor participatie en protestgeneigdheid in tabel 4.1 zijn gebaseerd. Het is nodig hier een aantal opmerkingen te maken over gebreken van de data voor met name longitudinaal onderzoek.

Tabel 4.7 Politieke activiteiten en protestgeneigdheid (in procenten)

Activiteiten	^f	1971 ^a	1972 ^a	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Lidmaatschap van een politieke partij	(a)	11	10	9	9	7	8	6	6	4
Deelname aan verkiezingscampagne ^b	(a)	-	23	23	27	27	28	24	22	17
Deelname aan activiteiten ^c										
contact met minister	(b)	-	5	2	3	3	2	4	2	4
contact met lid van Tweede Kamer	(b)	-	4	4	5	4	6	7	4	5
contact met burgemeester of wethouder	(b)	-	25	13	9	9	8	13	8	13
contact met gemeenteraadslid	(b)	21	23	10	10	10	10	16	9	13
contact met ambtenaar van een ministerie		-	-	-	-	4	4	6	4	5
een bezwaarschrift indienen		-	-	8	9	11	8	15	13	18
een politieke partij inschakelen	(b)	7	7	4	6	6	6	9	6	6
een organisatie inschakelen	(b)	-	18	8	11	10	8	17	9	10
een krant inschakelen	(b)	-	-	4	6	6	4	7	6	8
radio/televisie inschakelen	(b)	6	7	1	2	2	2	4	4	5
meedoen aan een handtekeningenactie		42	43	39	43	47	42	57	51	62
meedoen met een actiegroep	(c)	-	15	8	11	13	10	16	12	14
meedoen met een demonstratie	(c)	-	9	6	10	14	16	23	20	21
Deelname aan politieke discussies ^d	(d)									
* luistert niet / geen belangstelling		25	12	20	13	15	14	13	12	14
* luistert met belangstelling		43	39	40	38	34	36	40	38	40
* doet meestal mee		32	49	41	48	51	50	47	50	45
Protestgeneigdheid ^e	(e)									
* zeer klein		-	-	62	58	63	52	46	30	30
* klein		87	86	23	30	25	31	43	45	45
* groot		9	10	12	10	9	14	9	20	22
* zeer groot		4	3	2	2	3	3	2	4	4

a In 1971 en 1972 werden de activiteiten anders geïntroduceerd (zie tekst), hetgeen met name de rapportage van lokale activiteiten zal hebben gestimuleerd.

b Aantal van de volgende vier activiteiten: 1 een raambiljet of een verkiezingsbord thuis opgehangen; 2 gesprekken met anderen gevoerd om hen over te halen op een bepaalde partij te stemmen; 3 aan een politieke partij geld gegeven speciaal voor haar verkiezingsactiviteiten; 4 een verkiezingsvergadering, -bijeenkomst of -forum bezocht. Tot en met 1989 twee extra activiteiten: 5 raambiljetten of ander verkiezingsmateriaal verspreid; en 6 actief meegeholpen aan de organisatie van een verkiezingsvergadering of een speciale bijeenkomst.

c Gevraagd is of wel eens gebruik gemaakt is van mogelijkheden die kunnen worden aangewend door mensen die vinden dat het wetsvoorstel in de Tweede Kamer zeer onrechtvaardig of verkeerd is. De

- mogelijkheden worden eerst nogal eens als pogingen geformuleerd ('contact gezocht met een minister', 'geprobeerd een vereniging of organisatie in te schakelen'), later wat stelliger ('contact opgenomen met ministers', 'organisatie ingeschakeld').
- d 'Als er in een gezelschap over [belangrijke] [regerings]problemen in ons land gesproken wordt, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of heeft u geen belangstelling?'
 - e 'Hoe groot is de kans dat u werkelijk iets zou proberen te doen als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een zeer onrechtvaardige of verkeerde wet aan te nemen. Zou dat zeer groot zijn, groot of klein?' of: 'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen? Is die kans zeer groot, groot, klein of zeer klein?'
 - f De letters a tot en met e verwijzen naar de letters in tabel 4.1.

Voor de meting van de deelname aan verkiezingscampagnes werden in 1994 en 1998 slechts vier van de zes activiteiten voorgelegd die van 1972 tot en met 1989 werden genoemd. Omdat soms alleen is geregistreerd aan hoeveel activiteiten men deelnam en niet aan welke, kan niet in alle jaren van dezelfde vier activiteiten worden uitgegaan. Veel zal dat echter niet uitmaken: geschrapt werden mogelijkheden waarvan zelden gebruik werd gemaakt en dan nagenoeg altijd door mensen die ook al aan andere activiteiten deelnamen. Voor 1972 en 1977 is na te gaan dat als niet naar zes mogelijkheden was gevraagd, maar alleen naar de latere selectie van vier, het aandeel mensen dat op een of andere wijze deelnam ongewijzigd 23% was gebleven (het aandeel dat 2 of meer activiteiten ondernam was een procentpuntje lager uitgevallen).

Het hart van de meting van politieke participatie in de NKO's is een vraag die meestal is gesteld na een vraag over protestgeneigdheid en soms ook een vraag over de effectiviteit van de activiteiten: 'We hebben het nu gehad over wat men zou kunnen doen als men het met bepaalde plannen niet eens is. Nu heb ik hier een kaart waarop een aantal mogelijkheden staan. Wilt u deze mogelijkheden bekijken en zeggen van welke daarvan u wel eens gebruik heeft gemaakt?' Als niet naar de effectiviteit werd gevraagd, was de introductie als volgt: 'Op deze kaart staat wat u zou kunnen doen als de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelt dat volgens u onrechtvaardig of verkeerd is. Wilt u ...' Het grootste probleem van deze vraag is het ontbreken van een tijdslimiet: heeft men *wel eens* iets gedaan? Zouden mensen een perfect geheugen hebben, dan breng je alleen in beeld wie ooit wat heeft gedaan. Dat is stellig een overschatting van de participatie op een bepaald moment en vertekent de verdeling van activiteit in het voordeel van de ouderen, die immers meer tijd hebben gehad om iets te doen. Nu mag men aannemen dat de meeste mensen niet putten uit een heel ver grijs verleden, maar men kan niet veronderstellen dat alle groepen even ver teruggaan en men kan ook niet veronderstellen dat men voor verschillende soorten activiteiten even ver teruggaat (deelname aan een evenement als de demonstratie tegen de kruisraketten blijft allicht langer hangen dan dat men ooit een raadslid belde over een verkeersdrempel). Bij het nadeel van de onbepaalde tijd komt de omstandigheid dat de activiteiten worden geïntroduceerd als mogelijkheden om te protesteren. Er wordt weliswaar niet gevraagd of men zelf de activiteiten uit protest ondernam, maar het is niet uit te sluiten dat toch eerder

handelingen uit onvrede dan uitingen van instemming in herinnering worden geroepen.

Vervelender nog is dat de inbedding in het protest verschilt tussen de jaren. In 1971 en 1972 wordt uitgebreid ingegaan op de effectiviteit van de activiteiten als men het niet met de landelijke politiek of het gemeentebestuur eens is, in de jaren daarna wordt alleen over de mogelijkheden van protest tegen de landelijke politiek gefilosofeerd. Het lijkt weinig twijfel dat de verwijzingen naar de lokale overheid in 1971 en 1972 de rapportage van deelname aan lokale participatievormen heeft bevorderd. Onduidelijk is in hoeverre de verschillen in deze jaren ook de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen hebben verstoord.

Tot slot zij dan nog gewezen op de afwijkingen in 1989. In dat jaar werd niet slechts een kaartje met de mogelijkheden overhandigd met het verzoek aan te geven van welke eventueel gebruik was gemaakt, maar zijn de afzonderlijke mogelijkheden mondeling opgesomd met steeds weer de vraag of men er gebruik van maakte. Dat heeft waarschijnlijk enige druk opgeleverd om positief te reageren. Een kleiner euvel is dat in enkele jaren een 'weet niet' antwoord kon worden gegeven en in andere jaren niet. Dan gaat onder het 'niet gedaan' ook 'weet niet' schuil. Voor dat laatste is hier ook gekozen in de rapportage over alle feitelijke participatie: wie niet weet of ze demonstreerde of lid van een partij is, heeft dat niet gedaan c.q. is dat niet.

In het hoofdstuk (tabel 4.1) zijn vijf dichotome indicatoren ontleend aan de gegevens in de appendixtabel: partijpolitieke participatie (a), informele meningsvorming (d), protestgeneigdheid (e) en twee indicatoren op basis van de losse activiteiten, namelijk mobilisatie (b) en activisme (c). De selecties losse activiteiten zijn niet zonder meer een weerspiegeling van de statistische samenhang in de deelnamecijfers. Zou men daarvan uit willen gaan en bijvoorbeeld de uitkomsten van factoranalyses volgen, dan zou men enerzijds deelname aan handtekeningenacties bij het activisme voegen en anderzijds contacten met lokale politici onderscheiden van contacten met nationale politici en voor het inschakelen van organisaties en media langdurig moeten zoeken naar een door de jaren heen te handhaven indeling. Er is echter weinig reden om een dergelijke empiristische weg te volgen (om dure Duitse auto's te onderscheiden is het ook niet nodig dat huishoudens vaak zowel een Mercedes als een Audi en BMW bezitten). Overigens komt De Graaf (1996), na weglating van de media, op basis van factoranalyse tot dezelfde indeling. De handtekeningenacties worden bij het activisme buiten beschouwing gelaten, omdat ze een wel erg laagdrempelige activiteit zijn. De acht 'mobilisatie'-activiteiten worden samengevoegd, omdat ze alle gericht kunnen zijn op het activeren van actoren in de politieke arena.

5 Aarzelende, zwevende en wisselende kiezers

Henk van der Kolk

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is de verwachting uitgesproken dat de politieke competentie van burgers in de afgelopen dertig jaar is toegenomen. Als gevolg van deze ontwikkeling zouden politieke activiteiten die met verkiezingen samenhangen minder belangrijk en andere vormen van politieke participatie juist belangrijker zijn geworden. Deze verwachtingen zijn in de hoofdstukken twee en vier bevestigd. Als gevolg van deze ontwikkelingen zou verder de binding van burgers aan politieke partijen afnemen. Dat zou er onder meer toe kunnen leiden dat de partijkeuze van kiezers niet bij voorbaat vaststaat en pas in een laat stadium wordt bepaald op grond van zuiver instrumentele overwegingen. Afhankelijk van de politieke omstandigheden kan dit ook tot grote wisselingen in de partijkeuze leiden en per saldo resulteren in grote wisselingen tussen partijen. Mede als gevolg van deze ontwikkeling zouden de verkiezingscampagnes in de afgelopen decennia belangrijker zijn geworden. Indien kiezers al ver voor de verkiezingsdatum hun stem hebben bepaald, is het voor partijen immers niet zo zinvol veel tijd en energie in campagnes te stoppen. Als kiezers bereid zijn hun keuze te veranderen en zeker als kiezers die keuze uitstellen tot de periode waarin de campagnes worden gehouden, worden campagnes belangrijker. Daarmee worden wellicht ook de korte termijn factoren die invloed zouden hebben op het stemgedrag steeds belangrijker. Het antwoord op de vraag waarom iemand op een bepaalde partij heeft gestemd verschuift daardoor van relatief stabiele sociaal-economische kenmerken en ideologie, naar onderwerpen die tijdens een bepaalde campagne in de belangstelling staan of de lijsttrekkers van de verschillende partijen. We verwachten dus dat het aantal kiezers dat heeft overwogen op een andere partij te stemmen (aarzelende kiezers) en het aantal kiezers dat gedurende de campagne nog geen definitieve keuze heeft gemaakt (zwevende kiezers) is toegenomen. Mogelijkerwijs is ook het aantal kiezers dat in opeenvolgende verkiezingen verschillende keuzen heeft gemaakt (wisselende kiezers) in de afgelopen decennia gestaag toegenomen. Deze verwachtingen volgen echter niet zonder meer uit de eerder geschetste ontwikkelingen. Om te aarzelen en te zweven en zeker om van partij te wisselen, moeten kiezers niet alleen bereid zijn dat te doen, maar moeten de politieke partijen er ook aanleiding toe geven. Hoe ongebonden de kiezer ook is, als de partij het in de ogen van deze kiezer goed heeft gedaan, is er geen reden te aarzelen, te zweven of te wisselen. Zo zal twijfel over de partijkeuze en het aarzelen over die keuze mede worden ingegeven door de beloften van de partijen waarop de stem kan worden uitgebracht. In dit hoofdstuk wordt de verwachting dat

het aantal aarzelende, zwevende en mogelijk ook het aantal wisselende kiezers is toegenomen, nader onderzocht.

Onderzoek naar aarzelende, zwevende en wisselende kiezers is niet alleen van belang omdat we verwachten dat hun aantal is toegenomen en omdat we verwachten dat die toename invloed heeft op het politieke bedrijf. Vanuit de meeste normatieve opvattingen over democratie is de verwachte toegenomen bereidheid van partij te wisselen een goede zaak. In een goed functionerende democratie moet een substantieel deel van de kiezers bereid zijn van partijkeus te veranderen. Kiezers dienen zich volgens deze opvatting immers te laten leiden door de competentie van politieke partijen, hun beleidsprestaties en/of hun beleidsvoornemens. Voldoet een partij in de ogen van de kiezer niet langer, dan dient deze kiezer te stemmen op een meer aansprekende partij. Alleen als een substantieel van de kiezers zich zo gedraagt, zijn partijen, op straffe van een stembusnederlaag, gedwongen rekening te houden met het oordeel van kiezers. De aarzelende, zwevende en wisselende kiezers zijn volgens deze opvatting de *'saving grace of the system'*.²⁸

Kiezersonderzoek richtte zich mede hierom vanaf de eerste klassieke studies al op 'wisselende kiezers'. Grote vraag was daarbij of de wisselende kiezers inderdaad voldeden aan het normatieve ideaal of dat die wisselende kiezers juist ongeïntermeerde en ongeïnteresseerde kiezers waren.

Vragen

In dit hoofdstuk beantwoorden we drie vragen. Allereerst onderzoeken we de verwachte toename van het aantal kiezers dat bereid is te wisselen en dat daadwerkelijk van partijkeuze wisselt. Daarmee onderzoeken we niet zozeer de overwegingen van kiezers als wel hun feitelijke gedrag en gaan we na of het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers sinds 1971 inderdaad gestaag is toegenomen. In de tweede plaats richten we ons op de vraag hoe die verwachte toename het beste kan worden verklaard. In het licht van hoofdstuk 1 zoeken we de verwachte toename van het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers vooral in de instroom van een nieuw type kiezer. Deze nieuwe kiezers zijn niet opgevoed in de sterk verzuilde cultuur van de jaren vijftig. Ze zijn daardoor niet van jongs af aan sterk verbonden met één van de politieke partijen. Verder is de opleiding van deze nieuwe kiezers hoger dan van oudere generaties. Het ligt voor de hand de verwachte toename van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers te interpreteren in termen van een generatie-effect. Hierdoor is ook de waarneming begin jaren zeventig te interpreteren, dat het vooral de jongere kiezers waren die van partij wisselden (Daudt en De Lange 1971; Daudt 1972). Tegenover deze interpretatie in termen van een generatie-effect staat echter een interpretatie in termen van leeftijd: jongere kiezers zijn nog weinig gebonden aan één van de partijen en ontwikkelen pas na enkele verkiezingen een min of meer stabiele partijkeuze. Is het inderdaad zo dat vervangingseffecten de verwachte veranderingen kunnen verklaren? De derde vraag die we in dit hoofdstuk onderzoeken is, die naar verschillen tussen groepen kiezers. Daarom onderzoeken we of aarzelende, zwevende en wisselende kiezers nu meer of juist minder in politiek zijn geïnteresseerd dan anderen en of dit in de afgelopen decennia is veranderd. In verband daarmee stellen we ook de vraag of wisselende kiezers 'zomaar' wat doen of dat achter hun stemgedrag een bewuste keuze schuil gaat. Dit zowel in het licht van het idee dat juist wisselende en zwevende kiezers

voldoen aan het democratische ideaal van de bewust controlerende burger. Met andere woorden: vormen de aarzelende, zwevende en wisselende kiezers nu wel of niet de ‘*saving grace of the system*’?

5.2 Het aantal wisselende, aarzelende en zwevende kiezers

Wisselende kiezers

Wisselende kiezers zijn kiezers die in opeenvolgende Tweede Kamerverkiezingen niet dezelfde keuze maken. Dat betekent dat een CDA kiezer die besluit dit keer maar eens niet te stemmen, net zo goed een wisselende kiezer is als de CDA-er die besluit zijn stem dit keer op de RPF uit te brengen. Zoals gezegd, verwachten we dat het aantal wisselende kiezers sinds de jaren zestig is toegenomen. Deze verwachting ligt weliswaar voor de hand, maar een simpele inspectie van de zetelwisselingen in de afgelopen decennia (zie ook figuur 1.1 in hoofdstuk 1) lijkt haar op het eerste gezicht niet te bevestigen. Weliswaar ligt het percentage wisselingen tussen 1971 en 1981 gemiddeld hoger dan in de periode 1948-1963, in de jaren tachtig zijn de wisselingen weer bijzonder laag. Pas in 1994 wordt een nieuw hoogtepunt bereikt als bijna een kwart van de zetels van partij wisselt.²⁹

Stabiliteit op geaggregeerd niveau sluit echter niet uit dat een toenemend aantal individuele kiezers van partij wisselt. Dit kan worden onderzocht met behulp van gegevens over individueel stemgedrag. In het NKO wordt namelijk niet alleen na afloop van de verkiezingen gevraagd naar het feitelijk kiesgedrag. Er zijn ook vragen naar het stemgedrag bij de *vorige* verkiezingen. Deze vragen hebben we gebruikt om het aantal constante en wisselende kiezers vast te stellen.³⁰

Tabel 5.1 Wisselende kiezers in twee opeenvolgende verkiezingen

	67-71	71-72	72-77	77-81	81-82	82-86	86-89	89-94	94-98
Constante stemmers	51	55	58	59	60	59	58	47	45
Constante thuisblijvers	6	8	6	9	10	6	9	11	15
Constante kiezers¹	57	63	64	68	70	65	67	58	60
Wisselende stemmers	16	16	18	17	13	16	13	21	19
Niet-stemmen/ partij	6	7	4	6	5	5	4	5	5
Partij/ niet-stemmen	12	7	5	4	9	6	9	8	10
Wisselende kiezers	35	30	27	27	27	28	26	34	34
Nieuwe kiezers	8	7	10	5	3	8	7	8	6
Totaal	100	100	101	100	100	100	100	100	100
N =	1716	1447	1324	1560	1503	1315	1465	1475	1769

1 Door afronding kunnen de cursief gedrukte totaalpercentages afwijken van de optelsom van de daarboven vermelde percentages.

Na het afschaffen van de opkomstplicht in 1971, kiezen veel stemgerechtigde Nederlanders er voor niet langer te stemmen. Volgens gegevens uit het NKO besloot ruim 12% van het electoraat in 1971 dat in 1967 nog wel zijn stem had uitgebracht niet langer naar de stembus te gaan.³¹ Verder valt tot 1994 eigenlijk vooral op dat

de percentages constante kiezers zo stabiel zijn. Daarmee wordt het beeld dat oprees uit een simpele inspectie van de verkiezingsuitslagen bevestigd: het aantal wisselende kiezers is tot 1994 niet noemenswaard veranderd. De geaggregeerde veranderingen weerspiegelen met andere woorden wel degelijk betrekkelijk geringe onderliggende individuele veranderingen. Pas in 1994 lijkt het aantal wisselende kiezers, overigens niet spectaculair, toe te nemen.

Bij de hiervoor gepresenteerde cijfers gaat het om het wisselen tussen slechts twee verkiezingen. Het is natuurlijk mogelijk dat een kiezer in 1986 heeft besloten niet langer op de VVD, maar op het CDA te stemmen. In 1986 wordt zo iemand dan als wisselende kiezer geclassificeerd. In 1989, als de kiezer wederom besluit op het CDA te stemmen, wordt zo iemand een constante kiezer genoemd. Toch is zo iemand bereid gebleken onder bepaalde omstandigheden de stemkeuze te veranderen. We zouden dus eigenlijk willen weten of iemand altijd dezelfde keuze heeft gemaakt, dan wel ten minste één keer een andere keuze.³² In het NKO zijn daarover vanaf 1977 vragen opgenomen.

Tabel 5.2 Aantal stemmers dat ooit zegt te zijn gewisseld

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Altijd zelfde keuze	47	50	51	48	47	37	33
Soms andere keuze	42	45	45	43	47	53	59
Nieuwe kiezers	10	6	4	9	9	10	8
N =	1251	1347	1221	1166	1266	1215	1361

Hoewel we enkele slagen om de arm moeten houden³³, is het patroon duidelijk. Het aantal kiezers dat zegt altijd hetzelfde te hebben gestemd, ligt tot en met de verkiezingen van 1989 rond de 50 %. Een geleidelijke daling treedt niet op. Pas in 1994 verandert het aantal mensen dat zegt ooit op een andere partij te hebben gestemd. De verwachting dat het aantal wisselende kiezers in de afgelopen dertig jaar gestaag is gegroeid, klopt dus niet. Zowel inspectie van de verkiezingsuitslagen als analyse van NKO gegevens wijzen op een stabiel aantal wisselende kiezers tot 1994. Pas in dat jaar, waarin CDA en PvdA historische nederlagen boeken, neemt het aantal wisselende kiezers sterk toe.

Zwevende en aarzelende kiezers

De verwachting dat individuele modernisering heeft geleid tot een gestage toename van het aantal wisselende kiezers kan dus niet worden bevestigd. Deze verwachting echter werd voorzichtig geuit. We verwachtten weliswaar dat de bereidheid te wisselen is toegenomen, maar het daadwerkelijk veranderen van partij moet ook worden ingegeven door de politieke context. Weinig gebonden kiezers moeten met andere woorden ook een reden zien van partij te wisselen. Het zou zo kunnen zijn dat weliswaar de *bereidheid* van partij te wisselen gestaag is toegenomen, maar dat dit tot 1994 niet heeft geleid tot een feitelijk wisselen, omdat de partijen daar volgens de kiezers geen aanleiding voor gaven.

Een indicatie die wellicht meer zegt over deze bereidheid te wisselen, is het tijdstip waarop iemand een keuze maakt. Kiezers die op een bepaald moment in de campagneperiode aangeven nog geen definitieve keuze te hebben gemaakt, worden wel 'zwevende kiezers' genoemd. Kiezers die nauw verbonden zijn met een partij hoeven immers niet nog in de dagen voor de verkiezing hun keuze te bepalen. In het NKO is sinds 1971 gevraagd naar het tijdstip waarop men zijn uiteindelijke keuze heeft gemaakt. Verder is ook gevraagd wanneer niet-stemmers besloten niet naar de stembus te gaan. De gegevens zijn opgenomen in tabel 5.3.

Tabel 5.3 Wanneer werd het besluit genomen? (stemmers)

Stemmers	1971	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Laatste dagen	10	9	15	11	12	17	25	24
Laatste weken	12	11	12	9	9	11	17	14
Laatste maanden	8	8	7	8	10	8	13	13
Veel eerder	70	73	66	72	70	65	45	49
Totaal	100	101	100	100	101	101	100	101
N =	1411	1241	1384	1216	1157	1194	1178	1333

Uit de gegevens blijkt dat in de afgelopen dertig jaar ook het aantal personen dat pas laat een beslissing neemt niet gestaag is toegenomen. Tot en met de verkiezingen van 1986 weten ongeveer zeventig van de honderd stemmers al ver voordat de campagne begint op welke partij ze zullen stemmen. Ongeveer 20% neemt pas tijdens de campagneperiode een definitieve beslissing. Niet-stemmers (niet opgenomen in de tabel) besluiten gemiddeld iets later definitief niet naar de stembus te gaan, maar de beslissing niet te gaan stemmen wordt tot en met 1986 volgens een meerderheid van de niet-stemmers ook al (ver) voor het begin van de campagne genomen. In 1989 stellen stemmers hun definitieve partijkeuze iets langer uit. De niet-stemmers in 1989 doen dat gemiddeld zelfs beduidend later. In 1994 is de breuk pas echt goed zichtbaar. Nu weet nog maar minder dan de helft van de stemmers al ver voor de campagne waarop ze gaan stemmen. Bovendien zegt een toenemend aantal niet-stemmers pas tijdens de campagne te hebben besloten niet te zullen stemmen.

Een tweede indicatie voor de bereidheid van partij te wisselen is wellicht ook de aarzeling van een kiezer voorafgaande aan de verkiezingen. In het NKO is sinds 1981 op verschillende manieren onder meer gevraagd: 'Hebt u serieus overwogen op een andere partij te stemmen?'. Deze vraag is in de meeste gevallen uitsluitend gesteld aan mensen die hebben gestemd, dus deze cijfers presenteren we hier. De gegevens, hier gepresenteerd in tabel 5.4, bevestigen dat niet kan worden gesproken van een trend. In de afgelopen twintig jaar blijken veel van degenen die hebben gestemd nauwelijks te hebben gearzeld. Verder is het aantal aarzelende kiezers niet gestaag toegenomen. Pas in 1994 geven relatief veel kiezers aan gearzeld te hebben.

Tabel 5.4 Hebt u overwogen op een andere partij te stemmen? (stemmers)¹

	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Niet overwogen op andere partij te stemmen	57	72	79	76	65	67
Wel overwogen op andere partij te stemmen	38	23	21	24	28	27
Overwogen niet te stemmen	5	5	n.v.t.	n.v.t.	6	6
Totaal	100	100	100	100	100	100
N =	601	1222	1153	1205	1177	1331

- 1 In 1981 en 1982 kregen de respondenten drie opties voorgelegd (zie tabel). In 1986 en 1989 werd de optie dat men had overwogen niet te stemmen niet aan de respondenten voorgelegd. In 1994 en 1998 is zowel gevraagd of men had overwogen op een andere partij te stemmen als gevraagd of men had overwogen niet te stemmen. Degenen die hadden overwogen niet te stemmen zijn, ook als ze ook hadden overwogen op een partij te stemmen, geassocieerd in de derde categorie.

Conclusie

We hebben nu de veranderingen in de aantallen aarzelende, zwevende en wisselende kiezers in kaart gebracht en daarmee een antwoord gegeven op de eerste vraag. In tegenstelling tot wat we verwachtten, is het aantal wisselende, zwevende en aarzelende kiezers sinds de jaren zestig niet gestaag toegenomen. Eigenlijk treedt pas in 1994, met de grote verkiezingsnederlaag van CDA en PvdA, een duidelijke verandering op. In dat jaar zegt een substantieel groter percentage kiezers dat zij hebben gearzeld over hun partijkeuze en dat ze relatief laat een definitieve beslissing hebben genomen. Deze verandering zet in 1998 door, maar het is nog te vroeg om te concluderen dat er een definitieve breuk is opgetreden.

5.3 Achtergronden

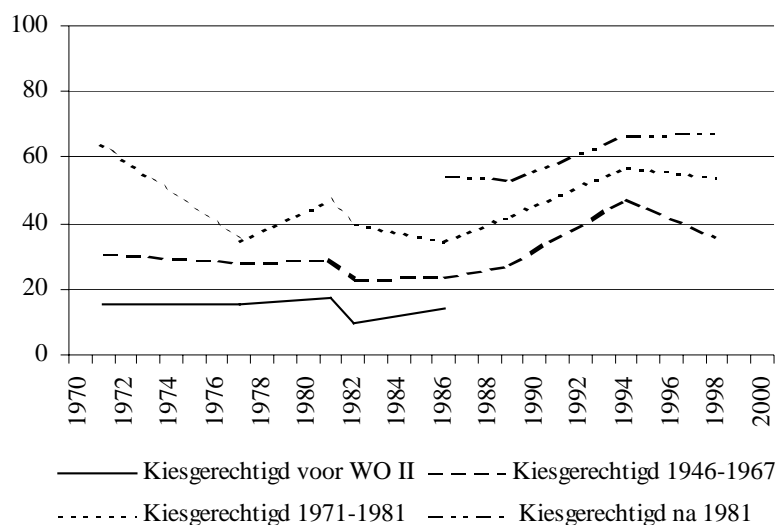
De verwachting dat het aantal aarzelende en zwevende kiezers in de afgelopen dertig jaar zou zijn toegenomen, werd vooral ingegeven door het idee dat nieuwe kiezers op een meer instrumentele wijze met politiek zouden omgaan. Dit zou komen doordat ze gemiddeld hoger zijn opgeleid (zie hoofdstuk 2) en door socialisatie in een periode waarin de verzuilde structuur minder belangrijk werd. Tegen die achtergrond hebben we ook de waarneming uit het begin van de jaren zeventig geplaatst, dat het vooral de jongeren zijn die wisselen van partij. Deze jongere generaties kiezers zouden beter in staat zijn 'hun eigen boontjes' te doppen. Door vervangingseffecten zou vervolgens langzaam het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers zijn toegenomen.

Nu we de verwachte toename van het aantal aarzelende en zwevende kiezers niet hebben gevonden, ligt een interpretatie in termen van een generatiewisseling niet langer direct voor de hand. Toch moeten we niet te snel concluderen dat onze verwachtingen aangaande de vervanging van kiezers onjuist is. Zoals reeds eerder opgemerkt, wordt het aarzelen, zweven en wisselen van kiezers niet alleen veroorzaakt door individuele eigenschappen, maar ook door kenmerken van het partijstelsel. Zelfs als kiezers minder gebonden raken aan partijen moeten die partijen re-

den geven om te aarzelen over de partijkeuze. Het is dus denkbaar dat de vervangingseffecten teniet zijn gedaan door gebeurtenissen in de politieke context. Wellicht zijn inderdaad de jongere generaties minder gebonden aan hun partijen, maar gaven de partijen tegelijkertijd steeds minder aanleiding om te aarzelen, te zweven of te wisselen.

Om te onderzoeken of de wisseling van generaties toch invloed heeft gehad op het aantal wisselende, aarzelende en zwevende kiezers, hebben we eerst weer een onderscheid gemaakt tussen vier electorale generaties (zie hoofdstuk 2).³⁴ Vervolgens zijn we per generatie nagegaan wat het percentage wisselaars was en welk percentage stemmers (exclusief niet stemmers) pas in de laatste maanden voor de verkiezingen een definitieve keuze heeft gemaakt.³⁵ Ter illustratie is de verandering in het tijdstip waarop kiezers hun definitieve keuze maken weergegeven voor de vier onderscheiden generaties.

Figuur 5.1 Het tijdstip waarop de stemkeuze is gemaakt binnen vier generaties

Uit de berekeningen blijkt dat elke nieuwe generatie meer wisselt en aarzelt dan de oudere generaties.³⁶ Toch betekent dit niet perse dat er inderdaad een generatie-effect is opgetreden. Het verschil tussen de verschillende generaties hoeft namelijk niet het gevolg te zijn van de omstandigheden waaronder de generatie is opgegroeid, maar kan net zo goed worden veroorzaakt door de gemiddelde leeftijd van de generatie. Zo daalt in de periode 1971-1986 binnen elke generatie het aantal aarzelende en wisselende kiezers. Dit is wellicht het gevolg van het ouder worden van elk van de generaties. Door het ouder worden, ontwikkelt men meer stabiele relaties met één van de politieke partijen (Niemöller 1995). Verder wordt het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers mogelijk ook beïnvloed door de politieke context waarin kiezers hun stem moesten uitbrengen. Zo stijgt in 1994 en voor wat

betreft het aantal aarzelende kiezers al in 1989, het aarzelen en wisselen binnen *alle* generaties. Hierbij ligt een interpretatie in termen van de invloed van de politieke context het meest voor de hand.

Een eenduidig antwoord op de vraag of een bepaalde kiezer in een bepaald jaar nu ‘zweeft’ omdat hij jong is, behoort tot een bepaalde generatie met eigen specifieke ervaringen, danwel omdat hij daartoe wordt gestimuleerd door de politieke context, is niet te geven. Huidige leeftijd, generatie en het jaar waarin de verkiezingen worden gehouden, zijn immers niet onafhankelijk van elkaar. Ze worden alledrie bepaald door slechts het geboortjaar en het jaar waarin de studie wordt gehouden. Maar terwijl de in hoofdstuk 1 gepresenteerde verwachtingen vooral zijn geformuleerd in termen van een generatiewisseling, duidt onze analyse er op dat leeftijdseffecten en periode-effecten zeker niet zijn uit te sluiten.

Er is bovendien een tweede reden om te twijfelen aan de overheersende rol van vervangingseffecten. In dit hoofdstuk hebben we ons zoveel mogelijk willen beperken tot het gedrag van kiezers. Er zijn in de NKO's echter ook vragen gesteld over de mate waarin kiezers zich gebonden voelen met partijen. Deze binding vertoont geen duidelijke (neerwaartse) trend (Niemöller 1995; zie ook hoofdstuk 3). De premisse dat een generatiewisseling heeft geleid tot een afgenomen binding met partijen in het Nederlandse electoraat, lijkt derhalve niet houdbaar. De verwachting dat als gevolg van een generatiewisseling het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers is toegenomen, moet dan ook worden verworpen.

5.4 *Interesse en opleiding van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers*

De derde vraag die we onszelf hebben gesteld, is die naar de mate waarin aarzelen, zweven of wisselen een bewuste keus van kiezers is. In het licht van het eerder genoemde democratische ideaal zou tenminste een deel van het electoraat de partijkeuze moeten afstemmen op de eigen beleidsopvattingen en de beloften en gedragingen van partijen. Het belang van deze ‘electorale controle’ voor een gezonde democratie rechtvaardigt de aandacht voor aarzelende, zwevende en wisselende kiezers. Zijn deze kiezers nu meer of juist minder politiek geïnteresseerd dan de rest van het electoraat? En is hun handelen ingegeven door politieke overwegingen of juist niet?

Deze vraag stellen we hier niet voor het eerst. De eerder gegeven antwoorden op deze vraag waren echter niet eenduidig. In eerste instantie leken zwevende kiezers, in dit verband kiezers die tijdens de campagneperiode nog een andere keuze maakten, juist de minst geïnformeerde en minst geïnteresseerde kiezers te zijn (o.m. Lazarsfeld et al. 1948: 69; Daudt 1961: 144).

‘These people, who in a sense were the only ones of the entire electorate to make a complete change during the campaign were: the least interested in the election; the least concerned about its outcome; the least attentive to political material in the formal media of communication; [and] the last to settle upon a vote decision (...) (Lazarsfeld et al. 1948: 69).’

Dit schept uiteraard een democratische paradox: de werking van het democratische systeem is in dat geval afhankelijk van de minst geïnteresseerde en minst geïnfor-

meerde kiezers. In 1961 concludeerde Daudt echter op basis van een kritische bespreking van enkele klassieke studies dat noch de klassieke opvatting waarin de aarzelende, zwevende en wisselende kiezers de meest geïnteresseerde kiezers zouden zijn, noch de tegenovergestelde opvatting konden worden bevestigd door de data (Daudt 1961: 150). Onderzoek in Nederland aan het einde van de jaren zestig leek Daudt's kritiek op de negatieve opvatting over aarzelende, zwevende en wisselende kiezers te bevestigen: voorzover wisselaars afweken, waren ze iets meer geïnteresseerd. De verschillen tussen wisselaars en constante kiezers waren echter erg klein (Van der Maessen 1967; Kuypers et al. 1977: 46). Begin jaren tachtig bevestigd nader onderzoek door Van der Eijk en Niemöller nogmaals dat wisselende kiezers niet systematisch verschillen van constante kiezers:

'de assumptie dat (...) het type waartoe iemand behoort (wisselende dan wel constante kiezer; HK) kan worden voorspeld op basis van enkele stabiele eigenschappen (als leeftijd, politieke interesse en opleiding; HK), blijkt niet houdbaar (Van der Eijk en Niemöller 1983: 191).'

Gezien het belang van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers voor de democratische, electorale controle en voor het verklaren van de electorale veranderingen in de afgelopen dertig jaar, blijft het een interessante vraag: gaat het om kiezers die beantwoorden aan het klassieke ideaal, zijn het juist de relatief minder geïnteresseerden die aarzelen, zweven of wisselen, of is er helemaal geen onderscheid tussen de verschillende groepen kiezers?

Dit onderzoeken we op drie manieren. In de eerste plaats gaan we na of kiezers 'zomaar wat stemmen' of dat er wel degelijk een patroon zit in hun wisselingen. Daarna onderzoeken we of de interesse van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers inderdaad groter is dan die van de overige kiezers. Tenslotte kijken we ook naar de opleiding van aarzelende, zwevende en wisselende kiezers.

Willekeurige wisselingen?

Gezien het aantal politieke partijen in Nederland en het ontbreken van een stemplicht is het aantal mogelijke richtingen waarin een kiezer kan wisselen enorm groot.³⁷ Omdat we bovendien te maken hebben met een groot aantal verkiezingen is het ondoenlijk alle wisselingen tussen partijen uitvoerig te beschrijven. We zien daarom af van de richting van het wisselen (van PvdA naar D66 of omgekeerd) en voegen bovendien wisselingen tussen de kleine linkse partijen (CPN, EVP, PSP, PPR en SP) en tussen kleine christelijke partijen (RKPN, SGP, GPV en RPF) samen tot twee categorieën. Verder zijn alle wisselingen van en naar partijen die geen zetels haalden in de kamer en wisselingen van en naar DS70, de Nederlandse Middenstandspartij en de Boerenpartij, allen in het begin van de jaren zeventig zittend in de Tweede Kamer, geclassificeerd als 'overig'. De resultaten van deze analyse staan in tabel 5.5.

Deze tabel is eenvoudig te interpreteren. Zo valt te zien dat van alle wisselingen tussen (groepen) partijen, in 1998 de meeste plaats vonden tussen PvdA en D66 (10% van de wisselingen). Hoewel dat niet uit de tabel valt af te lezen, gaat het uiteraard in dat jaar vooral om voormalige D66 kiezers die op de PvdA stemden. In het jaar daarvoor waren nog veel voormalige PvdA kiezers overgestapt op D66. Bij nadere inspectie van de tabel valt in de eerste plaats op dat wisselingen tussen het linkse blok (D66, PvdA en de kleine linkse partijen) en het rechtse blok (CDA,

VVD en de kleine christelijke partijen) onder wisselende kiezers geen uitzondering vormen. Door de jaren heen springen behoorlijk wat wisselaars van 'links' naar 'rechts' en omgekeerd. Verder blijkt uit de tabel dat een simpele interpretatie van bewegingen van groepen kiezers op basis van de verkiezingsuitslag nog steeds een hachelijke onderneming is. Zo geven de aantallen wisselingen aan dat er behoorlijk wat verkeer heeft plaatsgevonden tussen CDA en VVD. Dat gebeurde ook in de jaren dat er in de onderlinge verhoudingen tussen beide partijen op geaggregeerd niveau vrijwel niets veranderde.

Tabel 5.5 De richting van de wisselingen

	67-71	71-72	72-77	77-81	81-82	82-86	86-89	89-94	94-98
Binnen klein links	1	2	1	1	2	2	1	1	1
Klein links-PvdA	2	4	8	7	6	8	7	6	6
Klein links-D66	1	2	3	2	2		2	2	5
PvdA-D66	4	6	6	12	8	8	6	9	10
CDA-D66	2	1	2	3	3	4	3	5	2
VVD-D66	2	2	3	3	4	3	4	4	7
PvdA-VVD	1	3	5	4	2	2	3	1	5
CDA-PvdA	5	5	11	6	3	10	6	4	5
Overige relaties ¹	5	7	4	4	2	2	2	2	3
CDA-VVD	3	6	10	9	11	14	12	10	7
VVD-kl. christelijk			1				1		
CDA – kl. christelijk	2	3	3	4	1	2	2	2	2
Binnen kl. christelijk				2		1	1	2	
Binnen of tussen overig ²	19	12	8	3	2	2	2	13	4
Van en naar niet stemmen	54	46	34	39	52	40	50	38	43
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	593	428	354	420	413	361	377	500	592

1 Het gaat om alle relaties tussen enerzijds de kleine christelijke partijen en anderzijds D66, de PvdA en de kleine linkse partijen, alsmede om de relaties tussen enerzijds de kleine linkse partijen en anderzijds CDA, VVD en de kleine christelijke partijen. Deze relaties betreffen allemaal wisselingen van 'links' naar 'rechts' of omgekeerd. Overigens moet niet worden vergeten dat wisselingen van de KVP naar de PPR hier onder 'overig' zijn geclassificeerd, terwijl de PPR, zeker begin jaren zeventig, niet als kleine linkse partij kan worden geclassificeerd.

2 In 1971 en 1972 gaat het vooral om kiezers die één van de keren op boerenpartij of DS70 hebben gestemd. In 1994 gaat het om stemmers die overstapten naar AOV en Unie 55+. Het lage percentage in de categorie 'overig' in 1998, toen de ouderenpartijen fors verloren, kan niet goed worden verklaard.

In het licht van de vraag die we ons gesteld hebben kunnen we zien dat de meeste wisselende kiezers het nog steeds dicht bij huis zoeken. Als we de hiervoor ge-

noemde (groepen) partijen ordenen op een links-rechts dimensie (zie verder hoofdstuk 8), we afzien van de wisselingen van en naar partijen die als ‘overig’ zijn geclassificeerd en we voorbij gaan aan de grote groep die één van beide keren niet heeft gestemd, blijkt een meerderheid van de wisselende kiezers in alle onderzochte jaren niet verder dan één positie op te schuiven. Daarmee lijkt het er op dat het wisselen slechts gebeurt binnen bepaalde marges en wisselende kiezers in ieder geval niet ‘zomaar wat doen’.

Interesse

Om meer zicht te krijgen op de mate waarin wisselende kiezers representatief zijn voor het electoraat, zijn we nagegaan of er een verband bestaat tussen enerzijds een algemene politieke interessescore, gebaseerd op het leesgedrag, de mate waarin over politiek wordt gesproken en de mate waarin men zegt in politiek te zijn geïnteresseerd (zie ook hoofdstuk 2) en anderzijds de vraag of men (ooit) op een andere partij heeft gestemd, danwel heeft gearzeld of pas laat een keuze heeft gemaakt.

De analyse geeft aan dat wisselende kiezers, voor wat betreft hun politieke interesse, nauwelijks afwijken van andere kiezers en voorzover ze afwijken, zijn ze iets minder geïnteresseerd dan andere kiezers.³⁸ Dat laatste geldt overigens niet voor degenen die zeggen ooit op een andere partij te hebben gestemd. Ook deze wijken nauwelijks af van kiezers die altijd hetzelfde hebben gestemd, maar voorzover ze afwijken, zijn ze juist iets meer geïnteresseerd. Kiezers die zeggen te hebben gearzeld tussen verschillende partijen wijken, voor wat betreft hun politieke interesse, niet af van andere kiezers. Ten slotte zijn kiezers die pas laat besluiten op welke partij ze stemmen in 1994 en 1998 iets minder politiek geïnteresseerd dan andere kiezers, maar ook hier zijn de verschillen weer bijzonder klein. Veranderingen treden op dit vlak sinds 1970 ook niet op. Een vergelijking van de politieke interesse van verschillende groepen kiezers wijst dus (nog steeds) uit dat de groep aarzelen-de, zwevende en wisselende kiezers nauwelijks afwijkt van de overige kiezers.

Opleiding

Een tweede mogelijk verschil tussen stabiele kiezers enerzijds en aarzelen-de, zwevende en wisselende kiezers anderzijds, is het opleidingsniveau. Zo hebben we de vraag gesteld of wisselende kiezers daadwerkelijk de ‘saving grace’ van het democratische systeem zijn. Hiervoor is echter wel een zeker niveau van politieke kennis noodzakelijk en opleiding en politieke kennis hangen nauw samen.

Op dezelfde manier als in hoofdstuk 2 is vermeld, is de opleiding van respondenten in de afgelopen dertig jaar gestandaardiseerd tot vier categorieën. Vervolgens zijn we, op dezelfde manier als we dat hebben gedaan bij politieke interesse, nagegaan of er een samenhang bestaat tussen opleiding enerzijds en aarzelen, zweven en wisselen anderzijds.

Deze analyse geeft aan dat opleiding sterker samenhangt met aarzelen, zweven en wisselen dan politieke interesse.³⁹ Bovendien is de relatie in overeenstemming met de verwachtingen, die in de inleiding werden geformuleerd: hoger opgeleide kiezers aarzelen, zweven en wisselen meer dan lager opgeleide kiezers. Het verband is het zwakst bij de variabele ‘wisselen’.⁴⁰ De verschillen zijn echter betrekkelijk marginaal. Zo wordt de voorspelling of iemand zal aarzelen, zweven of wisselen nauwelijks beter als we weten welke opleiding hij of zij heeft genoten. Als we bovendien

rekening houden met de leeftijd van de respondent, worden de verschillen nog kleiner. Omdat jongeren beter zijn opgeleid en waarschijnlijk nog geen stabiele bindingen hebben ontwikkeld, wordt de relatie tussen opleiding en aarzelen, zweven en wisselen voor een deel wegverklaard als we rekening houden met de leeftijd van de respondent.

Conclusie

De verschillen tussen kiezers die aarzelen bij het uitbrengen van hun stem, tijdens de campagne nog geen definitieve keuze hebben gemaakt of tussen verkiezingen wisselen van partij enerzijds en kiezers die bij elke verkiezing zonder meer dezelfde keuze maken anderzijds, zijn bijzonder klein. Ook lijkt het er op dat die verschillen de laatste jaren niet groter zijn geworden. Wel blijkt opleiding een rol te spelen. Een deel van de relatie tussen opleiding enerzijds en aarzelen, zweven en wisselen anderzijds, wordt echter wegverklaard als we rekening houden met de leeftijd van de respondent.

5.5 *Samenvatting en conclusie*

In de inleiding hebben we de verwachting uitgesproken dat als gevolg van modernisering kiezers minder gebonden zouden zijn aan één van de politieke partijen en dientengevolge in toenemende mate besluiten te wisselen. Zo'n geleidelijke toename van het aantal wisselende of van het aantal zwevende en aarzelende kiezers hebben we echter niet gevonden. Pas in 1994, met de verkiezingsnederlaag van CDA en PvdA, zegt een substantieel groter percentage kiezers dat zij hebben geaarzeld over hun partijkeuze en dat ze relatief laat een definitieve beslissing hebben genomen.

De verwachte toename van het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers werd in hoofdstuk 1 voornamelijk toegeschreven aan een generatie-effect: nieuwe kiezers zouden, doordat ze zijn opgegroeid in een ontzuilde periode en hoger zijn opgeleid, minder verbonden zijn met één van de partijen. Inderdaad vonden we een significant verschil tussen de verschillende electorale generaties. Nadere analyse van deze verschillen was echter moeilijk, omdat naast een wisseling van generaties ook twee andere effecten kunnen optreden. Zo lijken oudere kiezers zich meer verbonden te voelen met één van de partijen dan jongere kiezers. Dit is niet zozeer omdat ze zijn opgegroeid in een andere periode, maar omdat alle kiezers, als zij ouder worden, stabielere bindingen ontwikkelen. Bovendien zijn aarzelen, zweven en wisselen overduidelijk ook afhankelijk van de electorale context. Op grond van theoretische overwegingen valt geen van de mogelijke interpretaties op voorhand uit te sluiten. Omdat generatie, leeftijd en politieke context bovendien niet onafhankelijk van elkaar kunnen worden bestudeerd, kunnen ook op basis van een analyse van de gegevens geen harde uitspraken worden gedaan over de achtergronden van (het ontbreken van) een trend in het aantal aarzelende, zwevende en wisselende kiezers. Tenslotte hebben we betoogd dat partijen alleen gedwongen zijn rekening te houden met het oordeel van kiezers indien een belangrijk deel van de kiezers rekening houdt met de beloften en daden van partijen en de bereidheid toont van

partij te wisselen. De aarzelende, zwevende en wisselende kiezers zijn daarmee de *'saving grace of the system'*. Grote vraag was of de wisselende kiezers inderdaad voldeden aan het normatieve ideaal of dat die wisselende kiezers juist ongeïnformeerde en ongeïnteresseerde kiezers waren. Uit nader onderzoek bleek dat wisselende kiezers voor wat betreft hun politieke interesse nog steeds niet significant afwijken van de andere kiezers. Hierin is geen verandering opgetreden in de afgelopen decennia. Er zijn wel opleidingsverschillen geconstateerd, maar die zijn niet bijzonder groot en worden bovendien voor een deel verklaard door het hogere opleidingsniveau van jongere generaties. De constatering dat er nog steeds weinig verschillen zijn tussen de onderscheiden groepen kiezers stelt in één opzicht teleur. We proberen immers de kiezers te begrijpen door verklaringen te zoeken voor hun gedrag en door onderscheid te maken tussen groepen kiezers. Maar er zit ook een positieve kant aan. De eerder genoemde democratische paradox dat electorale controle vooral het werk is van de minst geïnteresseerde en minst geïnformeerde kiezers gaat (nog steeds) niet op: wisselingen in partijkeuze zijn afkomstig van een groep die zich in dit opzicht niet onderscheidt van de rest van het electoraat. Daarmee kan de groep die verantwoordelijk is voor de veranderingen in de aanhang van politieke partijen zich in dit opzicht met recht een vertegenwoordiging van het Nederlandse electoraat noemen.

6 De kiezer verklaart

Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden

Joop van Holsteyn⁴¹

6.1 *Inleiding*

De Nederlandse kiezer heeft bij Tweede-Kamerverkiezingen volop keuze. In de regel dingen immers ruim twintig politieke partijen naar zijn gunst. Die kiezer kan echter maar een enkele stem uitbrengen. Hij mag sympathie hebben voor en een zekere band hebben met meerdere partijen (vgl. Van der Eijk en Niemöller 1983; Tillie 1995), maar hij zal in het stemlokaal een unieke keuze moeten maken. Voor kiezersonderzoekers is het een belangrijke vraag waarom de kiezer uiteindelijk zijn stem op die ene partij uitbrengt.

Het beantwoorden van vragen naar de achtergronden van de partijkeuze en ontwikkelingen die zich in de loop der tijd hebben voorgedaan, kan op verschillende manieren plaatsvinden. Eén mogelijkheid is er rechtstreeks naar te vragen. Dat kan met een zogeheten open vraag, waarop de ondervraagde naar eigen inzicht en in eigen woorden antwoord geeft, zonder dat een reeks antwoordalternatieven wordt aangeboden of (impliciet) aanwezig is. De kiezer motiveert de eigen partijkeuze, de kiezer verklaart als het ware zichzelf. De open stemmotivatievraag, gesteld direct na die naar de partijkeuze en in 1998 (in andere jaren is de formulering vrijwel identiek) simpelweg luidend: ‘Waarom heeft u [deze partij] gestemd?’, staat centraal in dit hoofdstuk. Met behulp van de redenen die kiezers voor hun eigen keuze geven, wordt getracht de (veranderingen in) achtergronden van het stemgedrag te schetsen. Zien we in deze stemmotieven in de loop der jaren verschuivingen optreden en zo ja, hoe kunnen die worden geduid in het licht van het in de inleiding geschetste verklaringsmodel van kiesgedrag? Alvorens op deze vraag in te gaan, moet voor een beter begrip van de beschreven informatie kort worden stilgestaan bij de stemmotivatievraag.

6.2 *De stemmotivatievraag*

Informatie kan op velerlei wijzen worden verkregen. Binnen de empirische politologie is de ondervraging van een geselecteerde groep mensen de meest gebruikte

methode van dataverzameling (Niemöller 1993: 109). Het gaat daarbij meestal om een gestructureerd gesprek aan de hand van een gestandaardiseerde vragenlijst. Ondervraagden krijgen in dezelfde volgorde dezelfde vragen in dezelfde formuleringen voorgelegd. Steeds vaker omvat de structurering tevens een standaardisering van de vraagvorm. De open vraag heeft, ook in het NKO, moeten wijken voor de gesloten variant, die elke ondervraagde een gelijke set aan antwoordmogelijkheden biedt of in ieder geval die set veronderstelt.

De conclusie dat de gesloten vraag als meetinstrument superieur is aan de open vraag ligt voor de hand, maar die conclusie zou voorbarig zijn (Van Holsteyn 1994: 22 e.v.). De open vraag kent namelijk voordelen: er zouden antwoorddimensies en -alternatieven mee kunnen worden opgespoord; de beantwoording zou duidelijk maken of de vraag correct is begrepen en of bepaalde informatie aanwezig is; de vraag zou door de ruimte die het biedt meer diepte bereiken en breedte bestrijken; open vragen sluiten beter aan bij het alledaagse taalgebruik en zij zouden mede als gevolg van dit laatste aspect een positieve invloed hebben op de bereidheid aan een vraaggesprek mee te (blijven) doen. Maar het is niet moeilijk om een spiegelbeeld van deze lijst van voordelen te tonen: uiteenlopende antwoorddimensies en -alternatieven schaden de vergelijkbaarheid van verkregen informatie; open vragen kunnen worden misverstaan; de vraag zou oppervlakkige informatie (met de schijn van ware kennis, omdat de ondervraagde geen antwoord in de mond is gelegd) opleveren; de open vraag is een inbreuk op de standaardstructuur met gesloten vragen, wat de ondervraagde in verwarring zou brengen en de open vraag kost extra tijd en (dus) geld.

Het debat over de open versus de gesloten vraag is oud (vgl. Converse 1984; 1987), maar heeft niet geleid tot onderzoek waarin beide vraagvormen systematisch en vergelijkenderwijze op voor- en nadelen zijn bekeken (Schuman en Presser 1981: 79). Er zijn weliswaar onderzoeksbevindingen, maar daarbij gaat het op uitzonderingen na (o.a. Dohrenwend 1965; Schuman en Presser 1981) om resultaten als bijproduct van ander onderzoek of om onderzoek dat beperkt was tot specifieke punten (zie voor een overzicht Van Holsteyn 1994: 31-45). Dat de open vraag door de gesloten variant uit vragenlijsten is weggedrukt, lijkt veeleer het gevolg van '(...) experience with the behavior of certain questions, modest in-house methodological work, common-sense judgments, the relentless rise in survey costs - not from experimental work of any scope being conducted anywhere' (Converse 1984: 278-279; vgl. Geer 1991).

Dat de open vraag in zijn algemeenheid niet hoeft te worden afgeschreven, betekent nog niet dat de stemmotivatievraag geschikte data oplevert. Alvorens daartoe te kunnen besluiten, moet meer bekend zijn over de validiteit (meet de vraag wat het geacht wordt te meten?) en betrouwbaarheid (levert herhaalde toepassing onder overeenkomstige omstandigheden vergelijkbare informatie op?) ervan: 'If it is reliable and valid, then it has gone a long way toward gaining scientific acceptance' (Carmines en Zeller 1979: 15). Voor de stemmotivatievraag is dit onderzocht met overwegend positief resultaat: 'De open vraag hoeft om zijn algemene onbruikbaarheid, noch zijn gebrek aan validiteit of betrouwbaarheid te worden afgewezen. Om als volwaardig onderzoeksinstrument geaccepteerd te worden, dient de open vraag echter (...) als het er echt om spant - bij een zinvolle beschrijving van verkiezingen en stemgedrag - te presteren' (Van Holsteyn 1994: 103). Of de stemmotivatievraag

daadwerkelijk voldoende informatie oplevert om een beeld te kunnen schetsen van (veranderingen in) dertig jaar kiesgedrag in Nederland, zullen de komende paragrafen moeten uitwijzen.

6.3 *Een overzicht van stemmotieven: de eerste naoorlogse decennia*

Verkiezingen in de eerste helft van deze eeuw roepen eerder het beeld op van een volkstelling waarin de onderlinge krachtsverhoudingen van de verschillende maatschappelijke stromingen of zuilen werden vastgesteld, dan van een open competitie tussen politieke partijen; zo is in de inleiding van deze bundel gesteld. Hoewel in de hoogtijdagen der verzuiling, uitlopend tot ergens in de jaren zestig toen verkiezingen zich ontwikkelden 'van volkstelling tot verkiezingsstrijd' (Andeweg 1989: 85), het kiezersonderzoek in Nederland nog in de kinderschoenen stond, zijn in die periode wel enige gegevens van kiesgerechtigden en kiezers verzameld, ook met betrekking tot hun stemmotieven. Die informatie sluit aan bij het beeld van een in hoge mate verzuild electoraat, getekend door ten eerste religieuze en ten tweede sociaal-economische scheidslijnen. De termen waarin de kiezers hun partijkeuze motiveren, passen bij dit beeld van verzuiling (vgl. Van Holsteyn 1994: 116-123; De Jong 1956; Andeweg 1999). Zo zien we voor de jaren 1948, 1952 en 1956 dat in de motivering van de eigen partijkeuze nadrukkelijk verwezen wordt naar religieuze en principiële overwegingen en het feit dat bepaalde (groeps)belangen worden behartigd, zaken die gerelateerd kunnen worden aan onderliggende religieuze respectievelijk sociaal-economische scheidslijnen.

Uitsplitsing naar de partijaanhang van de toenmalige Grote Vijf versterkt de indruk dat kiezers niet alleen verzuild stemden, maar die keuze in bijbehorende bewoordingen motiveerden. Kiezers van de KVP verwezen in hun antwoord op de vraag naar het waarom van hun partijkeuze vooral naar met religie samenhangende factoren. Van de KVP-ers noemde in 1948 en 1952 ongeveer 60% en in 1956 bijna 70% de kerk, het geloof of de religie als reden van de partijkeuze, terwijl voor alle jaren nog eens rond de 10% refereerde aan een beginsel of principe. Kiezers van de protestantse partijen CHU en ARP noemden eveneens in groten getale deze redenen, zij het dat iets minder expliciet naar kerk/geloof/religie werd verwezen en meer naar beginselen en principes, zaken overigens die in deze kringen een hoog religieus gehalte hebben. Voor de PvdA heeft de verreweg meest genoemde reden betrekking op het feit dat deze partij er zou zijn voor de arbeiders en de kleine man. In de periode 1948-1956 wordt dit stemmotief door rond 40% der PvdA-ers genoemd. In 1952 en 1956 wordt door deze kiezers tevens relatief vaak (ongeveer 20%) verwezen naar het sociale beleid en de sociale voorzieningen. Overigens is de PvdA in deze periode niet de enige politieke partij waarvoor wordt gekozen vanwege het idee dat opgekomen wordt voor de belangen van de arbeider en de kleine man. In 1948 en 1952 - voor 1956 ontbreken gegevens - bleek ongeveer de helft van de kiezersaanhang van de CPN in antwoord op de stemmotivatievraag naar dergelijke redenen te verwijzen. De VVD ten slotte, die welhaast noodgedwongen en slechts met moeite in de verzuilde pas liep, kende in deze periode een (gezien de stemmotieven) veel minder homogene aanhang. Er wordt gewezen op de belangen van de

middenstand en kleine zelfstandigen (in 1952 door ruim 20%), maar ook verwijzingen naar meer ideologisch-programmatische zaken als het liberalisme en het streven naar vrijheid (enerzijds vrijheid van godsdienst, anderzijds vrijheid voor het bedrijfsleven) komen frequent voor (33% in 1948, 16% in 1956; deze categorie stemmotieven is niet opgenomen voor 1952). Het is verder opvallend dat de (rest)categorie van 'overige stemmotieven' en 'geen antwoord' voor VVD-ers, vergeleken met de andere partij-aanhangen, groot is. Zoals de VVD veel minder paste in de verzuilde structuur dan KVP, ARP, CHU en PvdA, zo pasten de motieven van de VVD-aanhang minder goed in het in een tijd van verzuiling (1956) gehanteerde en voor de overige partijen bruikbare schema van antwoordcategorieën.

In de jaren zestig is het gedaan met de electorale rust van de eerste naoorlogse decennia. In het bijzonder de verkiezingen van 1967 markeren een 'ontwikkeling van stabiliteit naar labiliteit' (Andeweg en Hillebrand 1985: 17). De politieke ontwikkelingen betekenen een impuls voor het kiezersonderzoek in Nederland, dat her en der zowel lokaal als nationaal van de grond komt. In 1967 wordt, als voorloper van het NKO, door onderzoekers van de Vrije Universiteit een groot kiezersonderzoek georganiseerd. De antwoorden op de in dit VU-onderzoek opgenomen stemmotivatievraag ('Wilt u in uw eigen woorden vertellen met het oog waarom u juist op deze partij gestemd heeft') laten verzuiling, maar ook eerste duidelijke tekenen van ontzuiling zien (Van Holsteyn 1994: 133-138).

Het beeld voor de Grote Vijf vertoont nog steeds verzuilde trekken. Voor kiezers van CHU (genoemd door 47%), KVP (46%) en ARP (39%) heeft het meest genoemde motief betrekking op religieuze aspecten, waarnaast (voor de protestants-christelijke partijen) beginselen een voorname rol spelen (voor beide kiezersgroepen 24%). Ongeveer één op de vijf kiezers van CHU en KVP wijst op de traditie der keuze. ARP-kiezers vertonen door het relatief vaak noemen van programmatische elementen (18%) en personen (16%) - het Jelle-effect naar partijprominent en ex-premier Jelle Zijlstra als eerste 'algemeen erkende' persoonseffect (vgl. Irwin 1983; zie echter ook Van Holsteyn en Irwin 1998; Van Praag Jr. 1998) - een wat ander patroon. Voor de twee grote seculiere partijen komt het beeld eveneens gedeels overeen met het reeds bestaande beeld. De helft van de PvdA-kiezers verwijst in de stemmotivering naar belangenbehartiging. Andere stemmotieven staan hierbij in de schaduw. Het beeld van de VVD-aanhang is wederom minder eenduidig en helder. Belangenbehartiging speelt een rol (genoemd door 21%), evenals programmatische aspecten (25%) en beginselen (17%).

Het zijn vooral de motieven van kiezers van politieke nieuwkomers als D66 en de Boerenpartij (BP) waarin voor de Kamerverkiezingen van 1967 nieuwe, niet-verzuilde of ontzuilde geluiden klinken. Het duidelijkst is dit voor D66: Hét stemmotief van de aanhang van deze partij is het 'eens een kans geven aan iets nieuws en iets anders'. Bij ruim 60% der democraten heeft dit op de één of andere wijze een plaats in de motivering van de partijkeuze. Dit sluit prima aan bij het idee dat kiezers aan de starheid der verzuiling trachten te ontkomen. Op afstand wordt dit stemmotief gevolgd door programmatische, beleidsmatige aspecten, die worden genoemd door een kleine 20%. BP-ers wezen in hun stemmotivering relatief veel op personen - naar Hendrik 'boer' Koekoek werd door 15% verwezen - maar net als voor kiezers van D66 speelden voor hen het 'eens iets anders en iets nieuws proberen' een niet onbelangrijke rol (14%). Het oude voldeed blijkbaar niet meer.

6.4 Een overzicht van stemmotieven: de jaren zeventig en later

Voor de verkiezingen van 1971 en later is het NKO, waarin de stemmotivatievraag altijd een plaats heeft gehad, beschikbaar. Dat komt de vergelijkbaarheid over de jaren ten goede, wat eveneens geldt voor de ordening die is aangebracht in de enorme diversiteit aan stemmotieven (zie hiervoor Van Holsteyn 1994: 50-59, 139-141). Motieven met overeenkomstige elementen en een verondersteld gelijke achtergrond zijn in categorieën ondergebracht en vervolgens zijn deze gegroepeerd. Het wijzen naar individuele of al dan niet nader benoemde groepsbelangen (BELANGEN), het gebruik van expliciete religieuze overwegingen (RELIGIE), verwijzingen naar traditie en gewoonte (TRADITIE) en aspecten van partij-identificatie, -verbondenheid en/of -lidmaatschap (PARTIJBINDING) zouden vanuit deze invalshoek duiden op een gevestigde politieke voorkeur (mogelijk) met wortels in een verzuilde maatschappelijke constellatie of althans verbonden met gekende religieuze en sociaal-economische scheidslijnen. Deze groep stemmotieven worden hier (merk op dat in andere bijdragen van deze bundel soms een enigszins andere invulling wordt gegeven aan de begrippen verzuildheid en ver- en ontzuiling) gemakshalve als de *verzuilde stemmotieven* aangemerkt.

Een tweede groep motieven krijgt als noemer *politiek-inhoudelijke stemmotieven*. Het gaat hier om verwijzingen naar algemene principes en (politieke) beginselen of een specifiek ideologisch gedachtegoed als socialisme, communisme of liberalisme (PRINCIPE), naar het programma in zijn algemeenheid of brede beleidsvoorstellen (PROGRAMMA) of naar bepaalde beleidsonderdelen en concrete strijdpunten (ISSUES); aan al deze redenen lijken vooral politiek-inhoudelijke overwegingen ten grondslag te liggen.

Voor twee volgende factoren speelt de *machtsvraag* een rol: overwegingen omtrent de partijgrootte (OMVANG) en redenen die expliciet betrekking hebben op de oude of nieuwe regeringssamenstelling (REGERING).

Een vierde groep stemmotieven heeft als overeenkomstig element het relatief lage politiek-inhoudelijke gehalte en het korte-termijnkarakter: al dan niet bij naam genoemde politici (PERSONEN), opmerkingen dat eens voor iets nieuws of anders is gekozen om de partij een kans te geven (ANDERE PARTIJ), het volgen van anderen of van iemands raad of stemadvies (IMITATIE) en ten slotte expliciete verwijzingen naar de verkiezingscampagne of de media (MEDIA en CAMPAGNE). Het betreft hier de categorie *korte-termijnstemmotieven*.

De laatste omvangrijke maar inhoudelijk iets minder interessante groep motieven heeft als grootste gemene deler het schijnbaar tautologische karakter: positieve opmerkingen over de partij (PARTIJ POSITIEF) en opmerkingen dat de gekozen partij een nu eenmaal goede of de beste partij is (BESTE PARTIJ). Ten slotte is er een restgroep van stemmotieven (REST): men had eigenlijk geen reden of kan die in ieder geval tijdens het vraaggesprek niet verwoorden of men geeft een onbegrijpelijke of strikt idiosyncratische reden. Een voorbeeld van zo'n (met gewoonte gecombineerde) idiosyncratische reden (uit 1982) is: 'Deze heer maakt altijd het eerste hokje rood van de eerste lijst, wie of wat het ook is'. Met behulp van de aldus geordende stemmotieven kan het navolgende beeld worden geschetst van een kleine dertig jaar stemgedrag en eventuele veranderingen daarin (zie tabel 6.1).⁴²

Tabel 6.1 Stemmotieven van kiezers

		1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
I	Belangen	12	14	18	14	19	18	17	13	12
	Religie	12	13	12	10	9	6	9	5	7
	Traditie	10	7	10	10	9	12	10	13	13
	Partijbinding	6	9	4	7	3	5	4	4	2
II	Principe	10	10	17	15	19	15	20	17	15
	Programma	9	9	11	15	16	16	21	20	20
	Issues	3	3	7	16	22	15	24	12	18
III	Omvang	0	0	3	5	6	5	7	3	3
	Regering	1	2	8	13	6	19	20	5	12
IV	Personen	2	5	12	8	7	11	12	9	12
	Andere partij	4	2	2	3	1	2	1	2	1
	Imitatie	0	1	3	3	3	2	2	2	2
	Media & Campagne	0	0	1	2	1	0	3	3	3
	Partij positief	8	11	8	13	11	11	11	8	8
	Beste partij	14	8	22	14	13	22	22	17	9
	Rest	2	1	4	3	2	2	2	1	1
	N=	1705	1365	1292	1456	1367	1114	1377	1408	1647

Opmerkingen:

- De gegevens voor alle jaren zijn niet volledig vergelijkbaar. Voor 1971 en 1972 is van oude coderingen gebruik gemaakt. De antwoorden voor de periode 1977-1998 zijn gecodeerd op basis van een later ontworpen codeerschema (Van Holsteyn 1994: 268-272).
- In 1971 en 1972 gaf een relatief groot aantal stemmers geen antwoord op de vraag naar de gekozen partij en/of het waarom van de partijkeuze.
- De percentages zijn berekend op het aantal mensen dat zegt te hebben gestemd.
- Waar staat dat een percentage door 0% van de ondervraagden is gegeven, gaat het om een percentage kleiner dan 1 procent.

De ordening in de vele uiteenlopende afzonderlijke stemmotieven biedt, door de nog immer aanzienlijke hoeveelheid categorieën, een enigszins gecompliceerd beeld voor de afgelopen dertig jaar⁴³, maar in dat beeld kunnen enkele patronen worden gezien. Wellicht moet dan in de eerste plaats worden gewezen op de relatief grote mate van stabiliteit die voor het electoraat als geheel kan worden geconstateerd. Hoewel er in de loop der tijd en van verkiezing op verkiezing verschuivingen plaatsvinden, is het niet zo dat (categorieën van) stemmotieven helemaal vanuit het niets zijn opgekomen of anderzijds sinds het begin van de jaren zeventig compleet verdwenen zijn. Dit gezegd zijnde, kan gewezen worden de ontwikkelingen die zich, niet zo spectaculair misschien, toch wel degelijk blijken te hebben voorgedaan. Vergeleken met de jaren veertig, vijftig en ook nog zestig blijkt bijvoorbeeld de diversiteit en ‘spreiding’ aan stemmotieven te zijn toegenomen. In de jaren zes-

tig kon een dergelijke heterogeniteit in redenen der partijkeuze reeds voor de aanhang van politieke nieuwkomers als D66 en de BP worden geconstateerd, maar voor de jaren zeventig en later lijkt voor het gehele electoraat het scala aan in het keuzeprocess relevante stemmotieven te zijn toegenomen. Waar in de periode der verzuiling de motivering van de partijkeuze voor het overgrote deel van het Nederlandse electoraat in enkele redenen kon worden gevat, is sinds de jaren zeventig een veelheid aan redenen verwoord om aan te geven waarom op een bepaalde partij is gestemd.

Voor de onderscheiden groepen stemmotieven kan, wat de verzuilde redenen van het stemgedrag betreft, worden opgemerkt dat in de jaren negentig nog altijd ruim 10% der kiezers bij het maken van de keuze het oog (mede) heeft gericht op belangen en belangenbehartiging (BELANGEN). Hiermee houdt dit 'oude' motief in het totaal aan stemmotieven redelijk stand, wat niet gezegd kan worden voor het meest kenmerkende verzuilde stemmotief, RELIGIE. Het religieuze gehalte van de stemmotiveringen van de Nederlandse kiezer is in de loop der tijd langzaam maar zeker gedaald. In 1994 en 1998 verwijst slechts zo'n 5% naar deze reden bij het verklaren van de eigen partijkeuze. Vanwege traditionele redenen (TRADITIE) stemt over de laatste dertig jaar constant zo rond de 10% van de kiezers. Stemmen op basis van een zekere verbondenheid met een bepaalde partij (PARTIJBINDING) nam en neemt een bescheiden plaats in binnen het totaal aan motieven. Dit laatste is mogelijk het geval, omdat de identificatie van de Nederlandse kiezer nimmer primair met een partij maar veeleer met een bepaalde bevolkingsgroep te maken had (vgl. Thomassen 1976).

In de afgelopen dertig jaar zijn meer en meer Nederlandse kiezers in de motivering van de partijkeuze gebruik gaan maken van politiek-inhoudelijke stemmotieven. Verwijzingen naar algemene programmatische beleidsmatige aspecten (PROGRAMMA) kenden een gestage toename en bij de drie verkiezingen van de laatste tien jaar wordt hier door één op elke vijf kiezers naar verwezen. Kiezen voor een partij vanwege specifieke politieke strijdpunten en beleidsdeelterreinen (ISSUES) komt tegenwoordig beduidend vaker voor dan begin jaren zeventig, maar het verloop van het noemen van dit stemmotief kent een fluctuerend karakter. Het in meer algemene zin wijzen op bepaalde (politieke) beginselen of principes (PRINCIPE) geschiedt al sinds eind jaren zeventig door tussen de 15 en 20%.

In het begin van de jaren zeventig wordt in de stemmotieven van de kiezers weinig aangetroffen dat zou wijzen op de directe electorale relevantie van de machtsvraag. Partijen en dan met name de PvdA en D66, mogen zich in deze tijd dan wel in hoge mate op dit vraagstuk van regeren en regeringsvorming richten (zie o.a. Van Praag Jr. 1990), maar de kiezers lijken zich daar in de overwegingen van de partijkeuze niet zo heel veel van aan te trekken. Slechts in een enkel geval speelt het stemmotief REGERING in de jaren 1971 en 1972 een rol. Overigens is ook in andere jaren de nadruk die in de campagne lijkt te worden gelegd op de vraag wie met wie zal gaan regeren niet altijd terug te vinden in de stemmotieven der kiezers. Zo was het eerste kabinet-Den Uyl nadrukkelijk inzet van de verkiezingen van 1977, maar bij minder dan 10% van de kiezers is in de motivering van de partijkeuze dit specifieke element terug te vinden. In 1986, toen het kabinet-Lubbers centraal stond in de aanloop naar de verkiezingen, maakte ongeveer één op de vijf kiezers gebruik van het stemmotief REGERING. Iets minder begrijpelijk, of het moet zijn dat de val

van het tweede kabinet-Lubbers de zorg om de regering en regeerbaarheid van het land heeft aangewakkerd, is dat drie jaar later een zelfde deel der kiezers dit stemmotief als onderdeel van de motivering der partijkeuze verwoordde. Bij de Kamerverkiezingen van 1998 speelde de regeringssamenstelling een aanzienlijke rol in de campagne, maar de vraag was minder welke coalitie er zou worden gevormd - dat er gemikt werd op het tweede paarse kabinet was helder - dan dat het ging om de vraag wie aan deze coalitie als minister-president leiding zou gaan geven, Kok of Bolkestein (vgl. Kleinnijenhuis et al. 1998). Wellicht omdat deze vraag relatief vroeg in de campagne van een antwoord werd voorzien, toen de PvdA in de opiniepeilingen een duidelijke voorsprong nam op de VVD, zien we dat in 1998, na een in hoge mate door machtsvraagstukken gekleurde campagne, toch niet meer dan 12% der kiezers hiernaar verwijst in de motivering van de eigen partijkeuze.

In de categorie korte-termijnstemmotieven nemen verwijzingen naar PERSONEN de belangrijkste plaats in. Toch lijkt er niet zo veel steun voor het vrij breed onder politici, journalisten en politiek commentatoren aanwezige idee van een vergaande en toenemende personalisering van de Nederlandse politiek. Verkiezing op verkiezing is het ach en wee te horen vanwege die vermeende personalisering - zelfs amerikanisering! en dat betekent in de regel weinig goeds (vgl. Irwin 1998) - van de Nederlandse politiek en verkiezingen, maar dergelijke jammerklachten lijken (vooralsnog?) misplaatst. Niet alleen miskennen dergelijke klachten een verleden waarin een onmiskenbare rol voor politici en de persoonlijke factor was weggelegd (vgl. Van Holsteyn en Irwin 1998; Van Praag Jr. 1998), maar ze gaan ook voorbij aan het simpele feit dat voor de Nederlandse situatie eigenlijk nog nooit overtuigende empirische aanwijzingen zijn aangetroffen voor op grote schaal aanwezige directe personeffecten. De gegevens die de stemmotivatievraag in de loop der tijd heeft opgeleverd, wijzen evenmin op een vergaande en/of krachtig toenemende personalisering: al ruim twintig jaar schommelt in het NKO het aandeel kiezers in het electoraat dat naar de persoonlijke factor verwijst zo rond de 10%. Het aandeel der kiezers dat over personen spreekt in de motivering van de partijkeuze is dus groot noch groeiend (vgl. Kleinnijenhuis et al. 1998: 22).

Wat de overige korte-termijnfactoren betreft, blijkt in de onderzochte periode het 'eens een keer iets anders of nieuws proberen' (ANDERE PARTIJ) en het stemmen in rechtstreekse navolging op of op aanraden van anderen (IMITATIE) slechts voor een zeer gering aandeel van het electoraat onderdeel uit te maken van de stemmotivering. Uit het eveneens geringe aantal verwijzingen naar MEDIA en CAMPAGNE zou de indruk kunnen ontstaan dat die campagne er niet of nauwelijks toe doet (vgl. Holbrook 1996), maar het gaat bij dit stemmotief om directe, expliciete verwijzingen naar de media en verkiezingscampagne. Dat meer in het algemeen een (belangrijk) deel van de kennis en inzichten der kiezers afkomstig is van die media en de berichtgeving over die campagne en deze aldus van belang zijn voor de uiteindelijke partijkeuze en de context waarbinnen deze keuze plaatsvindt, is daarmee niet weersproken.

Hoewel er niet op voorhand van mag worden uitgegaan dat alle kiezers altijd stemmen vóór een partij en daarmee hun politieke voorkeur tot uitdrukking brengen (vgl. Catt 1996), laat dit onverlet dat vele kiezers hun stem uitbrengen op die partij die zij op de een of andere manier 'goed' of zelfs 'de beste' vinden. Deze motieven voegen aan een verklaring van veranderingen in stemgedrag echter niet zo veel toe,

terwijl het tevens zo is dat in de loop der tijd bij de dataverzameling in het kader van het NKO op een andere wijze met dergelijke stemmotieven is omgegaan. Deze groep van stemmotieven zal, vanwege de problematische bruikbaarheid ervan voor een schets van dertig jaar kiesgedrag, dan ook verder niet inhoudelijk aan de orde worden gesteld.

Het totaal aan veranderingen in stemmotieven in de afgelopen decennia laat zich tevens op andere manieren presenteren. Zo bevat tabel 6.2, voor de periode 1971-1998, de top-vijf van meest genoemde afzonderlijke stemmotieven. Deze presentatie maakt een betere vergelijking door de tijd mogelijk, al was het maar omdat het absolute aantal genoemde stemmotieven buiten beschouwing blijft (zie noot 43). Dit overzicht maakt duidelijk dat verzuilde motieven als RELIGIE en BELANGEN, die in de jaren veertig en vijftig volstrekt dominant waren en ook in de jaren 1971 en 1972 nog de eerste twee plaatsen opeisten in deze top, voor het electoraat als geheel plaats hebben moeten maken voor andere stemmotieven. Vanaf het begin van de jaren tachtig lijkt het de Nederlandse kiezer toch eerst en vooral te doen te zijn om meer politiek-inhoudelijke zaken. In de regel nemen sinds 1981 verwijzingen naar algemene programmatische aspecten (PROGRAM) en specifieke politieke strijdpunten (ISSUES) de eerste plaatsen in. Deze regel kent een belangrijke uitzondering in 1986. In het keuzeprocess rondom de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar, waarin het CDA de kiezers een mandaat vroeg om Lubbers zijn karwei te laten afmaken en reeds voor de verkiezingen een keuze voor een coalitiepartner maakte, speelde de vraag naar de regeringssamenstelling (REGERING) voor de kiezers de belangrijkste rol.

Tabel 6.2 Meest genoemde stemmotieven, 1971-1998

1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Belangen	Belangen	Belangen	Issues	Issues	Regering	Issues	Program	Program
Religie	Religie	Principe	Program	Belangen	Belangen	Program	Principe	Issues
Principe	Principe	Religie	Principe	Principe	Program	Regering	Belangen	Principe
Traditie	Program	Personen	Belangen	Program	Principe	Principe	Traditie	Traditie
Program	Partij-binding	Program	Regering	Religie	Issues	Belangen	Issues	Personen

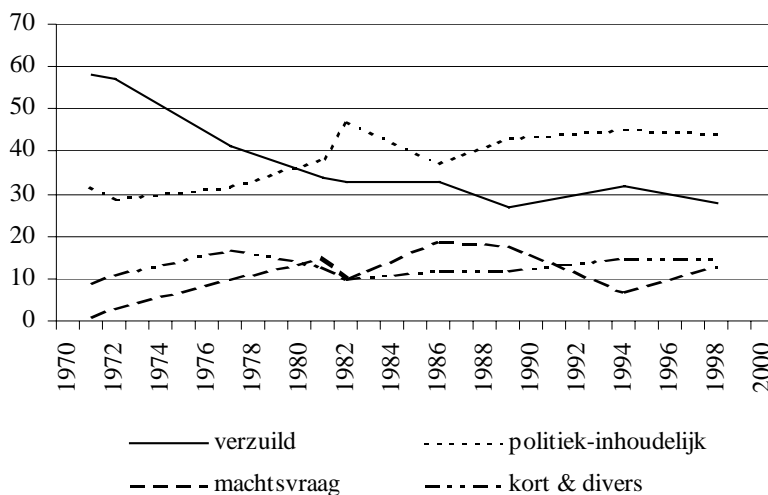
Opmerking:

- De redenen Partij Positief en Beste Partij zijn mede vanwege hun relatief geringe informatie-gehalte niet in dit overzicht opgenomen; in de NKO's sinds 1994 wordt overigens in de enquêteursinstructie expliciet verzocht om bij een dergelijk antwoord door te vragen, wat kan hebben geleid tot het minder rapporteren van dergelijke eerste reacties.

De verandering in de motievenstructuur van het Nederlandse electoraat kan, ten slotte, worden aangetoond door te kijken naar het *relatieve* belang van de gegroepeerde stemmotieven. Voor de vier inhoudelijk meestzeggende groepen - de rest-categorie is weggelaten, evenals de groep relatief inhoudsloze verwijzingen naar de partij als simpelweg 'een goede' of 'de beste' partij - is nagegaan welk aandeel zij hebben in het totaal aan redenen. Een voorbeeld: in 1971 telden de stemmotieven in de vier hier relevante groepen stemmotieven op tot 69%. Daarvan behoren 40 pro-

centpunten tot de groep verzuilde stemmotieven (zie tabel 6.1, eerste kolom), wat een aandeel is van 58% van de relevante stemmotieven. In 1998 was de groep verzuilde stemmotieven goed voor 34 op een totaal van 120 (tabel 6.1, laatste kolom), wat het vergelijkbare percentage op 28 brengt. In 1971 was dus een ruime meerderheid van de stemmotieven van verzuilde aard (in de in deze bijdrage gebruikte betekenis van het begrip verzuildheid), terwijl in 1998 iets meer dan een kwart der stemmotieven op deze wijze kan worden geïnterpreteerd. Figuur 6.1 bevat voor de vier groepen stemmotieven het relatieve belang voor de periode 1971-1998.

Figuur 6.1 De trend in het aandeel van stemmotieven, 1971-1998

De presentatie van het aandeel van de diverse groepen stemmotieven voor de afgelopen dertig jaar onderstreept (uiteraard) de reeds geschetste indruk. Motieven die op de een of andere manier verbonden zijn met de verzuiling hebben krachtig aan belang ingeboet. In het begin van de jaren zeventig vormden dergelijk verzuilde motieven nog een meerderheid van alle redenen die door de kiezers voor de eigen partijkeuze werden aangevoerd. Langzaam maar zeker is dit aandeel afgenomen, om in 1998 voor de eerste maal onder de 30% te komen. Hoewel zeker niet direct een één-op-één relatie mag of kan worden aangenomen, is deze ontwikkeling sterk vergelijkbaar met de daling van het aandeel kiezers waarvan de partijkeuze volgens het zogeheten verzuilingsmodel, waarin gebruik wordt gemaakt van informatie met betrekking tot de religie, de kerkgang en de sociale klasse van de kiezers, kon en kan worden verklaard (vgl. Andeweg 1995; Irwin en Van Holsteyn 1999).

Een tegengestelde ontwikkeling vertoont de lijn die de politiek-inhoudelijke redenen weergeeft. Van een overigens relatief hoog basisniveau van rond de 30% is begin jaren tachtig een stijging tot boven de 40% waar te nemen en met een sindsdien min of meer constant percentage van ruim boven de 40, vormt deze groep

stemmotieven reeds bijna twee decennia de hoofdmoot van de door alle kiezers gegeven redenen van de partijkeuze.

De twee andere onderscheiden groepen stemmotieven nemen een bescheiden plaats in binnen het totaal aan gegeven redenen voor de partijkeuze. Tevens kennen deze stemmotieven gerelateerd aan de machtsvraag, noch stemmotieven die een sterk korte-termijnkarakter hebben een duidelijke ontwikkeling in de loop der tijd. Motieven rondom de machtsvraag maken sinds eind jaren zeventig ongeveer een tiende deel uit van alle stemmotieven, met uitschieters omhoog in 1986 (19%) en 1989 (18%). Stemmotieven die eerst en vooral te maken hebben met korte-termijnfactoren, in het bijzonder de persoonlijke factor, zijn voor de afgelopen dertig jaar min of meer constant goed voor zo'n 10 tot 15% van alle redenen die kiezers verwoorden in de verklaring van het eigen stemgedrag.

6.5 Stemmotieven naar partijaanhang

Het beeld voor het electoraat als geheel is samengesteld uit de stemmotieven die kiezers hebben verwoord voor hun keuze voor een bepaalde partij. Het is onwaarschijnlijk dat de diverse kiezersaanhangen eenzelfde complex aan stemmotieven kennen en dat daarin een vergelijkbare ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Het is dan ook zaak om kort stil te staan bij de stemmotieven van de kiezers van afzonderlijke politieke partijen. Slechts de belangrijkste motieven en meest opvallende ontwikkelingen zullen worden genoemd. Gegevens worden, om praktische redenen, niet volledig in tabelvorm gepresenteerd; slechts de top-drie van stemmotieven zullen voor de periode 1971-1998 per partij (of groep van partijen) worden gepresenteerd (zie tabel 6.3).

Wat de aanhang van het huidige *Groen Links* (en in het verleden de diverse kleine linkse partijen) betreft, kan het verhaal kort zijn: het ging en gaat deze kiezers om politiek-inhoudelijke zaken en dan meer om de specifieke politieke strijdpunten dan om algemene programmatische of principiële aspecten. Dit patroon in de meest genoemde stemmotieven is voor de periode 1977-1998 uitermate stabiel. Het beeld voor de grote zusterpartij *PvdA* is minder stabiel, zij het dat moet worden gewezen op de permanente aanwezigheid van het stemmotief BELANGEN in de top-drie der *PvdA*-ers. Voor het overige lijkt wat de aanhang van de *PvdA* betreft geen specifiek patroon voor de loop der tijd geschetst te kunnen worden en lijken de stemmotieven veeleer gerelateerd aan specifieke verkiezingen: hoor bijvoorbeeld de echo van de herverkiezingscampagne in 1977 met een voorname rol voor de stemmotieven REGERING en PERSONEN en de zeker ook vanwege de *PvdA* sterk inhoudelijk gepolitiseerde verhoudingen in het begin van de jaren tachtig met het stemmotief ISSUES. Overigens lijkt voor 1998 de machtsvraag zich inderdaad geconcentreerd te hebben op de persoon van de minister-president: verwijzingen naar de samenstelling van de regering komen veel minder voor dan de verwijzingen naar Wim Kok in de categorie PERSONEN.

Bij *D66* zijn politiek-inhoudelijke overwegingen permanent van belang bij haar aanhang, maar anders dan bij kiezers van klein links gaat het bij *D66*-ers meer om algemene programmatische en principiële zaken dan om specifieke strijdpunten. De

keuze wordt in de regel in algemene termen gemotiveerd, al nemen begin jaren tachtig ISSUES een plaats in in de top-drie van stemmotieven. In 1998 is er iets opmerkelijks aan de hand: het (verreweg) meest genoemde stemmotief heeft te maken met de machtsvraag. Dit kan bijna niet anders dan het resultaat zijn van het besef dat het wenselijk geachte Paars II er zonder de democraten niet zou komen.

Wat het CDA betreft kunnen we het electorale wel en wee van de laatste decennia aan de hand van de stemmotieven schetsen (zie ook de bijdrage van Van der Kolk over onder meer de afnemende politieke relevantie van godsdienst). Een confessionele partij (drietal confessionele partijen) met een vaste maar krimpende aanhang, waarvoor het stemmotief RELIGIE van dominant belang is, krijgt midden jaren tachtig in Ruud Lubbers een populaire lijsttrekker die 'zijn' kabinet en het daardoor uitgevoerde regeringsbeleid centraal stelt; bij kiezers van het CDA lijkt dit, gezien de eerste plaats in de top-drie van stemmotieven van REGERING en de hoge plaats voor het stemmotief PERSONEN, aan te slaan. Bij het vertrek van Lubbers als lijsttrekker zakt de partij electoraal weg en lijkt zij terug te vallen op een kern van oude getrouwen, die vanwege hun geloof en bovenal uit overwegingen van gewoonte en traditie hun stem aan de christen-democraten geven. Zowel in 1994 als in 1998 nemen TRADITIE en RELIGIE de hoogste plaatsen in op de top-drie van stemmotieven van CDA-ers (vgl. Van Holsteyn en Irwin, te verschijnen).

De VVD kende reeds in het verzuilde verleden een diverse aanhang, althans een aanhang die de partijkeuze op uiteenlopende wijzen wist te motiveren. Het ging en gaat VVD-ers enerzijds om algemene politiek-inhoudelijke zaken (PROGRAMMA) en een als zodanig benoemde politieke levensovertuiging als het liberalisme (in de categorie PRINCIPE), maar anderzijds is er blijkens het stemmotief BELANGEN ook geregeld aandacht voor het feit dat de VVD de partij is die in dit opzicht iets (i.c. voor ondernemers, voor het bedrijfsleven) zou kunnen betekenen.

De aanhang van klein confessioneel rechts is, waar het de stemmotieven betreft, uitermate stabiel. Het gaat simpelweg om religieuze overwegingen en om (bijna) niets anders en dat is altijd al zo geweest. Op een enkele uitzondering na vormt RELIGIE dan ook het meest genoemde stemmotief, veelal gevolgd door PRINCIPE of PROGRAMMA.

Tabel 6.3 Meest genoemde stemmotieven naar partij, 1971-1998

		1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
klein links	1	Belangen	Programma	Issues	Issues	Issues	Principe	Issues	Issues	Issues
	2	Principe	Principe	Principe	Principe	Principe	Issues	Programma	Programma	Programma
	3	Programma	Belangen	Programma	Programma	Programma	Programma Om- vang	Principe	Principe	Belangen
CDA	1	Religie	Religie	Religie	Religie	Religie	Regering	Regering	Traditie	Traditie
	2	Traditie	Traditie	Principe	Regering	Principe	Personen	Religie	Religie	Religie
	3	Principe	Principe	Traditie	Principe	Programma	Programma	Personen	Principe	Programma
PvdA	1	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen	Traditie	Personen
	2	Principe	Programma	Regering	Traditie	Issues	Issues	Issues	Belangen	Belangen
	3	Traditie	Traditie	Personen	Regering	Principe	Programma	Regering	Principe	Traditie Programma
VVD	1	Belangen	Programma	Principe	Programma	Programma	Principe	Principe	Programma	Programma
	2	Programma	Partijbinding	Belangen	Issues	Issues	Regering	Programma	Principe	Issues
	3	Principe	Principe	Programma	Belangen	Belangen	Programma	Issues	Belangen	Principe
D66	1	Andere partij	Partijbinding	Principe	Programma	Principe	Programma	Principe	Programma	Regering
	2	Programma	Principe	Programma	Issues	Issues	Principe	Programma	Principe	Principe
	3	Principe	Issues	Personen	Principe	Programma	Personen	Issues	Issues	Personen
klein rechts	1	Religie	Religie	Religie	Religie	Religie	Principe	Religie	Religie	Religie
	2	Principe	Principe	Principe	Principe	Principe	Religie	Principe	Programma	Programma
	3	Traditie	Partijbinding	Traditie	Programma/Issues	Programma	Traditie	Issues	Principe	Principe

Opmerkingen:

- Tot klein links worden voor de jaren 1971-1977 CPN, PSP en PPR gerekend, voor de jaren 1981-1986 komt de EVP er bij, en sinds 1989 gaat het om GroenLinks. Tot klein rechts behoren in 1971 SGP en GPV, in 1972 en 1977 SGP, GPV en RKP, in 1981 en 1982 komt het RPF hier bij, en sinds 1986 gaat het om SGP, GPV en RPF.
- Terwille van de vergelijkbaarheid is in het bovenstaande overzicht de geschiedenis enig geweld aangedaan door het CDA reeds in 1971 te laten bestaan, wat gezien de overeenkomsten in stemmotieven voor KVP, CHU en ARP slechts een geringe aantasting van het beeld oplevert.
- Merk op dat weer geen gebruik is gemaakt van de meer tautologische stemmotieven als Partij Positief en Beste Partij, hoewel deze meer bij een partij als D66 voorkwamen en -komen dan bij andere partijen; omdat in de laatste NKO's op een andere manier met deze stemmotieven is omgegaan, zijn ze hier toch niet opgenomen.

6.6 Slotopmerkingen

Met behulp van de kiezer zelf is getracht een beeld te schetsen van dertig jaar kiesgedrag. Aan de hand van zogenaamde stemmotieven kan worden geconstateerd dat voor het electoraat als geheel die redenen van de partijkeuze die verbonden zijn met een verzuild verleden aan belang hebben verloren. Achterliggende factoren als iemands religie en/of sociaal-economische positie en status en daarmee iemands 'lidmaatschap' van een bepaalde in die termen omschreven bevolkingsgroep, speelden een dominante rol in de jaren veertig en vijftig, werden vergezeld van andere stemmotieven in de jaren zestig en later en nemen bij het naderen van het jaar 2000 een relatief bescheiden plaats in. De verzuiling is grotendeels voorbij en in de stemmotieven van het Nederlandse electoraat kan zulks worden gelezen. Dat laat onverlet dat bijvoorbeeld de kleine confessionele partijen en een partij als het CDA in het patroon van de stemmotieven van hun aanhang nog doen denken aan die electorale situatie. Ook voor de PvdA is nog altijd een rol weggelegd die van oudsher bekend is, namelijk als behartiger van de belangen van de arbeidersklasse en de werkende mens, de man met de kleine beurs en de minima.

In de plaats van het oude is niet de door velen gevreesde personalisering of een overheersende rol voor stemmotieven die anderszins door de nodige vluchtigheid en labiliteit worden gekenmerkt, gekomen. Op basis van de antwoorden die kiezers hebben gegeven op de vraag waarom zij op hun partij hebben gestemd, ontstaat een beeld van een electoraat dat zich in hoge mate door politiek-inhoudelijke overwegingen laat leiden. Het gaat velen om het programma of om specifieke strijdpunten, om hun eigen politieke principes en hoe politieke partijen die in praktijk zouden kunnen brengen.

De verschuiving in het (relatieve) belang van de onderscheiden groepen stemmotieven is overigens minder groot dan wellicht verwacht mocht worden. Het gaat voor het electoraat als geheel om in kwantitatief opzicht niet zo heel spectaculaire veranderingen en ook binnen partijen is in de structuur van stemmotieven veel herkenbaars te constateren. Dat het Nederlandse electoraat in de loop der tijd aan verandering onderhevig is geweest, kan moeilijk worden ontkend, zomin als het correct zou zijn om te denken dat tegenwoordig 'alles' anders is dan tien, twintig of zelfs dertig jaar geleden.

7 Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse

Henk van der Kolk

7.1 *Maatschappelijke en politieke veranderingen in Nederland*

Tot in de jaren zestig kon de Nederlandse samenleving worden onderverdeeld in duidelijk van elkaar onderscheiden groeperingen. Deze groeperingen hadden een eigen levensbeschouwing, confessie of ideologie en beschikten bovendien over eigen organisaties die gezamenlijk vrijwel alle aspecten van het dagelijks leven omvatten. Tussen de leden van de verschillende groeperingen bestond bovendien weinig contact (Lijphart 1968/1992; Daalder 1966). De groepen konden worden onderscheiden op basis van twee scheidslijnen: godsdienst en sociale klasse. Op grond van de scheidslijn godsdienst onderscheiden we katholieken, protestanten en seculiere kiezers.⁴⁴ Deze groepen hadden een sterk verschillende omvang, maar waren geen van alle dominant. Bij de volkstelling van 1960 rekende 40% van de bevolking zich tot de katholieke kerk en 37% gaf aan zich tot de Nederlands Hervormde Kerk of de Gereformeerde kerken te rekenen. Nog eens 18% gaf aan zich niet tot een kerkgenootschap te rekenen (CBS 1982). De meest geïntegreerde groep of 'zuil', werd gevormd door de katholieken. Mede als gevolg van hun achtergestelde positie in de zeventiende en achttiende eeuw, gesteund door de hiërarchisch goed georganiseerde katholieke kerk en geholpen door hun geografische concentratie in het zuiden van het land, waren de katholieken de meest omvattende en best georganiseerde groep in de Nederlandse samenleving. Katholieken identificeerden zich ook relatief sterk met hun eigen zuil (Dekker en Ester 1996) en namen relatief veel deel aan de activiteiten van hun eigen organisaties (Houska 1985: 43). De protestanten vormden een minder hecht georganiseerde groep. Daarbinnen waren de gereformeerden echter minstens zo goed georganiseerd als de katholieken. Binnen de protestantse groep worden daarom door sommigen zelfs twee zuilen onderscheiden: een gereformeerde zuil en een Nederlands Hervormde zuil.

Naast de katholieke, gereformeerde en Nederlands Hervormde zuil wordt vaak gesproken van een algemene 'zuil'. De sociaal-economische verschillen in deze groep waren echter, groot terwijl een samenbindende ideologie of levensbeschouwing ontbrak. Naast de scheidslijn naar godsdienst maakt men daarom binnen de seculiere groep een onderscheid tussen arbeiders en leden van de middenklasse. De groep seculiere arbeiders was georganiseerd in de sociaal-democratische zuil. Dat neemt niet weg dat leden van de sociaal democratische zuil en leden van de seculiere middenklasse gebruik maakten van voorzieningen die door christelijke groepen zelf-

standig waren georganiseerd, zoals universiteiten en delen van de gezondheidszorg. De middenklasse ten slotte was de minst verzuilde groep binnen de Nederlandse samenleving.

Elk van de vijf genoemde groepen had een eigen politieke partij. De katholieken waren na de Tweede Wereldoorlog verbonden met de KVP, de gereformeerden met de ARP en de Nederlands Hervormden met de CHU. Dat neemt niet weg dat bijvoorbeeld een groot deel van de Nederlands Hervormde kiezers op de PvdA stemde. Deze laatste partij was uiteraard vooral verbonden met de arbeidersklasse. De VVD ten slotte kreeg een groot deel van zijn aanhang uit de seculiere middenklasse, maar die seculiere middenklasse stemde niet *'en masse'* op de VVD. Daarvoor was de seculiere middenklasse te verdeeld. Naast deze vijf politieke partijen bestonden er kleinere partijen als de CPN en de SGP. Op deze politieke partijen zullen we in dit hoofdstuk verder niet ingaan.

De sterke en stabiele binding van veel Nederlanders met één van de zuilen en de sterke relatie tussen een zuil en een bepaalde politieke partij leidde doorgaans tot een individueel stabiele stemkeuze (Houska 1985: 72). Dat maakte dat bijvoorbeeld de lijsttrekker, het partijprogramma en het gedrag van de fractie van de partij in de Kamer een minder belangrijke rol speelden. Bovendien veranderde de getalsmatige verdeling tussen de verschillende bevolkingsgroepen niet zo sterk. Mede hierdoor was de aanhang van de meeste politieke partijen in Nederland tussen de verkiezingen van 1946 en 1963 betrekkelijk stabiel.⁴⁵ Tussen twee opeenvolgende verkiezingen wisselde in die periode maximaal 7% van de zetels in de Tweede Kamer van partij en hoewel dit natuurlijk niet hoeft te betekenen dat er ook weinig van partij werd gewisseld, wijst alles er op dat ons land werd bevolkt door trouwe partijaanhangers. Dat verandert halverwege de jaren zestig.

Zoals in het eerste hoofdstuk al is aangegeven, haalden de drie christelijke partijen die later het CDA zouden vormen in 1963 nog 49% van de stemmen. In 1967 daalde dat percentage tot minder dan 45%. In 1971 haalden deze drie christelijke partijen nog 37% van de stemmen, terwijl een jaar later, bij de verkiezingen van 1972 dat percentage zelfs gedaald is tot 31%. Na deze woelige jaren vertonen de verkiezingsuitslagen weer een relatief stabiel beeld zonder duidelijke dramatische veranderingen. Het percentage zetels dat wisselde van partij was hoger dan in de eerste 20 jaar na de oorlog, maar kwam tussen 1977 en 1989 niet uit boven de 10%. Het beeld dat het verlies van de christelijke partijen tot staan is gebracht, lijkt in de jaren tachtig te worden bevestigd door een sterke terugkeer van het CDA. Onder Lubbers haalt het CDA in 1986 en 1989 immers weer meer zetels dan in de 15 jaar daarvoor. In 1994 vindt echter een tweede grote verschuiving plaats. Deze verschuiving werd toentertijd voornamelijk geïnterpreteerd als een voortzetting van hetgeen in 1967 in gang was gezet (Andeweg 1995). De aanhang van het CDA daalt in dat jaar van 35 naar 22% van het stemmende electoraat. De PvdA verliest bijna 8 procentpunten en ziet de achterban slinken van 32 tot 24%. In dat jaar wisselt maar liefst 23% van de zetels in de Tweede Kamer van partij. De daling in de steun voor het CDA zet nog eens door bij de verkiezingen van 1998 als het CDA nog geen 19% van de stemmen verwerft. Ook bij die door sommigen 'overbodig' genoemde verkiezingen verandert het krachtenveld sterk: 17% van de zetels wisselde in 1998 van partij. Vanaf 1967 zien we dus vooral een sterk, maar niet gelijkmatig verlies van de confessionele

partijen. Bovendien zien we vanaf die periode sterkere wisselingen in de aanhang van politieke partijen. Deze electorale veranderingen en dan vooral de afname van het aantal kiezers dat stemt op confessionele partijen kan worden toegeschreven aan ten minste drie factoren (Andeweg 1982: 41; Thomassen 1983: 120-128)⁴⁶:

- veranderingen in de relatieve omvang van de verschillende groepen (en dan vooral de afname van het aantal mensen dat zich tot een kerkgenootschap rekent: secularisatie);
- veranderingen in de binding van kiezers met de verschillende groepen (en dan vooral de afname van de binding van christenen aan hun zuil, zich vooral uitend in een geringere kerkgang: deconfessionalisering) en;
- veranderingen in de relatie tussen binding aan de groep waartoe men behoort en het individuele stemgedrag (en dan vooral de afname van het belang van godsdienst voor het individuele stemgedrag: ontzuiling).

Deze veranderingen kunnen op hun beurt allereerst het gevolg zijn van de intrede van nieuwe kiezers en de mortaliteit van oude kiezers (compositie-effecten). Zo bestaat het Nederlandse electoraat voor een groot deel uit andere mensen dan dertig jaar geleden. Slechts een derde van de kiesgerechtigden in 1998 mocht bijvoorbeeld ook in 1967 al stemmen. In de afgelopen dertig jaar is dus ongeveer twee derde van het electoraat vernieuwd.⁴⁷ Daarnaast mag echter niet worden vergeten dat ook individuele kiezers kunnen veranderen (individuele effecten). Kiezers verliezen hun geloof of raken minder verbonden met hun zuil. Ook is het mogelijk dat zij hun groep steeds minder belangrijk vinden voor hun individuele stemgedrag: een gelovig en kerkgaand lid van de Nederlands Hervormde kerk voelt zich niet langer groepen op het CDA te stemmen.

In dit hoofdstuk concentreren we ons op het veranderde belang van godsdienst en, in mindere mate, sociale klasse voor het stemgedrag. Daarbij concentreren we ons op veranderingen in de samenstelling van de Nederlandse bevolking en de veranderde binding binnen de verschillende groepen. Op die manier schetsen we een beeld van een electoraat dat bij de stemkeuze steeds gevoeliger lijkt te zijn geworden voor andere factoren dan godsdienst en sociale klasse. Die andere factoren komen in de volgende hoofdstukken aan de orde.

7.2 *De samenstelling van het electoraat*

Eerder is al de sterke teruggang van het aantal confessionele kiezers sinds 1963 genoemd. Een eerste mogelijke verklaring van deze electorale verandering is de verandering in de omvang van de verschillende groepen in het electoraat. Voor de periode tussen 1945 en 1971 hebben we de beschikking over gegevens uit volkstellingen. Nadeel van deze gegevens is dat tijdens de volkstelling de vraag naar religie zo werd gesteld, dat mensen die bijvoorbeeld katholiek waren gedoopt, maar zich niet meer als katholiek beschouwden, toch werden geteld als katholieken (Andeweg 1982). Bovendien werden geen vragen gesteld over de sociale klasse waartoe men zei te behoren. Met behulp van twee vragen uit het NKO kunnen we wel de veranderingen in de relatieve omvang van alle vijf de groepen tussen 1971 en 1998 rela-

tief eenvoudig vaststellen.⁴⁸ De gegevens uit de volkstellingen na 1945 en uit het NKO zijn gepresenteerd in tabel 7.1.

Tabel 7.1 Kerkelijke gezindte en sociale klasse 1946-1998 (percentages)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gerefor- meerd	Totaal	Seculiere arbeiders- klasse	Seculiere midden- klasse	N=
1947	39	31	10	79		17	n.v.t.
1960	40	28	9	78		18	n.v.t.
1971	40	24	9	73		24	n.v.t.
1971	37	21	9	68	14	13	1899
1972	32	23	11	65	15	15	1495
1977	37	19	9	65	16	16	1391
1981	35	19	9	64	14	19	1584
1982	36	17	8	61	14	20	1519
1986	32	16	6	54	16	25	1322
1989	31	15	7	54	14	27	1480
1994	29	14	7	49	15	31	1497
1998	28	11	7	46	12	34	1813

Toelichting: Voorzover het gaat om NKO gegevens, gaat het in tabel 7.1 om gewogen gegevens (zie de bijlage). Seculiere respondenten die geen sociale klasse hebben opgegeven en respondenten die geen antwoord gaven op de vraag of ze zich tot een kerk rekenden en, indien ja, tot welke, zijn weggelaten uit de berekening. De percentages tellen niet op tot 100%, omdat mensen die een andere religie opgaven niet zijn opgenomen in de tabel.

Hoewel een deel van de hier weergegeven veranderingen het gevolg zal zijn van steekproeffluctuaties, zijn de trends in tabel 7.1 duidelijk te zien.⁴⁹ Het aandeel katholieken in de Nederlandse samenleving is sinds 1971 gestaag teruggelopen van 37 tot 28% van de bevolking. Het aandeel protestanten, dat in 1971 nog ruim 30% van de bevolking uitmaakte, is in dertig jaar bijna gehalveerd, een daling die vooral voor rekening komt van de Nederlands Hervormden.⁵⁰ Daarmee is het aandeel christenen in Nederland van 68% in 1971 gedaald tot 46% in 1998. Deze verandering treedt vooral op in de jaren tachtig en negentig. Zo daalt tussen 1971 en 1981 het percentage christenen met gemiddeld nog geen half procentpunt per jaar. Tussen 1981 en 1989 zet de daling sterk door met ruim 1 procentpunt per jaar en tussen 1989 en 1998 met iets minder dan 1 procentpunt per jaar. De omvang van de seculiere arbeidersklasse verandert in diezelfde periode nauwelijks, hoewel het percentage in 1998 uitzonderlijk laag lijkt. Deze stabiliteit wordt soms toegeschreven aan het feit dat de sociaal opwaartse uitstroom wordt gecompenseerd door geseculariseerde instroom (SCP 1998: 165). Door deze ontwikkelingen is in de afgelopen dertig jaar de seculiere middenklasse sterk gegroeid. Kon in 1971 nog maar 13% van de kiezers tot deze groep worden gerekend, in 1998 is het aandeel opgelopen tot 34%.

Achtergronden

Wat was de achtergrond van deze verandering in de omvang van het confessionele volksdeel? Zoals in de inleiding al werd opgemerkt, zijn er in beginsel twee moge-

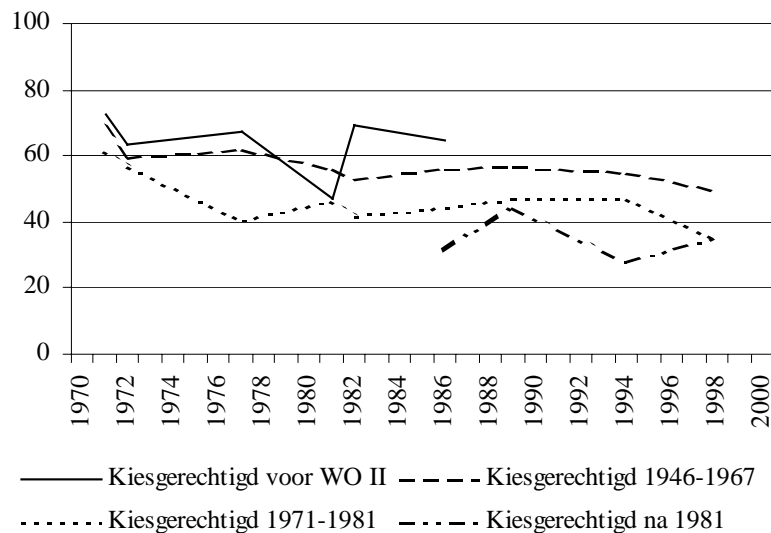
lijke verklaringen voor deze verandering denkbaar. Volgens de eerste verklaring zijn veranderingen op maatschappelijk niveau het gevolg van *compositie-effecten*: de afname van het aantal christenen is dan het gevolg van het overlijden van christelijke kiezers en het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd van seculiere kiezers. Indien dergelijke compositie-effecten de overhand hebben, vinden we binnen opeenvolgende generaties een stabiel aantal christenen, maar bevat elke volgende generatie minder christenen.

De tweede verklaring luidt dat de maatschappelijke verandering het gevolg is van *individuele veranderingen*: individuen verliezen hun geloof als gevolg van het ouder worden (leeftijdseffect) of als gevolg van veranderingen in hun omgeving (periode-effect) (Need 1997). Indien individuele veranderingen de overhand hebben, zien we binnen elke generatie een daling van het aantal christenen.

Om te onderzoeken of de verandering van het aantal christenen in de Nederlandse samenleving het gevolg is van compositie-effecten, van individuele veranderingen, danwel van een combinatie van beide effecten, delen we het Nederlandse electoraat op in electorale cohorten. Een electorale cohort is een groep mensen die in een bepaald verkiezingsjaar voor het eerst mochten stemmen. Om te voorkomen dat we moeten werken met zeer kleine groepen zijn deze electorale cohorten samengevoegd tot vier generaties: een generatie die al vóór de Tweede Wereldoorlog mocht stemmen, een generatie die tussen 1946 en 1967 voor het eerst mocht stemmen en de periode van de verzuiling nog sterk heeft meegemaakt, een generatie die de ontzuiling en de sterke polarisatie in de jaren zeventig heeft meegemaakt en die uiterlijk in 1981 mocht stemmen en ten slotte de jongste generatie die pas vanaf 1982 mocht stemmen (zie ook hoofdstuk 2). De resultaten van deze berekening zijn te zien in figuur 7.1.

Uit de figuur is af te lezen dat binnen de oudste twee generaties het aantal mensen dat zich christelijk noemt na 1971 niet sterk is veranderd.⁵¹ Wel ligt het percentage christenen onder kiezers die reeds vóór de oorlog hun stem mochten uitbrengen hoger dan onder kiezers die pas tussen 1946 en 1967 de kiesgerechtigde leeftijd bereikten. Onder de kiezers die voor het eerst in de eerste helft van de jaren zeventig hun stem uitbrachten, zijn wederom minder christenen dan onder de daaraan voorafgaande generaties. Bovendien lijkt zich ook binnen deze groep de geloofsafval voort te zetten: het aantal christenen binnen deze generatie daalt van ruim 60 naar ongeveer 50%. Binnen de jongste groep lijkt de geloofsafval nog groter. Het lijkt er dus op dat de daling van het aantal christenen, zoals we die eerder hebben beschreven, in de eerste plaats het gevolg is van compositie-effecten en binnen de jongste generaties ook van individuele veranderingen.

Figuur 7.1 Secularisatie binnen vier generaties

Toelichting: Op de x-as van deze figuur staan de verkiezingsjaren sinds 1971. Op de y-as staat het percentage christenen binnen een bepaalde generatie. De verschillende lijnen zijn die van de vier in de hoofdttekst onderscheiden generaties.

Gevolgen

Tot halverwege de jaren zestig stemden mensen op de partij van hun eigen zuil. Als de relatieve omvang van de verschillende zuilen verandert, betekent dat ook een verandering in de omvang van de aanhang van de verschillende politieke partijen. Om te zien in hoeverre de electorale veranderingen sinds het einde van de jaren zestig mede het gevolg zijn van de beschreven maatschappelijke veranderingen, gaan we eerst na hoe de vijf onderscheiden groepen hebben gestemd in 1971.

Duidelijk is te zien dat in 1971 een groot deel van het electoraat nog verzuild stemt. Zo koos nog ruim 46% van de katholieken voor de KVP. Van de katholieken die de gang naar de stembus maakten, stemde zelfs 61% op de KVP. Alleen de gereformeerden waren trouwer. Het overgrote deel van deze groep stemde ARP en een kleiner deel SGP of GPV. Maar liefst 78% van de gereformeerden stemde op één van deze drie politieke partijen. De minst verzuilde christelijke kiezers waren in 1971 de Nederlands Hervormden. Slechts 20% van de Hervormden stemt in 1971 op de CHU. Seculiere arbeiders stemden na het afschaffen van de opkomstplicht minder vaak dan de rest van het electoraat. In 1971 besloot bijna een derde van de arbeiders niet te stemmen. Van de arbeiders die wel hun stem uitbrachten, stemde een meerderheid op de PvdA en een substantiële minderheid op de CPN (in de tabel geassocieerd onder 'overig'). Kunnen we bij de eerste vier groepen nog een relatie met een partij leggen, de seculiere middenklasse stemde in 1971 eerder op de PvdA dan op de 'eigen' partij, de VVD. Deze zwakke relatie wekt geen verbazing:

het middenklasse deel van de algemene zuil is immers nooit hecht georganiseerd geweest en de samenstelling van deze groep was niet erg homogeen. Opvallend is wel dat zowel seculiere arbeiders als de seculiere middenklasse nauwelijks stemmen op één van de christelijke partijen.

Tabel 7.2 Stemgedrag in 1971 van de verschillende groepen (percentages, gewogen; n = 1700)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Seculiere arbeidersklasse	Seculiere middenklasse
KVP	46	0	1	2	2
ARP	0	4	57	1	1
CHU	1	20	2	1	0
GPV	0	1	9	0	0
SGP	0	5	12	0	0
PvdA	9	25	5	38	25
VVD	4	9	0	1	24
Overige Niet gestemd	16	17	6	26	25
Relatieve omvang	24	19	10	31	22
	39	22	10	15	14

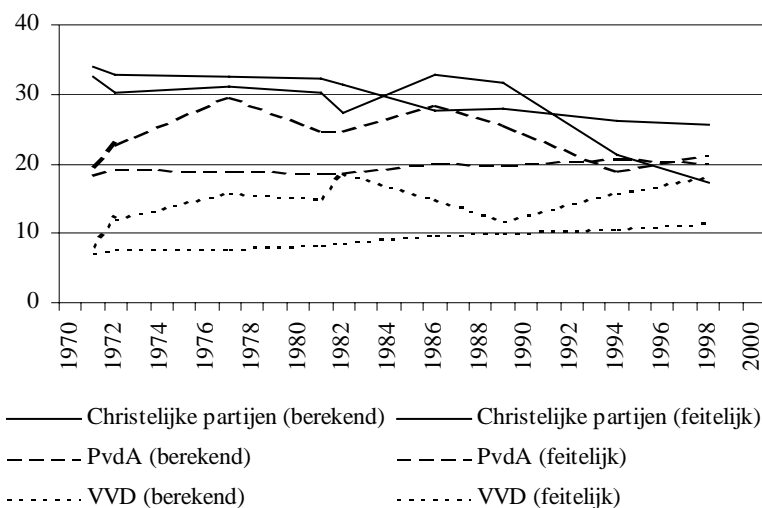
Toelichting: Ruim 46% van de katholieken stemde in 1971 op de KVP; 24% van de katholieken maakte de gang naar de stembus niet.

Als we de mensen die niet hebben gestemd, betrekken in onze berekening en ook gereformeerden die hebben gestemd op het GPV of de SGP meetellen als ‘verzuilde stemmers’, blijkt in 1971 nog ongeveer 40% van het electoraat verzuild te stemmen. Als we alleen de mensen meetellen die ook hebben gestemd, kiest zelfs 50% verzuild. Oftewel, de helft van de mensen die in 1971 de moeite namen naar de stembus te gaan, stemden op de partij die op grond van hun godsdienst of sociale klasse ook mocht worden verwacht.

We kunnen natuurlijk de electorale veranderingen sinds 1971 proberen te verklaren uit veranderingen in de omvang van de verschillende groepen. Gezien het grote aantal mensen dat in 1971 niet verzuild stemt, moeten we ons van die verklaring op voorhand natuurlijk niet teveel voorstellen, maar hoe zou de verkiezingsuitslag er hebben uitgezien als het individuele stemgedrag niet verder zou zijn ‘ontzuild’? Om een antwoord te geven op die vraag combineren we de gegevens uit tabel 7.1 over de veranderde relatieve omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving met de gegevens uit tabel 7.2 over het stemgedrag van die verschillende groepen in 1971. We nemen nu dus aan dat de individuele ontzuiling van het stemgedrag in 1971 is gestopt en dat de verschillende groepen kiezers op dezelfde manier stemmen als in 1971. Omdat met de fusie van het CDA en het oprichten van de RPF het christelijke partijlandschap is veranderd presenteren we drie lijnen: die van de christelijke partijen (KVP+CHU+ARP=) CDA, GPV, RPF en SGP, die van de PvdA en tenslotte de lijn van de VVD. Deze hypothetische verandering in de

aanhang van de drie (groepen) partijen vergelijken we vervolgens met de feitelijke verkiezingsuitslag. Het resultaat staat vermeld in figuur 7.2.

Figuur 7.2 Feitelijke en hypothetische veranderingen in het electoraat (1971-1998)

Toelichting: In figuur 7.2 staan de veranderingen binnen het electoraat als uitsluitend rekening wordt gehouden met veranderingen in de relatieve omvang van groepen (gewogen gegevens, stippellijnen zijn de hypothetische lijntjes). Percentages tellen niet op tot 100%, omdat sommige mensen niet stemmen of op een andere partij stemmen dan de genoemde partijen. Bovendien verschillen de aanvangswaarden (1971) van de hypothetische lijn en de feitelijke lijn. De hypothetische lijn is weliswaar gebaseerd op de (naar stemgedrag) gewogen gegevens, maar respondenten die geen christelijke godsdienst of sociale klasse hebben opgegeven of die lid zijn van één van de kleinere christelijke kerken, zijn niet betrokken in de berekening, terwijl zij wel hebben gestemd.

De trends in figuur 7.2 zijn duidelijk. De christelijke partijen deden het in de jaren tachtig, toen Ruud Lubbers lijsttrekker was van het CDA, relatief bijzonder goed.⁵² De teruggang van het CDA, die men zou verwachten op basis van het teruglopend aantal christelijke kiezers, trad in die jaren niet op. Het verlies van het CDA in 1994 en 1998 bracht de gezamenlijke christelijke partijen vervolgens tot ver onder het niveau dat we in 1971 zouden hebben verwacht als we uitsluitend de omvang van de secularisatie zouden hebben gekend. De voorspelling van de aanhang van de confessionele partijen in 1998 louter op basis van het aantal christenen is dan ook niet bijzonder goed.

Ook de voorspelling van de aanhang van de PvdA op basis van veranderingen in de omvang van de groep seculiere arbeiders is niet geweldig goed. De PvdA won in 1977, na het kabinet Den Uyl, meer dan op grond van het verzuilde stemgedrag in 1971 kon worden verwacht, bleef in de tweede helft van de jaren tachtig ook boven het verwachte niveau en kwam in 1994 na de WAO-crisis weer terug op het niveau dat op grond van het stemgedrag van de seculiere arbeiders in 1971 kon worden verwacht. De uiteindelijke voorspelling van de aanhang van de PvdA in 1998 is

zonder meer goed. We voorspelden dat bijna 19% van het electoraat, dat wil zeggen inclusief de niet-stemmers, op deze partij zou stemmen. Het werd uiteindelijk iets meer dan 21%. Gezien de grote afwijking in eerdere jaren kunnen we echter nauwelijks van een betrouwbare voorspelling spreken.

De aanhang van de VVD steeg in de jaren zeventig en begin jaren tachtig sneller dan op grond van de groei van de seculiere middenklasse kon worden verwacht. De groei van de VVD in de afgelopen dertig jaar kan dan ook niet zonder meer aan de groei van de seculiere middenklasse worden toegeschreven.

Al met al blijkt een verklaring van de stembusuitslagen in de afgelopen dertig jaar op basis van een verandering in de omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving niet goed mogelijk. De aanhang van de VVD wordt onderschat en die van het CDA overschat. De voorspelling van de PvdA aanhang komt alleen aan het einde van de onderzochte periode redelijk overeen met de feitelijke verkiezingsuitslag. Dit is natuurlijk niet geheel onverwacht. Het zou te simpel zijn de electorale veranderingen in de afgelopen dertig jaar uitsluitend toe te schrijven aan veranderingen in de relatieve omvang van groepen in de Nederlandse samenleving. We moeten dus op zoek naar aanvullende verklaringen. Verklaringen die rekening houden met wat er binnen die groepen is gebeurd.

Verzuilde kiezers

De aanvullende verklaring zoeken we in de eerste plaats in de verandering in de relatie tussen de groep waartoe men behoort en het individuele stemgedrag. Deze relatie hoeft immers niet stabiel te zijn. Om na te gaan in hoeverre Nederlandse kiezers inderdaad zijn blijven stemmen op de 'eigen' partij is voor elk van de verkiezingsjaren sinds 1971 eenzelfde tabel gemaakt als tabel 7.2 en voor elke groep is berekend hoeveel personen op de 'eigen partij' hebben gestemd. Omdat in 1975 de RPF is opgericht en KVP, ARP en CHU in 1977 zijn gefuseerd tot het CDA zijn daarbij de volgende regels gehanteerd. Gereformeerden die op SGP, GPV, RPF, KVP, CHU, ARP of sinds 1977 op het CDA stemden; Nederlands hervormden die op KVP, CHU, ARP of op de opvolger CDA stemden; Katholieken die op KVP, RKPN, CHU en ARP of de opvolger CDA hebben gestemd, zijn geteld als verzuilde stemmers.⁵³ Voor de volledigheid zijn ook seculiere arbeiders die stemmen op de PvdA en leden van de seculiere middenklasse die stemmen op de VVD gepresenteerd als verzuilde stemmers, maar de aandacht richt zich vooral op de godsdienstige groepen. De mensen die niet bij één van de hier onderscheiden vijf groepen kon worden ingedeeld (overigens slechts een klein deel van de steekproef), zijn verder niet betrokken in de berekeningen.

De relatie tussen de groep waartoe men behoort en het stemgedrag blijkt in de afgelopen dertig jaar inderdaad sterk te zijn veranderd. In de jaren zeventig is het percentage verzuilde christelijke kiezers (het percentage christenen dat op een christelijke partij stemt) nog stabiel. Dit percentage (voor het overgrote deel christelijke CDA stemmers) lijkt begin jaren tachtig iets te dalen, maar stijgt in 1986 weer naar grote hoogten. Pas na 1989 is een sterke daling in het verzuilde stemgedrag opgetreden. Het percentage seculiere arbeiders dat op de PvdA stemt, fluctueert sterker. Het voorlopig hoogtepunt sinds 1971 lag in 1982 toen bijna 6 van de 10 seculiere arbeiders op de PvdA stemden. Het dieptepunt lag 12 jaar later toen de arbeiders de PvdA massaal de rug toekeerden. Deze klap is de PvdA in 1998 zichtbaar nog niet

te boven gekomen. Van een duidelijke trend in de mate van verzuild stemgedrag was tot begin jaren negentig geen sprake.

Tabel 7.3 Percentage verzuilde kiezers (1971-1998)

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Totaal christelijke kiezers	Seculiere arbeiders- klasse	Seculiere midden- klasse	N=
1971	46,8	23,9	80,0	44,6	38,3	23,9	1701
1972	42,4	27,6	83,7	44,1	54,7	25,6	1354
1977	44,7	26,8	79,2	44,1	58,2	26,2	1347
1981	44,8	23,8	76,8	43,3	51,4	25,8	1526
1982	40,7	26,4	68,3	40,4	59,1	32,4	1427
1986	47,9	40,8	79,5	49,2	47,8	25,5	1247
1989	45,1	34,4	81,7	47,0	49,5	20,8	1414
1994	33,8	24,3	76,4	37,3	26,5	22,0	1416
1998	25,1	22,2	67,8	30,4	30,7	28,3	1652

Toelichting: Percentage mensen dat behoort tot een bepaalde groep (kolom) dat in een bepaald jaar (rij) stemt op de eigen partij(en). Kiezers die niet hebben gestemd zijn ook betrokken in de berekening. Het gaat om gewogen gegevens. Respondenten waarvan godsdienst of sociale klasse niet bekend zijn, zijn uiteraard weggelaten uit de berekening.

7.3 Veranderende binding van kiezers aan de eigen 'zuil'

In de eerste paragraaf hebben we opgemerkt dat niet alleen de relatieve omvang van de verschillende groepen in de Nederlandse samenleving kan veranderen, maar ook de binding met de eigen groep. Indien de integratie van individuen binnen de groep sterker is, is de kans dat individuen de normen van die groep naleven ook groter. Als de binding met de eigen zuil afneemt, zo verwachten we, wordt het gemakkelijker op een andere dan de 'eigen' politieke partij te stemmen; gedeconfessionaliseerde katholieken stemmen niet langer automatisch op de KVP en gedeconfessionaliseerde gereformeerden niet langer automatisch op de ARP. Dit betekent natuurlijk niet dat deconfessionalisering direct leidt tot het stemmen op een andere dan de 'eigen' politieke partij.

Binding

Het meten van de binding van kiezers aan hun zuil en aan de zuilgebonden politieke partij is een hachelijke zaak. Voor de christelijke groepen ligt een indicatie nog wel voor de hand. Zo kunnen we gebruik maken van de frequentie van het kerkbezoek. We veronderstellen dan dat mensen die vaak naar de kerk gaan meer verbonden zijn met hun zuil dan mensen die weinig naar de kerk gaan. Voor de algemene zuilen is het meten van de binding met de eigen zuil echter gecompliceerder. Bij de arbeidersklasse zouden we natuurlijk kunnen kijken naar het vakbondslidmaatschap. Deze indicatie van binding met de arbeidersklasse ligt echter minder voor de hand dan kerkgang onder christenen. De vakbonden in Nederland waren immers voor een belangrijk deel georganiseerd binnen de verschillende godsdienstige zuilen. De

vorming van het FNV in 1976 is bijvoorbeeld het resultaat van een fusieproces van de katholieke NKV met de 'algemene' NVV. De binding van die federatie met de PvdA is dan ook niet zonneklaar. Bovendien zijn er enkele vakbonden die zich richten op het 'hogere kader'. Daarmee vormen ze eerder een organisatie van de seculiere middenklasse dan van de seculiere arbeidersklasse. Binding van de middenklasse aan een eigen 'zuil' is al helemaal niet zinvol te bepalen. Bij deze seculiere categorie was al nauwelijks sprake van enige vorm van binding. We zullen de eventuele verandering in binding van seculiere kiezers dan ook niet verder analyseren.

De verandering in 'kerksheid' wijst op een sterke verandering van de binding binnen de drie hiervoor onderscheiden godsdienstige groepen met hun zuil.

Tabel 7.4 *Kerkbezoek minimaal 1 keer per maand*

	Katholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Totaal	N =
1971 ²	78,5	45,7	85,5	69,0	1276
1972	63,1	40,6	94,8	60,1	952
1977	59,7	40,6	89,4	55,8	894
1981	50,5	36,3	86,6	51,5	1004
1982	45,3	42,7	82,8	49,7	930
1986	45,2	52,5	79,2	50,9	707
1989	46,8	48,1	81,6	51,8	796
1994	41,3	42,8	80,2	47,2	738
1998	33,3	43,1	72,8	41,3	828

- 1 Bij de interpretatie van de cijfers moeten we niet uit het oog verliezen dat het hier gaat om steeds kleiner wordende groepen.
- 2 In 1971 is niet gevraagd naar 'ten minste één keer per maand', maar naar het bezoeken van de kerk op 'hoogtijdagen'. Omdat het geheel aan de respondenten werd voorgelegd als een schaal en om vergelijking met latere jaren niet teveel te nuanceren, zijn de antwoorden hier geïnterpreteerd als 'minstens één keer in de maand'.

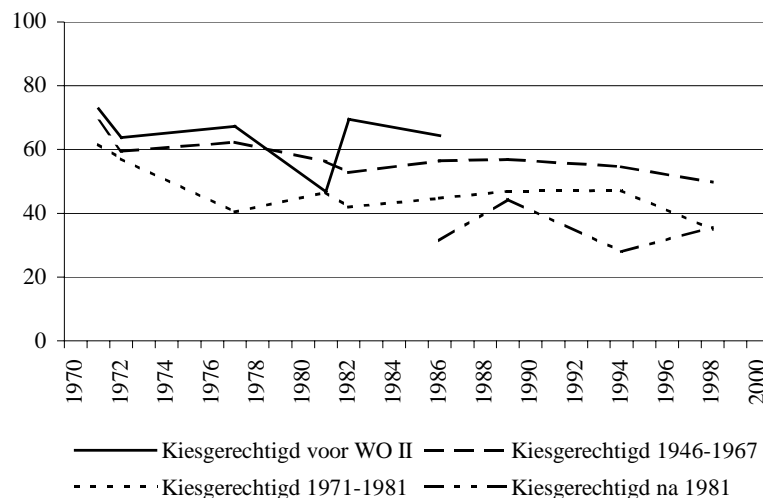
De kerksheid onder Nederlands hervormden fluctueert, maar vertoont geen duidelijke neer- of opwaartse trend. De gereformeerden gaan sinds 1971 iets minder vaak naar de kerk, hoewel zij nog steeds trouwe kerkgangers zijn. De binding aan de eigen zuil is vooral bij de katholieken sterk afgenomen. Ging begin jaren zeventig het overgrote deel minstens één keer per maand naar de kerk, eind jaren negentig is dat percentage gedaald tot 33%. We zien dus dat niet alleen de relatieve omvang van de verschillende groepen is veranderd, maar ook dat de binding van de verschillende christelijke groepen met hun eigen zuil is afgenomen. Kijken we naar de combinatie van secularisatie en de deconfessionalisering, dan valt vooral het verval van de katholieke zuil op. Katholieken hebben niet alleen massaal de katholieke kerk verlaten, zij die nog lid zijn, wonen nog maar in geringe getale de mis bij.

Achtergronden

We constateren dus een toenemende deconfessionalisering binnen de confessionele groep kiezers. Wat is de achtergrond van deze verandering voor de samenleving als

geheel? Ook nu zijn weer twee verklaringen denkbaar. Zo kunnen de veranderingen voor de samenleving als geheel het gevolg zijn van compositie-effecten: de deconfessionalisering is dan het gevolg van de langzame *vervanging* van het electoraat. Binnen de opeenvolgende generaties is dan het kerkbezoek stabiel. Verder is het mogelijk dat de verandering op het niveau van de samenleving als geheel het gevolg is van *individuele veranderingen*. Deze individuele veranderingen kunnen worden veroorzaakt doordat individuen, bijvoorbeeld als gevolg van het ouder worden (leeftijdseffect) of als gevolg van veranderingen in hun omgeving (periode-effect), minder vaak naar de kerk gaan. Indien individuele veranderingen de overhand hebben, zien we binnen elke generatie een daling van het kerkbezoek. Om te onderzoeken of de veranderingen van de binding met de confessionele zuil(en) binnen de samenleving als geheel voornamelijk het gevolg zijn van compositie-effecten dan wel van individuele veranderingen, delen we het christelijke deel van het Nederlandse electoraat weer op in vier generaties. De resultaten van deze berekening zijn te zien in figuur 7.3.

Figuur 7.3 De achtergronden van deconfessionalisering

Toelichting: Op de x-as van deze figuur staan de verkiezingsjaren sinds 1971. Op de y-as staat het percentage mensen dat minstens één keer per maand naar de kerk gaat. De verschillende lijnen zijn die van de verschillende generaties.

In figuur 7.3 zijn de verschillen in binding van de opeenvolgende generaties christenen duidelijk te zien: de opeenvolgende lijnen liggen telkens lager. Dit duidt op compositie-effecten. Bovendien zet binnen elk van de generaties de deconfessionalisering door: de lijnen vertonen een dalende trend. Dit wijst op individuele veranderingen binnen de generaties. De afnemende binding binnen de christelijke groepen

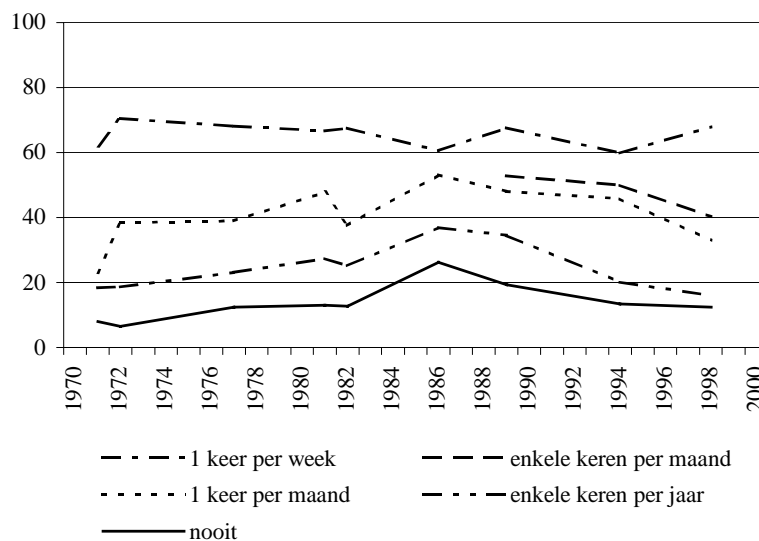
kiezers lijkt dan ook zowel het gevolg van compositie-effecten als van individuele veranderingen (vgl. Need 1997: 103-105).

Gevolgen

Zoals gezegd zullen degenen die het sterkst zijn verbonden met hun eigen zuil ook het meest op de bijbehorende partij stemmen. Als gevolg hiervan heeft de hiervoor beschreven afname van de binding belangrijke consequenties voor de aanhang van de confessionele partijen. Een afgenomen binding impliceert echter niet automatisch dat de partij ook direct stemmen verliest: de partij wordt 'slechts' vatbaarder voor bijvoorbeeld minder gewaardeerde lijsttrekkers of programmapunten.

Om de relatie tussen binding en verzuimd stemgedrag nader te onderzoeken, zijn we voor elk van de verkiezingsjaren nagegaan welk verband bestond tussen stemgedrag en kerkbezoek onder kiezers die zich tot een kerkgenootschap rekenen. De resultaten staan in figuur 7.4.

Figuur 7.4 Het verband tussen binding en verzuimd (christelijk) stemgedrag

Toelichting: Op de x-as staan de verschillende verkiezingsjaren. Op de y-as de populatie die binnen die groep stemt op het CDA of één van de kleinere christelijke partijen. De verschillende lijnen representeren groepen kiezers naar de mate waarin zij een kerk bezoeken.

Het patroon in deze figuur is duidelijk. Er bestaat onder christelijke kiezers al ten minste dertig jaar een duidelijk verband tussen de binding aan de eigen christelijke zuil en het stemmen op confessionele partijen: christelijke kiezers die wekelijks de kerk bezoeken, stemmen beduidend vaker op een christelijke partij dan christelijke kiezers die nooit naar de kerk gaan. Omdat tegelijkertijd het aantal christenen gestaag is gedaald (tabel 7.1) en het kerkbezoek van de overblijvende groep christe-

nen in de afgelopen dertig jaar is afgenomen (tabel 7.4), zou dit leiden tot een gestage afname van de aanhang van de christelijke partijen. De verkiezingsuitslagen in de jaren zeventig en tachtig geven echter een ander beeld. Zo was de CDA aanhang in de jaren zeventig stabiel en nam die aanhang in de jaren tachtig zelfs toe. De afname van de aanhang van confessionele partijen vertoont met andere woorden veel minder een constante neerwaartse trend dan louter op grond van het dalend aantal confessionele kiezers en de dalende binding van die overblijvende confessionele kiezers valt te verwachten. Hoe is dit mogelijk?

Een eerste belangrijke aanwijzing voor het antwoord op deze vraag is te vinden in figuur 7.4. Het blijkt dat de relatie tussen kerkgang en stemgedrag wel degelijk verandert. De aantrekkingskracht van de confessionele partijen is in sommige jaren onder de minder kerkelijke confessionele kiezers sterker dan in andere jaren. Zo is in 1986 en 1989 de relatie tussen kerkbezoek en stemgedrag net als in de andere jaren positief: kerkbezoek hangt ook in die jaren samen met een grotere kans op het CDA te stemmen. Tegelijkertijd is vooral onder de weinig tot matig gebonden confessionele kiezers in die jaren de aantrekkingskracht van de confessionele partijen (en dan voornamelijk het CDA) relatief hoog. Dit wijst op het bestaan van andere factoren die, vooral onder de minder gebonden groep christelijke kiezers, van belang zijn bij het stemmen op een christelijke partij. Secularisatie heeft de groep potentiële kiezers van christelijke partijen doen afnemen. Binnen deze kleiner wordende groep zette bovendien de deconfessionalisering door, wat er toe leidde dat deze groep steeds minder op christelijke partijen stemde. Dat vooral het CDA het in de jaren tachtig toch nog goed gedaan heeft, moet worden toegeschreven aan andere factoren als de lijsttrekker en het partijprogramma. Hierdoor werden confessionele kiezers die minder ter kerke gingen toch gestimuleerd op een christelijke partij te stemmen.

Seculiere kiezers

De eerste verklaring voor de relatief stabiele omvang van het CDA electoraat tussen 1971 en 1989 hebben we gezocht onder de confessionele kiezers. Een mogelijke aanvullende verklaring voor de grote steun voor het CDA in de jaren tachtig kan worden gezocht onder de seculiere kiezers. We hebben gezien dat de steun voor christelijke partijen onder de seculiere kiezers in 1971 was te verwaarlozen. Zo stemde in dat jaar minder dan 5% van de seculiere kiezers op een christelijke partij en bestond slechts een fractie van de achterban van confessionele partijen uit seculiere kiezers. Zo is wel opgemerkt dat confessionaliteit tot aan het begin van de jaren tachtig vrijwel een noodzakelijke, maar in steeds mindere mate een voldoende voorwaarde vormde voor het stemmen op de christen-democraten (Van der Eijk en Niemöller 1992: 282).

De afname van het aantal confessionele kiezers in de afgelopen jaren werd bij het CDA in 1986 echter gedeeltelijk gecompenseerd door een toeloop van niet-confessionele kiezers. Van de seculiere arbeidersklasse stemde in die jaren bijvoorbeeld bijna 9 en van de seculiere middenklasse bijna 14% op het CDA. Daarmee stemde ruim 10% van de seculiere kiezers op het CDA en bestond maximaal 16% (1989) van de CDA-achterban uit seculiere kiezers. Het CDA is dus in de jaren tachtig inderdaad in staat geweest seculiere kiezers te trekken en leek daarmee een 'omgekeerde doorbraak' te forceren. Sommige politicologen verwachtten ook dat

deze doorbraak blijvend zou zijn (Van der Eijk en Niemöller 1992: 283). Dat blijkt niet het geval te zijn geweest. Tijdens de verkiezingen van 1994 en 1998 is het CDA weer hoofdzakelijk teruggeworpen op de groep confessionele kiezers. In die jaren bestaat de achterban van het CDA nog maar voor 9 respectievelijk 7% uit seculiere kiezers. De tijdelijke steun van seculiere kiezers voor het CDA roept de vraag op in hoeverre er in die jaren inderdaad sprake was van een omgekeerde doorbraak en zo ja, waar die omgekeerde doorbraak dan uit bestond.

Uit eerder onderzoek is gebleken dat de kenmerken van de familie waarin iemand is opgegroeid, naast individuele kenmerken, invloed heeft op het kiesgedrag (Need 1997: 90). Zijn het wellicht alleen seculiere kiezers afkomstig uit een confessioneel milieu die in de jaren tachtig hebben gestemd op het CDA? Om een antwoord te geven op deze vraag hebben we de kiezers ingedeeld in drie groepen: (1) christelijke kiezers, (2) seculiere kiezers die christelijk zijn opgevoed en (3) seculiere kiezers die niet christelijk zijn opgevoed. In 1971 was de verhouding in de samenleving van die drie groepen nog 7:1:2. In 1982 was de verhouding 6:2:2. In 1998 was de verhouding 5:3:2.

De waarneming dat het CDA in de jaren tachtig in staat was seculiere kiezers aan zich te binden, wordt genuanceerd als we rekening houden met het onderscheid tussen de hiervoor onderscheiden groepen seculiere kiezers. Zo blijkt dat een belangrijk deel, ongeveer tweederde, van de seculiere kiezers die in de jaren tachtig op het CDA hebben gestemd, afkomstig is uit de groep seculiere kiezers uit een confessioneel milieu. In de bevolking als geheel was die verhouding aan het begin van de jaren tachtig, zoals gezegd, ongeveer 50-50. Voorzover het CDA in de jaren tachtig in staat was seculiere kiezers te trekken, gaat het dus substantieel vaker om seculiere kiezers met een confessionele achtergrond.

7.4 Veranderende klassentegenstellingen

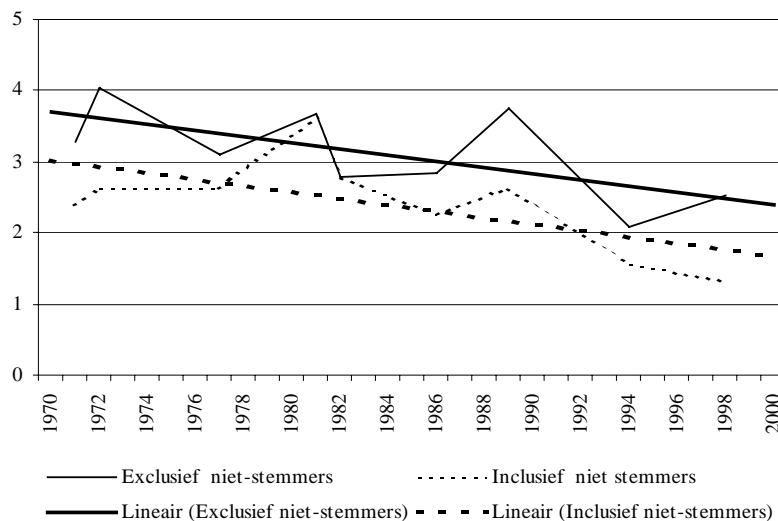
Tot nu toe hebben we ons voornamelijk geconcentreerd op de religie van kiezers. We hebben onder meer laten zien dat het percentage christenen in de Nederlandse samenleving de afgelopen dertig jaar sterk is gedaald en de groep seculiere kiezers sterk is gegroeid. Het stemgedrag van de groep seculiere kiezers wordt daarmee relatief belangrijker. Het is daarom tijd om aandacht te besteden aan de tweede scheidslijn binnen de Nederlandse politiek, die tussen de verschillende klassen.

In internationaal onderzoek is altijd veel aandacht geweest voor de relatie tussen sociale klasse en stemgedrag (Nieuwbeerta 1996). Simpel gezegd wordt in dat onderzoek nagegaan in hoeverre arbeiders 'links' en leden van de middenklasse 'niet-links' stemmen. Uit dit vergelijkende onderzoek komt Nederland naar voren als een land waarin slechts in beperkte mate sprake is (geweest) van klassengebonden stemgedrag (Nieuwbeerta 1996: 358). Dit wordt uiteraard mede veroorzaakt door het bestaan van de georganiseerde godsdienstige groepen in de Nederlandse samenleving. Deze godsdienstige zuilen vormden ten opzichte van de klassentegenstelling een '*cross-cutting cleavage*'. Zowel arbeiders als leden van de middenklasse maakten immers deel uit van de confessionele zuilen. Dit reduceerde het aantal

arbeiders dat op een linkse partij stemde. Van deze omstandigheid zou volgens sommigen een matigende werking uitgaan.

Volgens Lijphart vervaagden in de jaren zestig de verticale confessionele scheidslijnen sneller dan de horizontale scheidslijnen gebaseerd op sociale klasse. De uitstroom van confessionele kiezers (arbeiders en leden van de middenklasse) naar de seculiere partijen zou de klassentegenstelling versterken. Volgens Lijphart zouden hierdoor de horizontale scheidslijnen sterker op de voorgrond treden en het politieke centrum verzwakken (Lijphart 1968/1992: 204-205). Het afnemende belang van godsdienst gaat dan samen met een toename van het belang van sociale klasse voor de partijkeuze voor de samenleving als geheel. Is dat nu zo? Om een antwoord te geven op die vraag, bestuderen we de veranderende relatie tussen sociale klasse en stemgedrag.

Figuur 7.5 Het verloop van klassengebonden stemgedrag in Nederland

Toelichting: De Heath-index is de verhouding tussen het percentage arbeiders dat stemt op een linkse partij gedeeld door het percentage arbeiders dat stemt op een niet-linkse partij en het percentage leden van de middenklasse dat stemt op een linkse partij gedeeld door het percentage leden van de middenklasse dat stemt op een niet-linkse partij. Niet-stemmers zijn weggelaten uit deze berekeningen van de eerste trendlijn. Niet-stemmers zijn behandeld als stemmers op een niet-linkse partij in de tweede trendlijn.

Het verband tussen stemgedrag en sociale klasse kan worden uitgedrukt door middel van de Heath-index. Deze index geeft de verhouding tussen de mate waarin respectievelijk arbeiders en leden van de middenklasse stemmen op een linkse partij.⁵⁴ De index heeft de waarde 1 als stemgedrag en klasse niets met elkaar te maken hebben. In dat geval stemmen leden van beide klassen even vaak op een (niet) linkse partij. Naarmate de Heath-index groter wordt, wordt de klassenscheidslijn in het stemgedrag duidelijker. Op basis van de eerder gebruikte 'subjectieve sociale klas-

se' en de tweedeling tussen 'linkse' (PvdA en partijen die linkser worden geplaatst) en 'niet-linkse' politieke partijen (de overige partijen) kan de Heath-index worden berekend.

Uit de analyse blijkt, in tegenstelling tot wat we zouden verwachten, een *neerwaartse* trend in het klassengebonden stemgedrag. Het klassengebonden stemgedrag is in de afgelopen dertig jaar dus niet toegenomen en van een toegenomen belang van de 'horizontale scheidslijn' in de Nederlandse politiek is sinds 1971, ondanks secularisatie en deconfessionalisering, geen sprake. Dat neemt niet weg dat in de jaren veertig en vijftig het stemgedrag mogelijk minder klassengebonden was dan in de jaren zeventig en dat dus het begin van de jaren zeventig een (lichte) 'piek' te zien geeft. Gegevens uit andere bronnen en met gedeeltelijk andere metingen wijzen hier op (Nieuwbeerta 1996: 358). Secularisatie en deconfessionalisering hebben dus mogelijk in eerste instantie, in de jaren zestig, de horizontale scheidslijn versterkt, maar deze trend zou zich dan na het begin van de jaren zeventig niet hebben doorgezet. Overigens is deze interpretatie, gezien de entree van D66 en de Boerenpartij gecombineerd met het verlies van de PvdA tijdens de verkiezingen van 1967, niet onproblematisch.

Internationaal vergelijkend onderzoek geeft aan dat in de meeste landen het niveau van klassengebonden stemgedrag *afneemt* (Ultee et al. 1992: 598; Nieuwbeerta 1996: 358). Deze afname wordt onder meer toegeschreven aan een proces dat analoog is aan de eerder besproken afgenomen binding van confessionele kiezers aan hun zuil: arbeiders zouden een steeds minder hecht geïntegreerde groepering vormen. Bovendien zou onder meer door de toegenomen sociale mobiliteit, de integratie binnen de arbeidersbeweging minder vanzelfsprekend zijn geworden. Hierdoor zou het stemgedrag van arbeiders steeds minder exclusief gericht zijn op linkse politieke partijen (Ultee et al. 1992: 599-600). Tenslotte heeft de sociaal-democratische elite in Nederland in de periode na de oorlog bewust geprobeerd de verzuiling te doorbreken. Deze 'doorbraakgedachte' zou er volgens sommigen echter toe hebben geleid dat de sociaal-democratische organisaties hun richtinggevend ideaal verloren. Dit zou uiteindelijk hebben geleid tot een erosie van de sociaal-democratische zuil (Houska 1985: 22). Het lijkt er verder op dat leden van de middenklasse in de jaren tachtig en negentig de overstap hebben gemaakt naar de linkse partijen en dat die partijen minder exclusief zijn gericht op 'arbeiders'. Dit sluit aan bij een andere interpretatie van het afgenomen belang van de traditionele klassentegenstelling. Sinds de jaren zestig zouden de tegenstellingen tussen arbeiders en de middenklasse minder belangrijk zijn geworden en zouden andere tegenstellingen op de voorgrond zijn getreden (Ultee et al. 1992: 599-600). Partijen als Groen Links en in minder mate de PvdA richten zich mede daarom niet langer voornamelijk op 'linkse' thema's, maar ook op nieuwe thema's als het milieu en democratische vernieuwing.

7.5 *Samenvatting en conclusies*

Het belang van kerkelijke gezindte is de afgelopen decennia sterk afgenomen. Zo hebben we in dit hoofdstuk gezien dat het aantal mensen dat zich rekent tot een

christelijk kerkgenootschap in de afgelopen 30 jaar sterk is gedaald. Bovendien is de binding met de kerk van deze steeds kleiner wordende groep sterk afgenomen. Deze ontwikkelingen hebben er toe geleid dat de omvang van de natuurlijke achterban van het CDA sterk is afgenomen en de electorale steun voor het CDA minder vanzelfsprekend is geworden. Zoals de KVP-er Schmelzer al in 1971 opmerkte: 'Er komt een bewuste keuze. Dat is democratisch gesproken winst, maar voor ons wel een handicap' (Van Holsteijn 1994: 153). Deze ontwikkeling was echter lange tijd niet zichtbaar omdat andere factoren, zoals het lijsttrekkerschap van Lubbers, de minder gebonden christelijke kiezers toch op het CDA deden stemmen en er bovendien voor zorgden dat sommige geseculariseerde kiezers hun stem uitbrachten op het CDA. Ook de seculiere CDA stemmers in de jaren tachtig blijken echter nog substantieel vaker afkomstig uit een confessioneel milieu. Omdat ook het aantal kiezers dat opgroeit in een confessioneel milieu afneemt, lijken de electorale kansen voor het CDA niet bijzonder gunstig.

Het afgenomen belang van godsdienst sinds het begin van de jaren zeventig, is niet gepaard gegaan met een toenemend belang van sociale klasse als relevante electorale scheidslijn. Een eerste oorzaak hiervan is de getalsmatige ontwikkeling van het aantal seculiere arbeiders: arbeiders maken slechts een klein deel uit van het electoraat en dat aantal neemt niet toe. Verder lijkt de integratie van de groepering arbeiders te zijn afgenomen, waardoor dat deel van het electoraat minder automatisch stemt op linkse partijen. Een derde oorzaak is gelegen in de diffuse samenstelling van de sterk gegroeide seculiere middenklasse. De seculiere middenklasse is niet verbonden met één der partijen en de leden van die seculiere middenklasse stemmen sinds het begin van de jaren tachtig iets vaker op linkse politieke partijen.

De afgenomen binding van kiezers die zich rekenen tot een kerkgenootschap, de sterke groei van de seculiere middenklasse en de afname van het belang van de traditionele klassentegenstelling, hebben waarschijnlijk als gevolg, dat voor het electoraat als geheel andere factoren dan godsdienst en sociale klasse een belangrijke rol spelen. Deze andere factoren worden geanalyseerd in volgende hoofdstukken.

8 Ideologische oriëntaties en stemgedrag

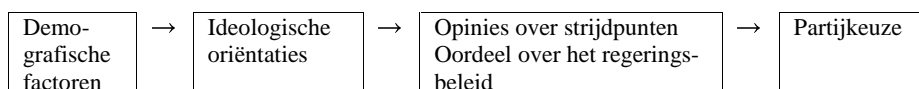
Pieter van Wijnen

8.1 Inleiding

In hoofdstuk 7 hebben we gezien dat in de afgelopen dertig jaar het Nederlands electoraat geleidelijk ontzuild is. Het stemgedrag is steeds minder te verklaren vanuit de maatschappelijke kenmerken sociale klasse, godsdienstige gezindte en kerkbezoek. Daarnaast is er sprake van een toegenomen veranderlijkheid van het stemgedrag. In de jaren negentig is het aantal kiezers dat bij opeenvolgende verkiezingen van partijvoorkeur wisselt aanmerkelijk groter dan in voorgaande jaren. Tevens blijken kiezers in toenemende mate het bepalen van hun stemkeuze uit te stellen tot kort voor de verkiezingsdag (zie hoofdstuk 5).

In dit en de drie volgende hoofdstukken wordt onderzocht of de ontzuiling van het kiesgedrag gepaard is gegaan met een toenemend belang van beleidspreferenties voor het stemgedrag. De invloed van beleidspreferenties op stemkeuze wordt hier aangeduid als *beleidsgeoriënteerd* stemgedrag. Beleidspreferenties van kiezers komen tot uiting in hun ideologische oriëntaties, opinies over strijdpunten en hun oordeel over het gevoerde regeringsbeleid. Een wezenlijk kenmerk van democratieën in vergelijking met andere staatsvormen, is dat het beleid van de overheid mede wordt bepaald door de beleidspreferenties van kiezers. In representatieve democratieën kan dit ideaal worden verwezenlijkt als afgevaardigden in het parlement en politieke gezagsdragers de beleidspreferenties vertegenwoordigen van hun electorale achterban. De totstandkoming van deze representatie is in sterke mate afhankelijk van de mate waarin burgers bij verkiezingen hun stemkeuze bepalen op grond van beleidsoverwegingen. Kennis van het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag is kortom een belangrijke indicatie van de mate waarin het ideaal van een representatieve democratie kan worden verwezenlijkt. Zoals vermeld in hoofdstuk 1 hebben ideologische oriëntaties van kiezers, hun opinies over strijdpunten en de tevredenheid met het regeringsbeleid de volgende plaats in het verklaringsschema van stemgedrag.

Figuur 8.1 *Analyseschema partijkeuze*

In hoofdstuk 1 is de verwachting uitgesproken dat als gevolg van ontzuiling en cognitieve mobilisatie achtereenvolgens ideologische oriëntaties, opinies over strijdpunten en het oordeel over het regeringsbeleid van steeds groter belang zijn geworden bij het bepalen van de partijkeuze. In dit en de drie volgende hoofdstukken is het de bedoeling het schema van figuur 8.1 van links naar rechts af te lopen. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke veranderingen de afgelopen decennia zijn opgetreden in de ideologische oriëntaties van kiezers en het belang van deze oriëntaties voor stemgedrag. In het volgende hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de invloed op stemgedrag van opinies over strijdpunten en oordelen over het regeringsbeleid. Dit zijn beleidspreferenties die over het algemeen minder stabiel zijn en dichter bij de daadwerkelijke partijkeuze liggen.

8.2 *Conflictdimensies in de Nederlandse politiek*

Een ideologie kan worden opgevat als een algemeen abstract beeld van de ideale samenleving en de wijze waarop deze samenleving kan worden bereikt (Downs 1957). De dominante ideologieën in de Nederlandse politiek van de twintigste eeuw zijn de sociaal-democratie, de christen-democratie en het liberalisme.

In hoofdstuk 6 hebben we gezien dat in de periode van verzuiling en pacificatiepolitiek (ongeveer vanaf 1917 tot halverwege de jaren zestig) het kiesgedrag van de Nederlandse burger vrijwel volledig werd bepaald door zijn of haar godsdienstige oriëntatie en sociaal-economische positie. Bij de verkiezingen van 1956 kon nog voor 72% van de kiezers de partijkeuze correct worden voorspeld op basis van de sociaal-economische klasse waartoe zij behoorden, het kerklidmaatschap en de frequentie van kerkbezoek. Als eenmaal met deze factoren rekening was gehouden, was er weinig ruimte voor een afzonderlijke bijdrage van ideologische oriëntaties van kiezers aan de verklaring van hun stemgedrag. Dit sluit niet uit dat ideologische oriëntaties samenhangen met het stemgedrag. Zeer waarschijnlijk was dit juist in sterke mate het geval.

Het Nederlandse partijstelsel ontstond op het einde van de negentiende eeuw op basis van twee maatschappelijke tegenstellingen. Enerzijds waren er conflicten tussen kerkelijke gezindten en tussen kerkelijken en niet-kerkelijken over de rol van de kerk in de samenleving. Anderzijds was er het conflict tussen de opkomende arbeidersklasse en de industriële elite over de invloed van de staat op het economisch verkeer en de herverdeling van politieke macht, bezit en inkomen. In een eerste fase werden protestantse en katholieke kerkgangers (voorzover stemgerechtigd) gemobiliseerd te stemmen op partijen die de belangen en de ideologie van de specifieke kerkrichting vertegenwoordigden. Vervolgens werd het niet-kerkse deel van de arbeidersklasse gemobiliseerd door partijen met een socialistische/marxistische ideologische oriëntatie.

Het conflict over de rol van de kerk heeft zich gemanifesteerd in de tegenstelling tussen christen-democratische politieke stromingen enerzijds en het socialisme en liberalisme anderzijds. Hedendaagse strijdpunten die gerelateerd zijn aan religie hebben meestal betrekking op ethische kwesties. Daarom wordt tegenwoordig ook wel gesproken van een godsdienstig/ethische conflictdimensie. Recente strijdpunten

die een manifestatie zijn van de godsdienstig/ethische conflictdimensie zijn de legalisering van abortus en euthanasie.

De maatschappelijke tegenstelling tussen werknemers en werkgevers is tot uiting gekomen in het conflict tussen het socialisme (later de sociaal-democratie) en het liberalisme. Strijdpunten in de huidige politiek die de sociaal-economische conflictdimensie vertegenwoordigen, zijn de toelaatbare omvang van inkomensverschillen in de samenleving en de omvang van de sociale zekerheid. Tijdens de verzuiling vond de mobilisatie van kiezers door partijen en verwante organisaties in sterke mate plaats in ideologische termen (Lijphart 1968). Dat ideologische oriëntaties er nauwelijks toe deden bij de verklaring van stemgedrag is verklaard vanuit het gegeven dat zowel de partijkeuze als de ideologische oriëntaties van kiezers werden bepaald door hun sociale achtergrond (Thomassen 1983, Michels 1993). Kiezers werden op basis van hun sociale klasse of kerkelijke richting politiek gesocialiseerd in zuilverwante organisaties, hetgeen leidde tot een voorkeur voor een zuilverwante partij en op de ideologie van de zuil gebaseerde politieke opvattingen (Houska 1985). De posities van de grotere partijen in de twintigste eeuw op de sociaal-economische en de godsdienstig-ethische conflictdimensie zijn vereenvoudigd weergegeven in tabel 8.1.

Tabel 8.1 *Posities van partijen op conflictdimensies*

		<i>Sociaal economische oriëntatie</i>		
		Herverdeling (links)	Neutraal/ Gematigd rechts	Laissez-faire (rechts)
<i>Godsdienstig- ethische oriëntatie</i>	Niet-christelijk (links)	Sociaal-democratische partijen, Radicaal linkse partijen, Progressief liberale partijen (I)		Conservatief liberale partijen (III)
	Christelijk (rechts)		Christen-democratische Partijen, Orthodox Christelijke partijen (II)	

In het dagelijks spraakgebruik worden de termen links en rechts afwisselend toegekend aan partijen op basis van hun positie op de sociaal-economische of godsdienstig-ethische conflictdimensie. Sociaal-democratische, radicaal-linkse en progressief liberale partijen worden in de regel als links getypeerd en de overige partijen als rechts. De plaatsing van de partijen in de tabel maakt duidelijk dat de linkerzijden van de sociaal-economische en godsdienstig/ethische conflictdimensie samenvallen. Alle partijen met een voorkeur voor herverdeling op sociaal-economisch terrein nemen een niet-christelijke positie in op de godsdienstig-ethische conflictdimensie (categorie I). Partijen in de huidige Nederlandse politiek behorend tot categorie I zijn de PvdA, D66, Groen Links en de SP. Aldus zijn de posities van partijen in categorie I op de twee typen conflicten te reduceren tot posities op één dimensie. De ideologische oriëntaties van partijen in de categorieën II en III laten

zich echter niet eenduidig omschrijven met een positie op één omvattende dimensie. De conservatief liberale partijen nemen doorgaans rechtse standpunten in op sociaal-economische strijdpunten en niet-christelijke standpunten op religieus-ethische strijdpunten. Overigens is de VVD de enige conservatief liberale partij die in de afgelopen dertig jaar in het parlement vertegenwoordigd is geweest. De posities die confessioneel georiënteerde partijen overwegend hebben ingenomen op de sociaal-economische dimensie, variëren van een middenpositie (handhaving van de status quo) tot een gematigd rechtse positie. Christelijke partijen in de huidige Nederlandse politiek zijn het CDA (voortgekomen uit de KVP, ARP en CHU), de SGP, het GPV en de RPF. De omschrijving van de partijen in categorieën II en III in termen van links en rechts geeft derhalve geen volledig uitsluitel over hun posities op de twee belangrijkste conflictdimensionen. Toch is het zinvol de ideologische posities van partijen kort en bondig te omschrijven in termen van links en rechts. In de afgelopen decennia hebben sociaal-economische strijdpunten een veel grotere rol gespeeld in de Nederlandse politiek dan godsdienstig-ethische strijdpunten. De enige substantiële vertekening die optreedt bij een beschrijving van partijposities op godsdienstig-ethische strijdpunten in termen van links en rechts betreft de VVD. Deze partij heeft meer progressieve standpunten op godsdienstig-ethische strijdpunten dan verwacht zou kunnen worden op basis van haar positie op de links-rechts dimensie.

Vanaf de jaren zestig lijkt de Nederlandse politiek ook nog te worden gestructureerd door een derde conflictdimensionen; de *materialistisch-postmaterialistische dimensie*. Kort samengevat gaat het hier om conflicten over de prioriteit die dient te worden verleend aan materialistische doelen als veiligheid, openbare orde en economische groei versus postmaterialistische doelen als een schoner milieu, meer democratie en tolerantie en emancipatie van culturele minderheden (Inglehart 1971). Strijdpunten die een uiting zijn van deze dimensie en een grote rol hebben gespeeld in recente verkiezingen zijn de toestand van het milieu, de stationering van kernwapens, de aanpak van criminaliteit, het aanpassen van etnische minderheden aan de Nederlandse samenleving en de toelating van asielzoekers. De plaatsing van partijen en kiezers op de materialistisch-postmaterialistische conflictdimensionen valt in sterke mate samen met hun posities op sociaal-economische strijdpunten en de links-rechts dimensie. Groen Links en haar voorgangers PPR en PSP hebben de meeste prioriteit verleend aan postmaterialistische beleidsdoelen. PvdA en D66 kunnen worden getypeerd als gematigd postmaterialistisch. De christendemocraten, VVD en de kleine christelijke partijen hebben relatief veel nadruk gelegd op materialistische waarden.

Het relatief geringe belang van godsdienstig-ethische strijdpunten en de sterke samenhang van de links-rechts dimensie met sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten, maken het aannemelijk dat de posities van Nederlandse kiezers en partijen op een links-rechts dimensie een redelijk adequaat beeld geven van hun standpunten over belangrijke strijdpunten. Daarom zal in dit hoofdstuk het onderzoek naar ideologische oriëntaties beperkt blijven tot de invloed van de links-rechts dimensie op stemgedrag.

8.3 *Ideologische oriëntaties en stemgedrag*

Op welke manier spelen ideologische oriëntaties van kiezers een rol bij hun stemgedrag? Verwacht wordt dat kiezers een grotere voorkeur voor een partij hebben, naarmate de standpunten van deze partij meer overeenkomen met de eigen politieke opvattingen. De ideologische links-rechts dimensie fungeert als een kostenbesparend middel in de communicatie tussen kiezers en partijen. Posities op de links-rechts dimensie zijn een samenvatting van de posities van kiezers en partijen op strijdpunten. Met kennis van de positie van een partij op deze dimensie kan de kiezer de partijstandpunten op de afzonderlijke strijdpunten achterhalen. De posities van kiezers op de links-rechts dimensie zijn een aanwijzing voor hun ideologische oriëntaties en tegelijkertijd een indicatie van hun opinies over strijdpunten. De posities die kiezers en partijen innemen op de links-rechts dimensie zijn ruimtelijk weer te geven als punten op een schaal. We verwachten dat kiezers op die partij zullen stemmen die zich het dichtst bij hun eigen positie bevindt. Dit type van stemgedrag wordt ook wel kortste-afstand stemgedrag genoemd. Om te kunnen stemmen op basis van de kortste-afstand, moeten kiezers de partijen en zichzelf op een links-rechts schaal kunnen plaatsen. Een ruime meerderheid van het electoraat blijkt inderdaad in staat de grote partijen te plaatsen op een links-rechts schaal. Daarnaast blijken vele kiezers zichzelf te omschrijven in termen van links en rechts als wordt gevraagd naar hun politieke opvattingen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat een groot deel van de Nederlandse kiezers inderdaad stemt op de partij die naar hun waarneming het dichtst staat bij de eigen positie op de links-rechts dimensie (Van der Eijk en Niemöller 1983). Het onderzoek naar kortste-afstand stemgedrag wordt hier beperkt tot kiezers van de christen-democratische partijen, de PvdA, de VVD en D66. Alleen voor deze partijen zijn gegevens beschikbaar over de posities op de links-rechts dimensie en op strijdpunten. De kiezers van de genoemde partijen vormen in de periode 1971-1998, 80 tot 90% van alle kiezers.

Op basis van een geconstateerde afname van de binding van kiezers aan zuilen is de verwachting uitgesproken dat hun politieke opvattingen geleidelijk minder worden bepaald door hun sociale achtergrond. Met het proces van ontzuiling zijn in de afgelopen decennia de verkiezingscampagnes van partijen sterk veranderd. In de hoogtijdagen van de verzuiling waren verkiezingen te beschouwen als een soort van volkstelling van naar sociale klasse en godsdienst te onderscheiden bevolkingsgroepen. Partijen probeerden bij verkiezingen een zo groot mogelijk deel van de eigen maatschappelijke achterban te mobiliseren. Een competitie tussen partijen om de stem van dezelfde groep(en) kiezers vond nauwelijks plaats. Als gevolg van de ontzuiling, kunnen partijen in steeds mindere mate rekenen op de stemmen van een op sociale klasse of godsdienst gebaseerde vaste achterban. Ook voor andere landen in West-Europa geldt dat de competitie tussen partijen in toenemende mate wordt gevoerd om dezelfde groepen van kiezers. Deze meer open competitie zou plaats vinden aan de hand van partijposities op een omvattende ideologische links-rechts dimensie (Sani en Santori 1983).

De eerder genoemde veronderstellingen dat de samenhang tussen sociale positie en politieke opvattingen is afgenomen en de meer open partijcompetitie op de links-rechts dimensie, leiden tot de verwachting dat links-rechts oriëntaties een grotere en

meer onafhankelijke invloed hebben gekregen op het stemgedrag van de Nederlandse kiezer. Tevens kan op basis van het in hoofdstuk 2 beschreven proces van cognitieve mobilisatie worden verwacht dat beleidspreferenties van kiezers een grotere invloed hebben gekregen op hun stemgedrag. De bereidheid en het vermogen van kiezers om geïnformeerd deel te nemen aan politieke participatie is toegenomen (zie tevens Arends c.s. 1997, Voogt c.s. 1998). Ten gevolge van deze cognitieve mobilisatie zouden kiezers in sterkere mate in staat en geneigd zijn om een eigen opinie te vormen over beleidskwesties en om de standpunten van partijen op deze kwesties waar te nemen. Als gevolg hiervan zal het belang van ideologische oriëntaties en opinies over strijdpunten bij het bepalen van de partijkeuze toenemen (Dalton 1996).

8.4 *Ontwikkelingen in de posities van kiezers op de links-rechts dimensie*

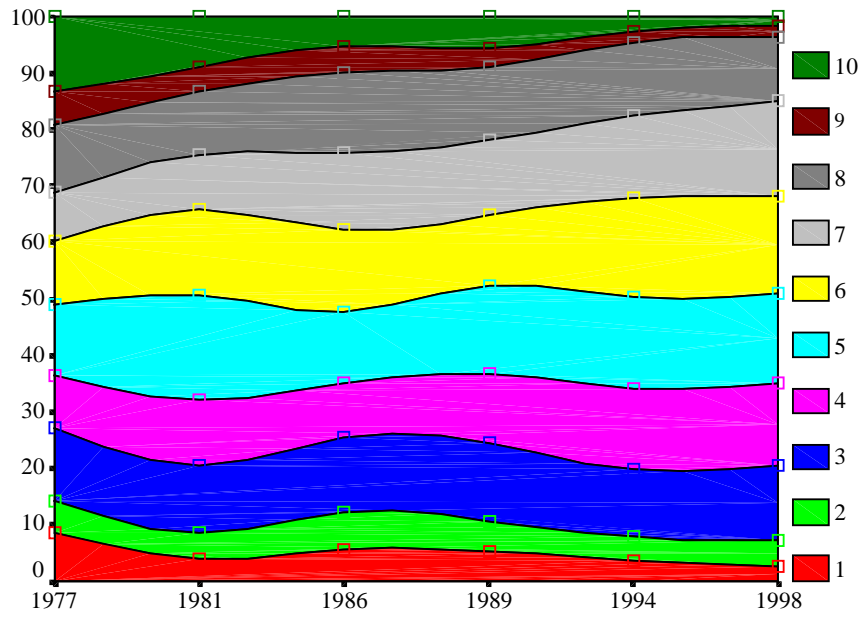
In welke mate beschouwen kiezers zichzelf als links of rechts en wat voor posities hebben zij in de afgelopen drie decennia op deze dimensie ingenomen? In de opeenvolgende Nederlandse kiezersonderzoeken is respondenten gevraagd zich te plaatsen op een links-rechts schaal.

In alle verkiezingsjaren blijkt een overgrote meerderheid van de kiezers in staat zichzelf te omschrijven in termen van links of rechts. Tussen 1977 en 1986 groeit het percentage respondenten dat zichzelf weet te plaatsen op een links-rechts schaal van 82% tot 98%. Daarna daalt dit aantal weer enigszins tot 94% in 1998. Figuur 8.2 geeft inzicht in de veranderingen die hebben plaats gevonden in de zelfplaatsing van kiezers op de links-rechts dimensie. De breedte van de stroken in de figuur geeft het aandeel van kiezers met een bepaalde positie op de links-rechts dimensie weer. In alle verkiezingsjaren blijken evenveel linkse als rechtse kiezers aanwezig te zijn. Binnen het linkse en rechtse blok zijn door de jaren heen wel flinke veranderingen waar te nemen. In de periode 1977-1998 blijkt een toenemend aantal kiezers zichzelf te plaatsen op een gematigd linkse of gematigd rechtse positie. In 1977 beschouwt iets meer dan 40% van het electoraat zichzelf als gematigd links of rechts (posities 4,5,6 en 7). In de jaren tachtig is het percentage gematigde kiezers gestegen tot 50%. In de jaren negentig beschouwt ruim 60% van de kiezers zichzelf als gematigd links of rechts.

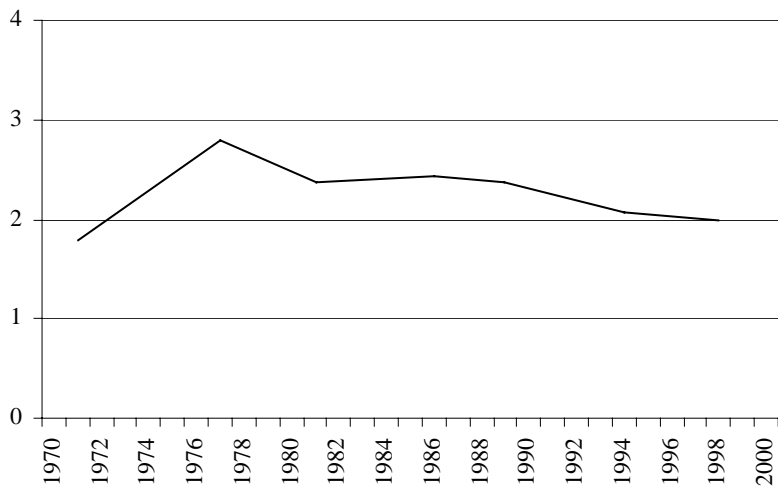
Ontwikkelingen in de posities van kiezers op de links-rechts dimensie kunnen ook worden onderzocht door te kijken in hoeverre kiezers verschillende posities innemen op deze dimensie. De polarisatie van kiezers op de links-rechts dimensie wordt hier bepaald op basis van de spreiding van kiezers op de links-rechts schaal. De beschikbare data maken het hier mogelijk de periode vanaf 1971 te onderzoeken.⁵⁵

Figuur 8.3 laat het verloop zien van de polarisatie van kiezers op links-rechts. In de periode 1971-1977 is sprake van een sterke toename van de polarisatie van kiezers op de links-rechts dimensie. Na 1977 neemt de ideologische polarisatie van kiezers geleidelijk weer af. In 1998 blijkt de onenigheid van kiezers op de links-rechts dimensie ongeveer op hetzelfde niveau te liggen als in 1971.

Figuur 8.2 Posities van kiezers op de links-rechts dimensie 1977-1998
(1 is meest links. 10 is meest rechts)

Figuur 8.3 Polarizatie van kiezers op de links-rechts dimensie

8.5 De relatie tussen sociale achtergronden en links-rechts oriëntaties

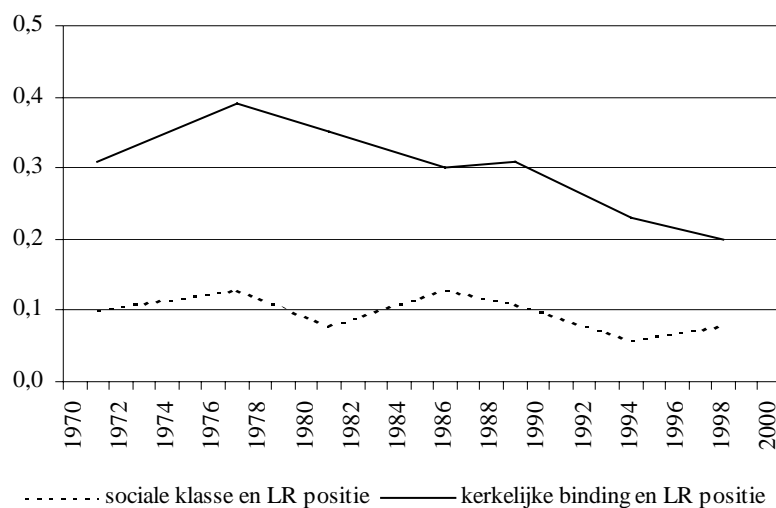
Heeft de afname van de binding van de kiezer aan een bepaalde zuil er inderdaad toe geleid dat zijn ideologische oriëntaties steeds minder samenhangen met zijn of haar sociale achtergrond? Figuur 8.4 geeft voor de periode 1977-1998 een beeld van de veranderingen in de samenhang tussen posities van kiezers op de links-rechts dimensie en hun sociale klasse en kerkelijke binding.⁵⁶

In strijd met de verwachting is geen systematische trend waarneembaar in de relatie tussen sociale klasse en plaatsing op de links-rechts dimensie. De sterkte van de samenhang tussen de twee kenmerken schommelt over de gehele periode rondom de waarde 0,1.⁵⁷

Dit betekent dat kiezers van een hogere sociale klasse gemiddeld wat rechtser zijn dan kiezers van een lagere sociale klasse. Figuur 8.4 laat verder zien dat links-rechts oriëntaties van kiezers in steeds mindere mate samenhangen met hun kerkelijke achtergrond. In 1977 heeft de sterkte van de samenhang tussen kerkelijke binding en links-rechts plaatsing een waarde van bijna 0,4. De positieve samenhang geeft aan dat naarmate kiezers meer kerkelijk gebonden zijn, zij gemiddeld een meer rechtse plaats innemen op de links-rechts schaal. In 1998 is de samenhang tussen beide kenmerken gedaald tot 0,2.

Samengevat lijkt in de periode 1977-1998 inderdaad sprake te zijn van een afname in de mate waarin links-rechts oriëntaties van kiezers bepaald worden door hun sociale achtergrond. Dit betreft echter alleen de kerkelijke binding van kiezers.

Figuur 8.4 De relatie tussen sociale klasse, kerkelijke binding en positie op de links-rechts dimensie 1977-1998

8.6 *Het belang van de links-rechts dimensie voor stemgedrag 1971-1998*

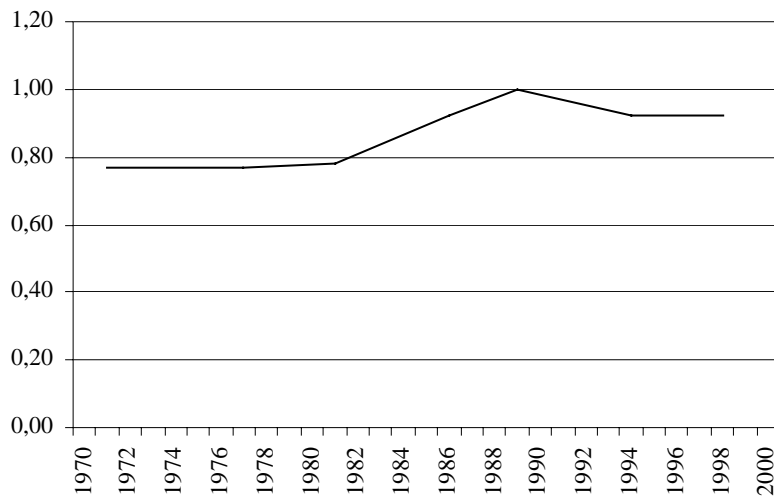
Welke veranderingen zijn in de afgelopen dertig jaar opgetreden in het belang van links-rechts oriëntaties voor het stemgedrag van de kiezer? Om het belang te bepalen van ideologische oriëntaties voor stemgedrag, dient rekening te worden gehouden met de oorzakelijke volgorde van de factoren in het verklaringsschema van figuur 8.1. Dit betekent dat de samenhang tussen de links-rechts dimensie en stemgedrag dient te worden gecontroleerd voor factoren die van invloed zijn op links-rechts oriëntaties en op stemgedrag. Dit zijn de factoren sociale klasse, kerklidmaatschap en frequentie van kerkbezoek. Het belang van ideologische oriëntaties voor stemgedrag kan worden onderzocht in termen van effecten op stemgedrag en in termen van de bijdrage aan de verklaarde variantie in stemgedrag. Beide aspecten van links-rechts oriëntaties worden hier onderzocht. De reden hiervoor is dat een groot effect van links-rechts op stemgedrag niet noodzakelijkerwijs samengaat met een grote bijdrage van links-rechts aan de verklaring van stemgedrag.⁵⁸ Figuur 8.5 geeft een overzicht van de trend in het effect op stemgedrag van de positie op de links-rechts dimensie als wordt gecontroleerd voor de effecten van sociale klasse en religie.⁵⁹ Het effect is hier gedefinieerd als de invloed van de afstand tussen de links-rechts positie van een kiezer en een partij op de geneigdheid op deze partij te stemmen (zie appendix B na hoofdstuk 10 voor een meer exacte omschrijving van deze effecten). In de periode 1971-1989 is sprake van een toename van het effect van de links-rechts dimensie op stemgedrag. Dit effect stijgt van 0,77 in 1971 tot 1,00 in 1989. Na 1989 neemt het links-rechts effect enigszins af tot een waarde van 0,92 in 1998. Samengevat is voor de periode 1971-1998 sprake van een toename van het effect van de links-rechts dimensie op stemgedrag.

Figuur 8.6 geeft een weergave van de trend in de door links-rechts oriëntaties verklaarde variantie in partijkeuze.

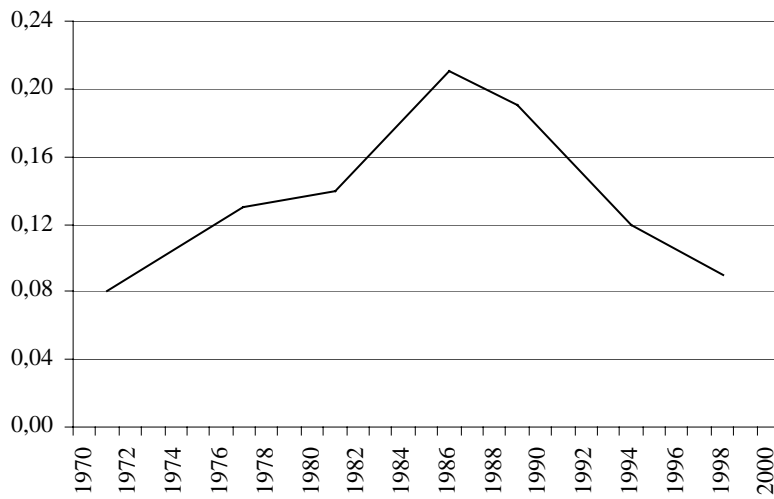
In 1971 verklaart de links-rechts dimensie naast het verzuilingsmodel 8% van het stemgedrag. Daarna neemt het belang van de links-rechts dimensie sterk toe tot meer dan 20% in 1986. Na 1986 neemt de bijdrage van links-rechts aan de verklaring van partijkeuze weer structureel af tot 9% in 1998.

Samengevat is sprake van een stijging in de periode 1971-1986 en een daling in de periode 1986-1998 van het belang van links-rechts voor de verklaring van stemgedrag. In figuur 8.5 hebben we gezien dat na 1986 de *effecten* van links-rechts posities op stemgedrag ongeveer gelijk zijn gebleven. Hoe kunnen we voor de periode na 1986 de discrepantie in de trends van stemeffecten en verklarend vermogen van de links-rechts dimensie verklaren? Een belangrijke verklaring is de afgenomen polarisatie van kiezers op de links-rechts dimensie na 1986. Als kiezers in toenemende mate eenzelfde positie in nemen op de links-rechts dimensie, kan deze dimensie in steeds mindere mate verklaren waarom kiezers op verschillende partijen stemmen. Tegelijkertijd heeft de afnemende groep van kiezers met een uitgesproken linkse of rechtse positie nog steeds een sterke voorkeur voor een uitgesproken linkse of rechtse partij.

Figuur 8.5 Effecten van de links-rechts positie op stemgedrag 1971-1998

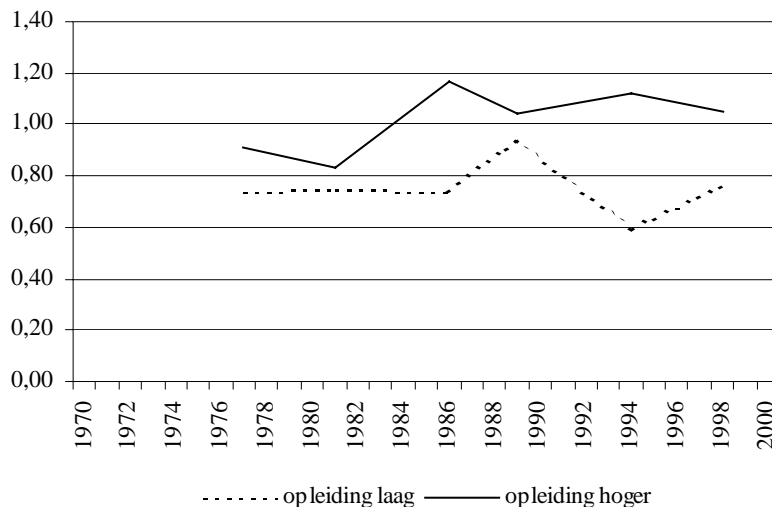
Figuur 8.6 Variantie in stemgedrag verklaard door de links-rechts positie 1971-1998

8.7 Politiek informatieniveau en het belang van links-rechts voor stemgedrag

In paragraaf 8.3 is de verwachting gesteld dat naarmate kiezers meer bereid en in staat zijn om politieke informatie tot zich te nemen, beleidspreferenties een grotere rol spelen bij het bepalen van de partijkeuze. Is dit ook daadwerkelijk het geval? De bereidheid tot het gebruik maken van politieke informatie, wordt hier gemeten door de mate waarin respondenten zeggen geïnteresseerd te zijn in politiek. Hun vermogen tot het opnemen van politieke informatie wordt gemeten aan de hand van het opleidingsniveau, behaald door respondenten. Figuur 8.7 geeft voor de verkiezingsjaren vanaf 1977 een weergave van het effect van de links-rechts dimensie op stemgedrag (gecontroleerd voor sociale kenmerken) bij kiezers met een verschillend opleidingsniveau. Bij opleiding is een onderscheid gemaakt tussen kiezers met een scholing tot en met MAVO-niveau en kiezers die hoger dan het MAVO-niveau geschoold zijn.

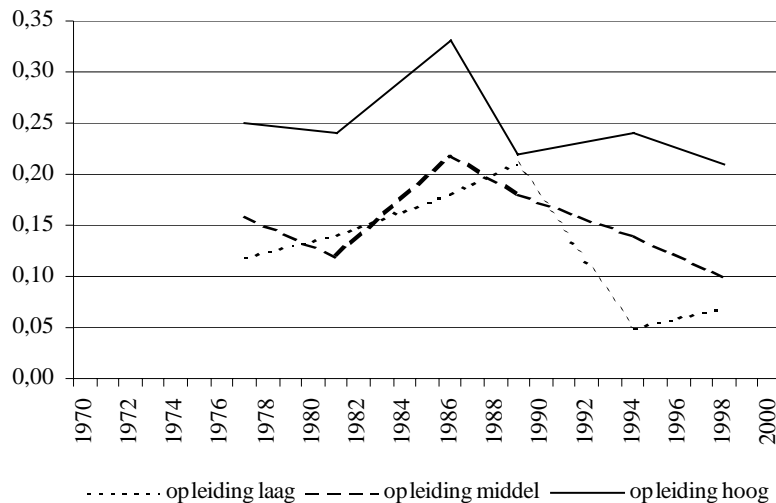
Figuur 8.7 Opleiding en het effect van de links-rechts positie op stemgedrag 1977-1998

Figuur 8.7 maakt duidelijk dat in de meeste verkiezingsjaren bij kiezers die hoger opgeleid zijn de overeenstemming tussen een kiezer en een partij op de links-rechts dimensie een aanmerkelijk groter effect heeft op een voorkeur voor deze partij dan bij kiezers die lager zijn opgeleid.⁶⁰ In 1981 en 1989 zijn de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden vrij gering. Uit analyses blijkt verder dat in de meeste onderzochte jaren het effect van de links-rechts dimensie op stemgedrag substantieel groter is bij kiezers die tamelijk tot zeer geïnteresseerd zijn in politiek dan bij kiezers die geen politieke interesse hebben.⁶¹ Zijn links-rechts oriëntaties belangrijker voor de *verklaring* van stemgedrag naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek? Bij analyses van stemgedrag is het mogelijk een

onderscheid te maken tussen drie categorieën van opleiding en politieke interesse. Bij opleiding wordt een onderscheid gemaakt tussen kiezers met een scholing tot en met MAVO-niveau, kiezers met een scholing hoger dan MAVO-niveau tot en met VWO-niveau en kiezers met een opleiding op HBO of universitair niveau. Verder wordt een onderscheid gemaakt tussen kiezers met een lage, een matige en een hoge politieke interesse. Figuur 8.8 geeft voor de lager en hoger opgeleide kiezers inzicht in wat de links-rechts dimensie toevoegt aan de verklaarde variantie in stemgedrag naast het verzuilingsmodel. De figuur laat zien dat in de meeste verkiezingsjaren het verklarend vermogen van de links-rechts dimensie aanmerkelijk groter is bij kiezers met een opleiding op HBO of academisch niveau. Een uitzondering is het verkiezingsjaar 1989 waarin de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden minimaal zijn. Analyses voor kiezers met een verschillend niveau van politieke interesse maken duidelijk dat in vrijwel alle verkiezingsjaren het verklarend vermogen van de links-rechts positie het grootst is bij kiezers met een hoge mate van politieke interesse.

Figuur 8.8 Opleiding en de bijdrage van links-rechts positie aan de verklaring van stemgedrag 1977-1998

Samengevat ondersteunen de hier gepresenteerde analyses de verwachting dat links-rechts oriëntaties een grotere rol spelen bij het stemgedrag naarmate kiezers een hoger politiek informatieniveau hebben.

8.8 Samenvatting en conclusie

De links-rechts dimensie blijkt een belangrijke rol te spelen bij de verklaring van het stemgedrag. In alle verkiezingsjaren in de periode 1971-1998 is het overgrote deel van het electoraat in staat zichzelf te plaatsen op de links-rechts dimensie. In de afgelopen dertig jaar zijn, na een aanvankelijke polarisatie, steeds meer kiezers een gematigd linkse of rechtse positie gaan innemen. In 1977 zijn kiezers het sterkst gepolariseerd op de links-rechts dimensie. Na dit jaar is er sprake van een structurele afname van de tegenstellingen tussen kiezers op de links-rechts dimensie.

De ontzuiling blijkt ertoe te hebben geleid dat posities van kiezers op de links-rechts dimensie inmiddels minder sterk samenhangen met hun kerkelijke binding. De relatie tussen sociale klasse en links-rechts oriëntaties van kiezers daarentegen is vrij constant gebleven.

In overeenstemming met de verwachting, is over de gehele periode 1971-1998 sprake van een toename van het *effect* van links-rechts oriëntaties op stemgedrag. Vanaf 1989 lijkt er sprake te zijn van een stabilisering van dit effect.

Het belang van links-rechts oriëntaties voor de *verklaring* van stemgedrag is structureel toegenomen in de periode 1971-1986, gevolgd door een even sterke structurele daling in de periode 1986-1998. Een belangrijke oorzaak voor de afname in het verklarend vermogen van de links-rechts dimensie is de sinds 1986 opgetreden afname in tegenstellingen tussen kiezers op deze dimensie.

Voor de meeste verkiezingsjaren geldt dat links-rechts oriëntaties belangrijker zijn voor stemgedrag naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek. Deze bevindingen geven aan dat een cognitieve mobilisatie van het electoraat kan leiden tot een toenemend belang van links-rechts oriëntaties bij stemgedrag. De waargenomen cognitieve mobilisatie is echter niet gepaard gegaan met een constante toename van het belang van ideologische oriëntaties voor stemgedrag. Na 1986 is bij kiezers met zowel een laag als een hoog politiek informatie-niveau sprake van een afname van het vermogen van de links-rechts dimensie om het stemgedrag te verklaren. Dit geeft aan dat het proces van cognitieve mobilisatie hooguit een gedeeltelijke verklaring kan bieden voor de veranderingen die hebben plaatsgevonden in het ideologisch stemgedrag van de kiezers.

9 Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag

Pieter van Wijnen

9.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk heeft laten zien dat in de afgelopen dertig jaar links-rechts oriëntaties een grotere invloed hebben gekregen op het stemgedrag van de kiezer. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan het belang van opvattingen van kiezers over strijdpunten en hun tevredenheid met het regeringsbeleid voor stemgedrag. Eerst wordt een beschrijving gegeven van trends in de opvattingen van kiezers over strijdpunten en hun tevredenheid met regeringsbeleid. Vervolgens wordt onderzocht welke ontwikkelingen zijn opgetreden in het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor het stemgedrag. Daarna wordt een beeld geschetst van ontwikkelingen in het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties voor het stemgedrag. Tenslotte wordt de vraag behandeld in hoeverre het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag, wordt bepaald door het politieke informatieniveau van de kiezer.

9.2 De invloed van strijdpunten op stemgedrag

In kiezersonderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen twee soorten politieke strijdpunten. Er zijn strijdpunten waarbij de politieke meningsverschillen betrekking hebben op de wenselijkheid van bepaalde maatschappelijke doelen. Typische voorbeelden van deze strijdpunten in Nederland zijn de toelaatbare omvang van inkomensverschillen, de legalisering van euthanasie en het gebruik van kerncentrales. Strijdpunten die betrekking hebben op conflicten over doelen staan in het kiezersonderzoek bekend als *positie issues*. Anderzijds zijn er onderwerpen van beleid waarbij het beleidsdoel (vrijwel) onomstreden is. De politieke controverse spitst zich hier toe op de competentie van partijen in het bereiken van het doel of de prioriteit die dient te worden gegeven aan het bereiken van dit doel. Dit type van onderwerpen van beleid wordt ook wel aangeduid met de term *valence issues*. Typische voorbeelden van valence issues zijn de werkgelegenheid, de toestand van het milieu en de criminaliteit. In de samenleving is algehele overeenstemming aanwezig over de wenselijkheid van een hoge werkgelegenheid, een schoon milieu en een lage criminaliteit. Samengevat gaat het bij positie issues om de standpunten van

kiezers en partijen over beleidsdoelen. Bij *valence* issues gaat het om het belang dat kiezers en partijen hechten aan beleidskwesties en de competentie van partijen. Het belang van *valence* issues voor stemgedrag is het onderwerp van hoofdstuk 11. In dit hoofdstuk staan positie issues centraal. Deze issues worden in het vervolg aangeduid met de term strijdpunten.

Vaak wordt verondersteld dat kiezers de links-rechts dimensie gebruiken als kostenbesparend middel bij het vormen van opinies over strijdpunten en het achterhalen van de standpunten van partijen over deze strijdpunten (zie het vorige hoofdstuk). Dit wordt gebaseerd op de veronderstelling dat de meeste kiezers niet al te veel tijd en moeite willen besteden aan het vergaren van informatie over specifieke strijdpunten en de standpunten van partijen inzake deze kwesties. Gegeven de veronderstelde prominente invloed van links-rechts oriëntaties, kan de vraag worden gesteld waarom het zinvol is onderzoek te doen naar de invloed op stemgedrag van afzonderlijke strijdpunten.

In hoofdstuk 8 is al aangegeven dat het niet waarschijnlijk is dat in een samenleving alle politieke strijdpunten te herleiden zijn tot één omvattende ideologische dimensie. Zo valt in de Nederlandse politiek de godsdienstig-ethische conflictdimensie maar ten dele samen met de algemene links-rechts dimensie. Dan biedt de links-rechts dimensie bij godsdienstig-ethische strijdpunten de kiezer relatief weinig houvast bij het vormen van opinies en het waarnemen van partijposities. Daarnaast is het niet uitgesloten dat kiezers ideologische oriëntaties negeren en zich uitvoerig informeren over specifieke strijdpunten die zij zelf belangrijk vinden. Vanaf de jaren zestig is een opkomst waarneembaar van politieke partijen en buitenparlementaire actiegroepen die zich richten op één specifiek strijdpunt zonder zich te baseren op een omvattende ideologische oriëntatie. Voorbeelden van zogenaamde *one issue*-partijen die in de afgelopen dertig jaar in het parlement vertegenwoordigd zijn geweest, zijn de Centrumdemocraten en de ouderenpartijen. Op één specifiek strijdpunt gerichte maatschappelijke bewegingen, zoals de anti-kernwapen beweging, de anti-kernenergie beweging en milieu-actiegroepen hebben vanaf de jaren zeventig grote delen van de bevolking zich gemobiliseerd. Deze ontwikkelingen zijn een aanwijzing dat een groeiend deel van de bevolking in sterke mate geïnteresseerd is in specifieke strijdpunten. Een andere reden voor aandacht voor specifieke strijdpunten is de waargenomen cognitieve mobilisatie van het electoraat. Naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek kan worden verwacht dat zij meer bereid en in staat zijn zich een mening te vormen over afzonderlijke strijdpunten en de standpunten van partijen op deze kwesties waar te nemen. Zo kan de verwachting worden geformuleerd dat als gevolg van een toegenomen politiek informatieniveau van de kiezer, specifieke strijdpunten een steeds grotere en meer onafhankelijke rol zijn gaan spelen in het stemgedrag.

Op welke manier beïnvloeden specifieke strijdpunten het stemgedrag van de kiezer? Davis, Hinich en Ordeshook (1970) hebben het model van kortste-afstand stemgedrag (zie het vorige hoofdstuk) verder ontwikkeld. Zij laten de veronderstelling vallen dat strijdpunten tot één ideologische dimensie zijn terug te voeren. In het model van Davis c.s. zal de kiezer bij ieder afzonderlijk strijdpunt zijn eigen standpunt vergelijken met de posities van partijen. De voorkeur voor een partij wordt dan bepaald door een gewogen som van de afstanden tussen hemzelf en deze partij op

de afzonderlijke strijdpunten. De weging vindt hier plaats op basis van het belang dat de kiezer aan afzonderlijke strijdpunten toekent. Hoe kleiner deze som, des te groter de voorkeur voor een bepaalde partij. Een substantieel effect van strijdpunten op stemgedrag volgens de kortste-afstand is voor het Nederlands electoraat gevonden door Cuilenburg c.s. (1980), Middendorp c.s. (1993), Aarts c.s. (1999) en Van Wijnen (1999).

Bij een verklaring van partijkeuze zullen in dit hoofdstuk de strijdpunten inkomensverschillen, abortus of euthanasie en kernenergie of defensie-uitgaven in een analyse worden betrokken. Deze strijdpunten zijn indicatief voor de belangrijkste conflictdimensies in de Nederlandse politiek vanaf de jaren zeventig. Het strijdpunt van inkomensverschillen geeft het conflict weer over de gewenste mate van ingrijpen van de overheid in een vrije markt economie ter wille van een meer gelijkmatige welvaartsverdeling. De strijdpunten abortus en euthanasie maken het conflict tussen christelijke en seculiere waardeoriëntaties zichtbaar. In het strijdpunt over het gebruik van kernenergie en de hoogte van defensie uitgaven, komt het conflict tussen materialistische en postmaterialistische waardeoriëntaties tot uiting. Het is plausibel te veronderstellen dat de posities van kiezers en partijen op het strijdpunt van inkomensverschillen indicatief zijn voor de standpunten van kiezers en partijen op de meeste verkiezingsspecifieke strijdpunten op sociaal-economisch terrein. Daarnaast is het zeer aannemelijk dat posities op abortus of euthanasie in sterke mate samenhangen met posities op andere strijdpunten die te maken hebben met de godsdienstig-ethische conflictdimensie. Tenslotte is het zeer waarschijnlijk dat standpunten van kiezers en partijen op kernenergie of defensie-uitgaven sterk samenhangen met standpunten op andere strijdpunten die een uiting zijn van het conflict tussen materialistische en postmaterialistische waardeoriëntaties.⁶²

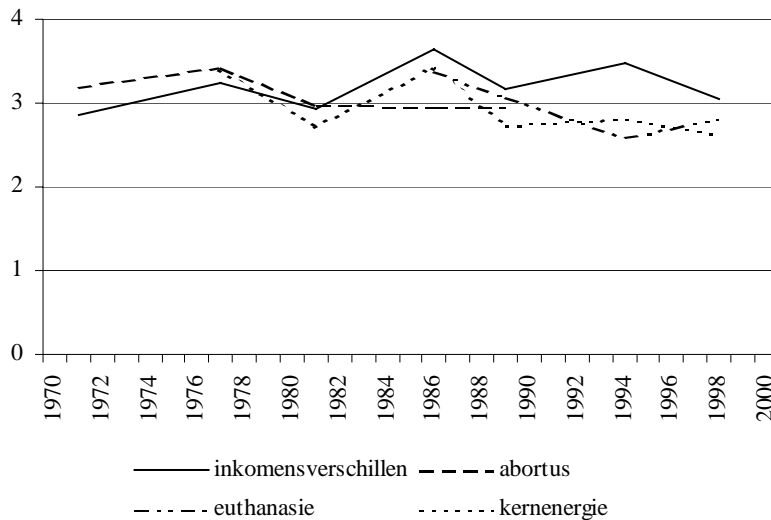
9.3 *De opinie van het electoraat over strijdpunten*

Welke ontwikkelingen hebben zich de afgelopen dertig jaar voorgedaan in de publieke opinie over de eerder besproken strijdpunten? Figuur 9.1 geeft voor ieder verkiezingsjaar en strijdpunt de gemiddelde positie weer van kiezers op een zevenpunts schaal.⁶³ De figuur maakt duidelijk dat in de periode 1971-1998 geen spectaculaire veranderingen zijn opgetreden in de gemiddelde standpunten van kiezers over de vier strijdpunten. Op elk van deze strijdpunten en in ieder verkiezingsjaar neemt de gemiddelde kiezer een gematigd linkse positie in.⁶⁴ Na 1986, het jaar van de Tsjernobyl ramp, lijkt een trend in gang te zijn gezet naar een meer negatieve houding ten aanzien van de inzet van kernenergiecentrales. Verder blijken kiezers in de loop der jaren een meer tolerante houding aan te nemen tegenover het uitvoeren van abortus en euthanasie. De trend in de houding van kiezers ten aanzien van het strijdpunt van inkomensverschillen is niet duidelijk (zie noot 64).

Samengevat verschuift in de periode 1971-1998 de houding van kiezers op godsdienstig-ethische en postmaterialistische strijdpunten enigszins in een progressieve richting. De trend in de opinieverdeling op sociaal-economische strijdpunten is niet eenduidig. De omvang van de veranderingen in de gemiddelde zelfplaatsing van kiezers op de schalen zijn dermate gering, dat kan worden gesproken van een sta-

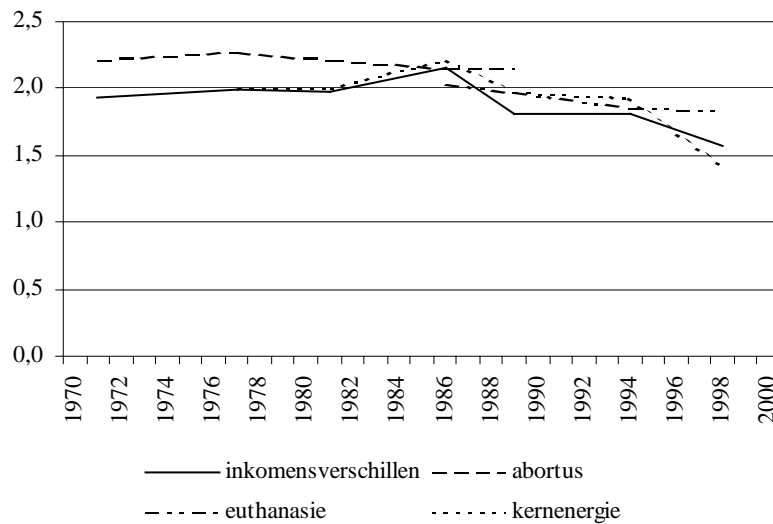
biele opinieverdeling van het electoraat op de meest belangrijke conflictdimensies in de Nederlandse politiek.⁶⁵

Figuur 9.1 Gemiddelde positie van kiezers op strijdpunten 1971-1998

Figuur 9.2 laat zien hoe controversieel strijdpunten zijn geweest onder het electoraat in de afgelopen dertig jaar. Deze figuur geeft een overzicht van ontwikkelingen in de polarisatie van het electoraat op de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie. Voor ieder strijdpunt en verkiezingsjaar is een indicator van polarisatie berekend op basis van de spreiding van de posities van respondenten op een schaal.⁶⁶ In de periode 1977-1986 blijkt de tegenstelling over de toelaatbare omvang van inkomensverschillen onder kiezers te groeien. Na 1986 neemt de publieke controverse op dit strijdpunt sterk af. In 1998 is de onenigheid over de omvang van inkomensverschillen kleiner dan ooit tevoren in de afgelopen dertig jaar. In de onderzochte periode (tot 1989) blijkt de polarisatie van kiezers op het vraagstuk van abortus vrij stabiel te zijn. In 1986 roept een ander ethisch strijdpunt onenigheid op onder het electoraat. Kiezers blijken vrij sterk verdeeld te zijn over het euthanasie strijdpunt. Na 1986 neemt de publieke onenigheid over het euthanasie strijdpunt weer enigszins af. In de periode 1977-1986 is de polarisatie van kiezers op het kernenergie strijdpunt toegenomen. Na 1986 is de onenigheid onder kiezers over dit strijdpunt sterk gedaald.⁶⁷ Samengevat geven de trends in figuur 9.2 als aanwijzing dat in het verkiezingsjaar 1986 de onenigheid onder kiezers op sociaal-economische, godsdienstig-ethische en postmaterialistische strijdpunten het grootst is. Na 1986 is met name bij de sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten sprake van een sterk afnemende polarisatie van het electoraat.

Figuur 9.2 *Polarisatie van het electoraat op strijdpunten*

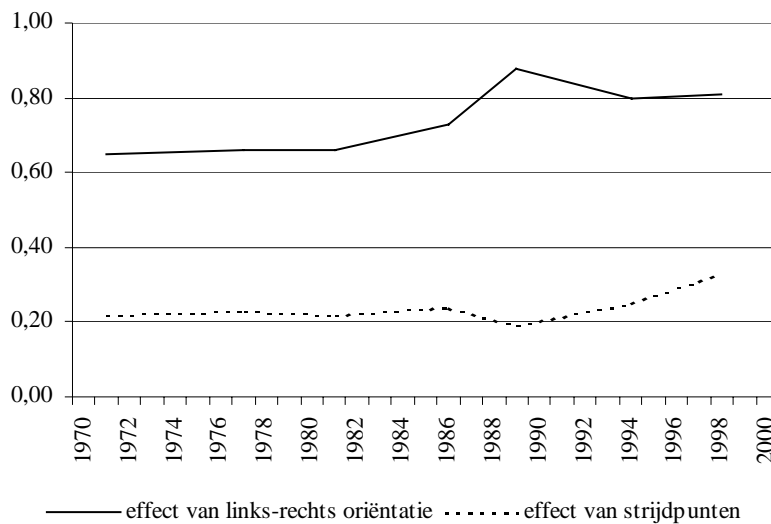
9.4 *Het belang van strijdpunten voor stemgedrag 1971-1998*

In het verklaringsschema van stemgedrag (zie het voorgaande hoofdstuk) wordt verondersteld dat opinies van kiezers over strijdpunten mede worden bepaald door hun ideologische oriëntaties en sociale achtergrondkenmerken. Op basis van dit schema worden de effecten van strijdpunten op stemgedrag geschat in een model waarin tevens de verklaringsfactoren sociale klasse, kerkelijke binding en ideologische links-rechts oriëntaties zijn opgenomen.

Figuur 9.3 geeft de ontwikkelingen in het effect van strijdpunten op stemgedrag in de afgelopen dertig jaar weer. Dit effect wordt hier voor ieder jaar gepresenteerd als het gemiddelde effect van de strijdpunten abortus, euthanasie, inkomensverschillen, defensie-uitgaven en kernenergie op stemgedrag. Zoals eerder aangegeven, zijn de posities van kiezers en partijen op deze strijdpunten een indicator van posities op andere strijdpunten die te maken hebben met een sociaal-economische, godsdienstig-ethische en materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie.⁶⁸ Net als bij links-rechts oriëntaties is het effect van een strijdpunt gedefinieerd als de invloed van de afstand tussen de positie van een kiezer en een partij op de geneigdheid om op deze partij te stemmen. Zie appendix B voor een meer precieze omschrijving van het strijdpunteffect. In de periode 1971-1998 blijkt het effect van strijdpunten op partijkeuze enigszins toe te nemen. Het gemiddeld effect van strijdpunten is gestegen van ongeveer .20 in de jaren zeventig tot om en nabij .30 in de jaren negentig.⁶⁹ Met name het effect van sociaal-economische strijdpunten op stemgedrag is in de loop der jaren toegenomen. Figuur 9.3 laat zien dat de trend in het effect van strijdpunten op stemgedrag in de jaren zeventig en tachtig sterk is toegenomen.

punten het spiegelbeeld vormt van de trend in het effect van de links-rechts dimensie.⁷⁰ Dit geeft aan dat naarmate strijdpunten minder worden gestructureerd door de links-rechts dimensie, deze factoren een meer onafhankelijk en groter effect hebben op stemgedrag.

Figuur 9.3 Effect van strijdpunten en links-rechts positie op stemgedrag 1971-1998

9.5 *Tevredenheid met het regeringsbeleid en stemgedrag*

De overwegingen van de kiezer bij de bepaling van de partijkeuze, kunnen gericht zijn op de toekomst of het verleden. Toekomstgerichte (prospectieve) kiezers laten zich leiden door de beleidsvoorstellen van partijen voor de komende regeerperiode. Een aantal kiezersonderzoekers (Key 1966, Fiorina 1981) hebben gesteld dat de meeste burgers niet bereid of in staat zijn om zich te verdiepen in de beleidsplannen van partijen voor de toekomst. Als kiezers stemmen op basis van beleidspreferenties, dan doen zij dit voornamelijk retrospectief. Retrospectieve kiezers laten zich in het stemhokje leiden door de mate van tevredenheid met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Zijn ze tevreden met dit beleid, dan belonen ze de zittende regering met een stem op één van de regeringspartijen. Bij ontevredenheid wordt de regering afgestraft door op één van de oppositiepartijen te stemmen. De retrospectieve kiezer zou alleen in staat zijn informatie in te winnen over concrete gevolgen van gevoerd beleid. Daarom baseert deze kiezer de stemkeuze uitsluitend op een beoordeling van regeringspartijen. In Nederland zijn kabinetten altijd samengesteld uit minimaal twee partijen. Daarbij is het niet uitgesloten dat de kiezer een bepaalde regeringspartij meer verantwoordelijk stelt voor het gevoerde rege-

ringsbeleid. Een plausibele verwachting is dat een regeringspartij door de kiezer meer verantwoordelijk zal worden gesteld, naarmate deze partij meer ministers in het kabinet heeft. Daarom is het bij onderzoek naar de effecten van retrospectieve beoordelingen op stemgedrag zinvol een onderscheid te maken tussen verschillende regeringspartijen.

In onderzoek naar retrospectief stemgedrag is voornamelijk de nadruk gelegd op de rol van *valence* issues, in het bijzonder op economische beleidsterreinen. Al eerder is aangetoond dat retrospectief stemgedrag met betrekking tot de economie een rol van betekenis speelt in Nederlandse verkiezingen (Pellikaan 1987, Irwin c.s. 1987, Middendorp en Kolkhuis Tanke 1990, Kaashoek 1995). Retrospectief stemgedrag kan ook betrekking hebben op een beoordeling van het regeringsbeleid op strijdpunten. Zo zal een voorstander van de legalisering van euthanasie een meer positieve beoordeling geven van regeringsbeleid, als dit beleid in de afgelopen kabinetsperiode heeft geleid tot legalisering van deze praktijk. Een in de kiezersonderzoeken gestelde vraag luidt: 'Kunt u met behulp van deze kaart aangeven hoe tevreden of ontevreden u bent met wat de regering heeft gedaan de afgelopen vier jaar?'

De antwoordalternatieven zijn erg tevreden, tevreden, niet (on)tevreden, ontevreden en erg ontevreden. Met behulp van deze vraag zal worden onderzocht in welke mate retrospectieve beoordelingen van partijen een rol spelen bij het stemgedrag. In de afgelopen dertig jaar hebben twaalf kabinetten beleid gemaakt in Nederland. Met de beschikbare data kan voor zeven van deze kabinetten de tevredenheid van de kiezer met het beleid en het effect hiervan op stemgedrag worden onderzocht.⁷¹ Tabel 9.1 laat zien hoe tevreden en ontevreden kiezers zijn geweest met het gevoerde beleid van de kabinetten De Jong, Den Uyl, Van Agt I, Lubbers I, II en III en Kok I.

Tabel 9.1 *Tevredenheid met regeringsbeleid 1971-1998*

Kabinet	De Jong	Den Uyl	Van Agt I	Lubbers I	Lubbers II	Lubbers III	Kok I
Samenstelling	ARP,CHU KVP,VVD	PvdA,RP KVP,D66 PPR	CDA VVD	CDA VVD	CDA VVD	CDA PvdA	PvdA VVD D66
Periode	1967-1971	1973-1977	1977-1981	1982-1986	1986-1989	1989-1994	1994-1998
Ontevreden	41	30	36	29	23	32	13
Neutraal	36	24	36	31	42	50	42
Tevreden	23	46	28	41	36	18	45

Tabel 9.2 *Samenhang tussen tevredenheid met het regeringsbeleid en de beoordeling van het effect van regeringsbeleid op de algemene economische situatie.*

	1986	1989	1994	1998
Kendall's Tau B.	,56	,46	,33	,31

Er blijken aanzienlijke verschillen te zijn in de tevredenheid over achtereenvolgende kabinetten. De tevredenheid met het beleid van de kabinetten De Jong, Van Agt I en Lubbers III is niet erg groot geweest. Minder dan 30% van de kiezers blijkt een positief oordeel over deze kabinetten te hebben gegeven. Het beleid van de kabinetten Den Uyl, Lubbers I en Kok I daarentegen heeft geleid tot een relatief hoge mate van tevredenheid. Van de kiezers was meer dan 40% tevreden over deze kabinetten. In kiezersonderzoek is veelvuldig de nadruk gelegd op het belang van de economische toestand voor de tevredenheid van kiezers met het gevoerde regeringsbeleid. Als de economische ontwikkelingen gunstig zijn dan zou het electoraat altijd een overwegend positief oordeel hebben over de zittende regering, ongeacht haar prestaties op andere terreinen. In de periode tot 1977 lijkt de tevredenheid van kiezers met het regeringsbeleid echter betrekkelijk onafhankelijk van economische ontwikkelingen. Ondanks een hoge economische groei, een lage werkloosheid en een lage inflatie in het begin van de jaren zeventig is slechts 23% van de kiezers tevreden met het beleid van het kabinet De Jong. In de nasleep van de oliecrisis van 1973 is sprake van een sterke stijging van de werkloosheid en inflatie en een dalend rendement van bedrijven. Dit mag niet verhinderen dat 41% van het electoraat een positief oordeel heeft over het beleid van het kabinet Den Uyl. Tabel 9.2 geeft aan dat er vanaf de jaren tachtig wel een sterke samenhang is tussen de toestand van de economie en het oordeel over een regering. Met name in de jaren tachtig is het verband sterk. In het begin van de jaren tachtig en negentig is sprake van een economische recessie die gepaard gaat met een sterke stijging van de werkloosheid en een daling van de koopkracht van vele burgers. De verantwoordelijkheid voor deze ontwikkelingen lijkt door veel kiezers te zijn gelegd bij de in die periode zittende regering. Van het electoraat van 1981 is circa 28% tevreden met het beleid van het kabinet Van Agt I. Het percentage kiezers dat in 1994 tevreden is met de verrichtingen van het kabinet Lubbers III is slechts 18%. In de periode 1982-1986 komt de economie uit een recessie. Er treedt een verbetering op in het rendement van bedrijven, er is weer sprake van economische groei en het aantal werklozen stijgt minder snel dan voorheen. Mede als gevolg hiervan lijkt 41% van de kiezers tevreden met het beleid van Lubbers II. Een minderheid van 29% is ontevreden met dit beleid. Na de recessie in het begin van de jaren negentig, is er sprake van een langdurige periode van economische groei met een toename van de werkgelegenheid, een lage rente en inflatie. Veel kiezers lijken deze gunstige economische ontwikkelingen toe te schrijven aan het regeringsbeleid. Maar liefst 45% van het electoraat is tevreden met het beleid van het kabinet Kok I. Slechts 13% van de kiezers blijkt niet tevreden te zijn met de verrichtingen van het PvdA-VVD-D66 kabinet. Spelen retrospectieve beoordelingen van regeringsbeleid een rol van betekenis bij het stemgedrag van de kiezer? In tabel 9.3 is voor de onderzochte verkiezingsjaren het effect op stemgedrag weergegeven van de tevredenheid van de kiezer met het regeringsbeleid in de afgelopen kabinetsperiode. Per partij is dit effect berekend als het verschil in stemkans voor deze partij tussen kiezers die zeer ontevreden zijn en kiezers die zeer tevreden zijn met het regeringsbeleid.⁷² Leesvoorbeeld: het cijfer -.14 in het vakje PvdA-1971 geeft aan dat kiezers die in 1971 zeer tevreden zijn met het regeringsbeleid, een 14% kleinere kans hebben te stemmen op de PvdA dan kiezers die zeer ontevreden zijn met dit beleid. Het cijfer +.05 in het vakje VVD-1971 maakt duidelijk dat als de mening van een kiezer in 1971 over het regeringsbeleid veran-

dert van zeer ontevreden naar zeer tevreden, de kans om op de VVD te stemmen toeneemt met 5%.

Tabel 9.3 *Retrospectief stemgedrag. Verschil in stemkans tussen de meest ontevreden en meest tevreden kiezers met het regeringsbeleid.*

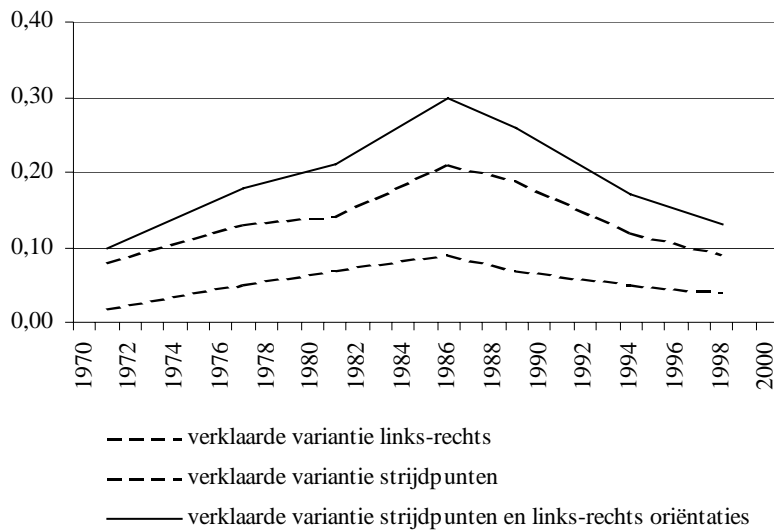
	1971	1977	1981	1986	1989	1994	1998
Beoordeeld kabinet	ARP CHU KVP VVD	PvdA ARP KVP D66 PPR	CDA VVD	CDA VVD	CDA VVD	PvdA CDA	PvdA VVD D66
PvdA	-,14	+,50	-,60	-,81	-,85	+,19	+,20
VVD	+,05	-,36	+,16	+,45	+,18	-,49	-,10
CDA		-,15	+,51	+,40	+,73	+,40	-,15
D66	-,08	+,02	-,07	-,04	-,06	-,11	+,06
ARP	+,10						
CHU	-,01						
KVP	+,07						

De tabel maakt duidelijk dat regeringspartijen bijna altijd meer favoriet zijn bij kiezers naarmate deze kiezers meer tevreden zijn met het regeringsbeleid in de afgelopen periode. Uitzonderingen op deze regel zijn de CHU in 1971, de ARP en KVP in 1977 (toen al opgegaan in het CDA) en de VVD in 1998.⁷³ Oppositiepartijen blijken altijd te kunnen rekenen op meer electorale steun naarmate kiezers meer ontevreden zijn met het gevoerde regeringsbeleid. Retrospectieve beoordelingen van het regeringsbeleid spelen dus een substantiële rol bij het stemgedrag van de kiezer. Zijn in de afgelopen dertig jaar systematische veranderingen opgetreden in het effect van retrospectieve beoordelingen op stemgedrag? In 1971 blijkt tevredenheid met regeringsbeleid een relatief geringe invloed te hebben op de stemvoorkeur voor een regerings- of oppositiepartij. Bij geen enkele partij is het verschil in stemkans tussen meest tevreden en meest ontevreden kiezers groter dan 14%. In de periode 1971-1989 heeft de beoordeling van het regeringsbeleid een steeds groter effect op een stemkeuze voor regerings- of oppositiepartijen. Met name bij het CDA en de PvdA blijkt de steun van de kiezers in toenemende mate afhankelijk van deze beoordeling. Bij de PvdA neemt de absolute waarde van het effect van beleidstevredenheid toe van .14 naar .85, bij de christen-democratische partijen van .10 (maximaal) naar .73. Na 1989 neemt het stemeffect van retrospectieve beoordelingen bij PvdA en CDA weer af.

Winnen en verliezen verschillende regerings- en oppositie partijen in gelijke mate stemmen op basis van de tevredenheid met het regeringsbeleid? Bij een meerderheid van de onderzochte verkiezingen blijkt de voorkeur van de kiezer voor grotere regeringspartijen in sterkere mate afhankelijk van de beleidstevredenheid. Uitzonderingen zijn de verkiezingsjaren 1971 en 1986. In deze jaren wordt de grootste regeringspartij verhoudingsgewijs in mindere mate beoordeeld op het gevoerde regeringsbeleid dan (één van) de kleinere coalitiepartners.⁷⁴ In de analyses van

stemgedrag zijn partijen die nimmer deel hebben uitgemaakt van kabinetten buiten beschouwing gelaten. Daarom kan geen volledig beeld worden gekregen van de invloed van retrospectieve beoordelingen op een voorkeur voor de diverse oppositiepartijen. De analyses voor de grotere partijen maken echter aannemelijk dat in de periode 1971-1998 de grootste oppositiepartij altijd het meest favoriet is geweest bij kiezers die ontevreden waren met het gevoerde regeringsbeleid.

Figuur 9.4 De bijdrage van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties aan de verklaring van stemgedrag 1971-1998

9.6 Het belang van strijdpunten en beleidstevredenheid voor de verklaring van stemgedrag

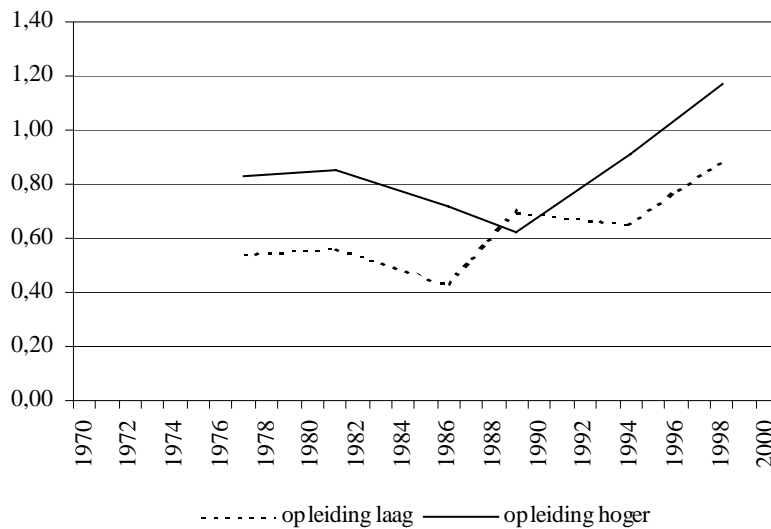
In figuur 9.4 is voor de afzonderlijke verkiezingsjaren het gezamenlijk belang weergegeven van strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid voor de verklaring van stemgedrag, als eenmaal rekening is gehouden met de invloed van verzuilingskenmerken en links-rechts oriëntaties. De bijdrage van strijdpunten en beleidstevredenheid aan de verklaring van stemgedrag is een kleine 2% in 1971 (zie de lijn *strijdpunten*). Deze bijdrage neemt geleidelijk toe tot 9% in 1986. In 1998 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid weer afgenomen tot ongeveer 4%. De bovenste lijn geeft de trend weer in het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties voor de verklaring van stemgedrag. In 1971 voegen beleidsoverwegingen van kiezers slechts 10% toe aan de verklaarde variantie naast het verzuilingsmodel. Daarna neemt het ver-

klarend vermogen van beleidsoverwegingen sterk toe tot 30% in 1986. Na 1986 is sprake van een structurele daling van het gezamenlijk belang van strijdpunten, tevredenheid met beleid en links-rechts oriëntaties. In 1998 verklaren deze factoren nog 15% van de variantie in stemkeuze.⁷⁵

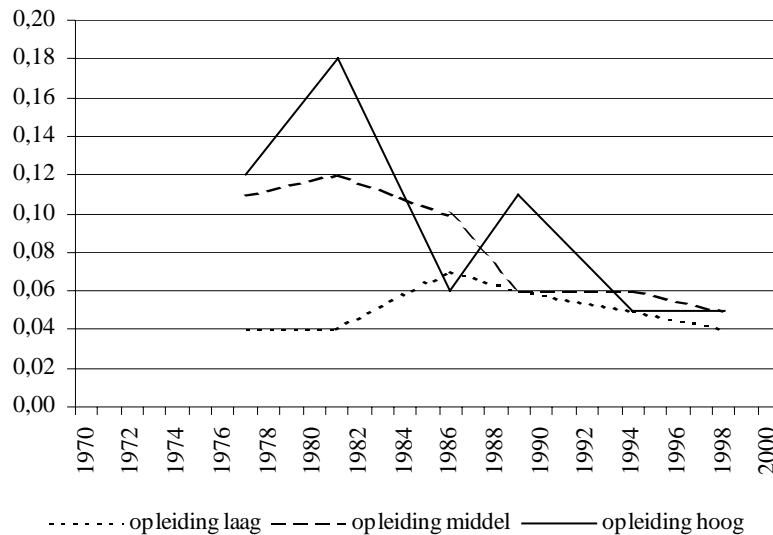
9.7 Politiek informatieniveau en het belang van strijdpunten voor stemgedrag

Eerder in dit hoofdstuk is de verwachting uitgesproken dat strijdpunten een grotere rol zullen spelen bij stemgedrag naarmate kiezers een hoger politiek informatieniveau hebben. De redenering is dat kiezers die meer in staat en bereid zijn politieke informatie tot zich te nemen, beter in staat zijn een opinie te vormen over afzonderlijke strijdpunten en de standpunten van partijen over deze strijdpunten te onderkennen.⁷⁶ Figuur 9.5 geeft een presentatie van het effect van strijdpunten op stemgedrag bij kiezers met een verschillend niveau van opleiding.⁷⁷ Uit figuur 9.5 blijkt dat in de meeste verkiezingsjaren het effect op partijkeuze van strijdpunten groter is bij de hoger opgeleiden.⁷⁸ Een uitzondering is het verkiezingsjaar 1989 waarbij het verschil tussen de lager en hoger opgeleiden marginaal is.

Figuur 9.5 Opleiding en het effect van strijdpunten op stemgedrag 1977-1998

Figuur 9.6 Opleiding en de bijdrage van strijdpunten en tevredenheid met beleid aan de verklaring van stemgedrag 1977-1998

Analyses voor kiezers die meer en minder geïnteresseerd zijn in politiek laten geen systematisch verband zien tussen politieke interesse en effecten van strijdpunten op stemgedrag. In slechts drie van de zes onderzochte verkiezingsjaren, 1977, 1986 en 1989, is het strijdpunteeffect groter bij de meer geïnteresseerden.⁷⁹ Voor de overige jaren geldt dat de verschillen tussen de groepen kiezers marginaal zijn dan wel dat juist bij de minder geïnteresseerden het strijdpunteeffect iets groter is.⁸⁰ In figuur 9.6 is voor kiezers met een verschillend opleidingsniveau het belang weergegeven van strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid voor de verklaring van stemgedrag. In 1977, 1981 en 1989 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid groter bij kiezers die hoger opgeleid zijn. In de overige jaren blijken de verschillen tussen de opleidingscategorieën marginaal te zijn dan wel tegengesteld aan de verwachtingen. Analyses laten zien dat ook wat betreft politieke interesse de onderzoeksresultaten niet eenduidig zijn. Alleen in 1977, 1986 en 1994 is het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid het grootst bij kiezers die het meest geïnteresseerd zijn in politiek. In de overige jaren zijn de verschillen tussen minder en meer geïnteresseerden minimaal. Wordt gekeken naar het gezamenlijk belang van alle onderzochte beleidspreferenties bij de verklaring van stemgedrag, dan blijkt dat dit belang toeneemt naarmate kiezers hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek. De in deze paragraaf gepresenteerde analyses hebben laten zien dat een weinig systematisch verband aanwezig is tussen politiek informatieniveau en het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag. Dit maakt duidelijk dat een hoger politiek informatieniveau van de kiezer zich met name vertaalt in een groter belang van links-rechts oriëntaties voor het stemgedrag.

9.8 *Samenvatting en conclusie*

In de afgelopen dertig jaar zijn er weinig veranderingen opgetreden in de standpunten van de gemiddelde kiezer op strijdpunten die een uiting zijn van een sociaal-economische, godsdienstig-ethische en een materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie. Kiezers zijn in de periode 1971-1986 in toenemende mate gepolariseerd op sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten. Tot 1977 zijn de tegenstellingen tussen kiezers op godsdienstig/ethische strijdpunten redelijk stabiel. Na dit jaar is een daling waarneembaar in de polarisatie van kiezers op dit type strijdpunten. In 1986 blijken kiezers het meest verdeeld over strijdpunten. Na dit jaar is op alle onderzochte strijdpunten de controverser onder kiezers sterk afgenomen. Dit betreft met name de sociaal-economische en postmaterialistische strijdpunten. De tevredenheid van kiezers met het regeringsbeleid in een afgelopen kabinetsperiode lijkt in de jaren zeventig nauwelijks samen te hangen met economische ontwikkelingen. Vanaf de jaren tachtig kunnen kabinetten die hebben geregeerd in een periode van economische voorspoed wel rekenen op een grote mate van tevredenheid onder kiezers. In tijden van economische recessie blijken kiezers in grote getale ontevreden met het gevoerde regeringsbeleid. Met name in de jaren tachtig blijken kiezers hun tevredenheid over het gevoerde beleid in sterke mate te baseren op hun oordeel over de effecten van regeringsbeleid op de algemene economische situatie. In de jaren negentig is de sterkte van dit verband weer enigszins afgenomen. Het effect van strijdpunten op het stemgedrag van de kiezer blijkt in de jaren zeventig en tachtig vrij stabiel te zijn. In de jaren negentig is sprake van een lichte toename van het effect op stemgedrag van sociaal-economische strijdpunten. De trend in het effect van strijdpunten vormt het spiegelbeeld van de trend in het effect van links-rechts oriëntaties. Dit verschijnsel geeft aan dat naarmate de stemkeuze minder wordt gestructureerd door de links-rechts dimensie, strijdpunten meer ruimte krijgen om de stemkeuze te bepalen. De invloed op de partijkeuze van retrospectieve beoordelingen van het regeringsbeleid, blijkt structureel te zijn toegenomen tot 1989. Na dit jaar is deze invloed weer afgenomen. De grootste regeringspartij blijkt vrijwel altijd de meest aantrekkelijke partij om op te stemmen bij kiezers die tevreden zijn met het gevoerde regeringsbeleid. Voor kiezers die ontevreden zijn met dit beleid blijkt de grootste oppositiepartij in alle verkiezingsjaren de meest favoriete partij te zijn. In de periode 1971-1986 zijn strijdpunten en tevredenheid met het regeringsbeleid in toenemende mate van belang voor de verklaring van variantie in stemgedrag. Na 1986 is sprake van een structurele daling van het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid. Het gezamenlijk belang van alle onderzochte beleidspreferenties (links-rechts oriëntaties, strijdpunten en tevredenheid met beleid) voor de verklaring van stemgedrag is tot 1986 constant toegenomen, gevolgd door een structurele afname van dit belang in de periode 1986-1998. De verwachtingen over de invloed van politiek informatieniveau op het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag zijn maar ten dele uitgekomen. Bij hoger opgeleiden is het effect van strijdpunten op stemgedrag meestal groter dan bij lager opgeleiden. Er blijkt echter geen systematisch verband aanwezig tussen het effect van strijdpunten en het niveau van politieke interesse. Tevens blijken geen consistente verschillen aanwezig tussen kiezers met een ver-

schillende opleiding en politieke interesse, wat betreft het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met beleid. Het politiek informatieniveau van de kiezer blijkt meer invloed te hebben op het belang van links-rechts oriëntaties voor stemgedrag dan op het belang van strijdpunten en tevredenheid met beleid voor stemgedrag.

In hoofdstuk 1 is de verwachting uitgesproken dat als gevolg van cognitieve mobilisatie en ontzuiling links-rechts oriëntaties, opinies over strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid van steeds groter belang zijn geworden voor het stemgedrag van de Nederlandse kiezer. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. In de afgelopen dertig jaar is slechts sprake van een bescheiden toename van het effect van beleidspreferenties op stemgedrag. Daarnaast is het verklarend vermogen van beleidspreferenties na 1986 aanzienlijk afgenomen. Deze trend heeft plaats gevonden onder kiezers met zowel een laag als een hoog politiek informatieniveau. De analyses voor verschillende groepen van kiezers laten zien dat het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag maar ten dele is te verklaren door het politiek informatieniveau van de kiezer. Waarom er ondanks een proces van cognitieve mobilisatie en ontzuiling geen sterke toename is geweest in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

10 Stemgedrag en de partij-politieke context

Pieter van Wijnen

10.1 Inleiding

De hoofdstukken 8 en 9 hebben duidelijk gemaakt dat het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag maar ten dele is te verklaren door het informatieniveau van de kiezers. Een proces van cognitieve mobilisatie in de afgelopen dertig jaar is niet gepaard gegaan met een alsmaar toenemend belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag. Na 1986 is het verklarend vermogen van beleidspreferenties substantieel afgenomen, zowel onder kiezers met een lager als een hoger informatieniveau. Deze trend valt niet te verklaren als we alleen naar de kiezers kijken. Daarom besteden we in dit hoofdstuk aandacht aan ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden in de zogenaamde aanbodkant van de politiek.

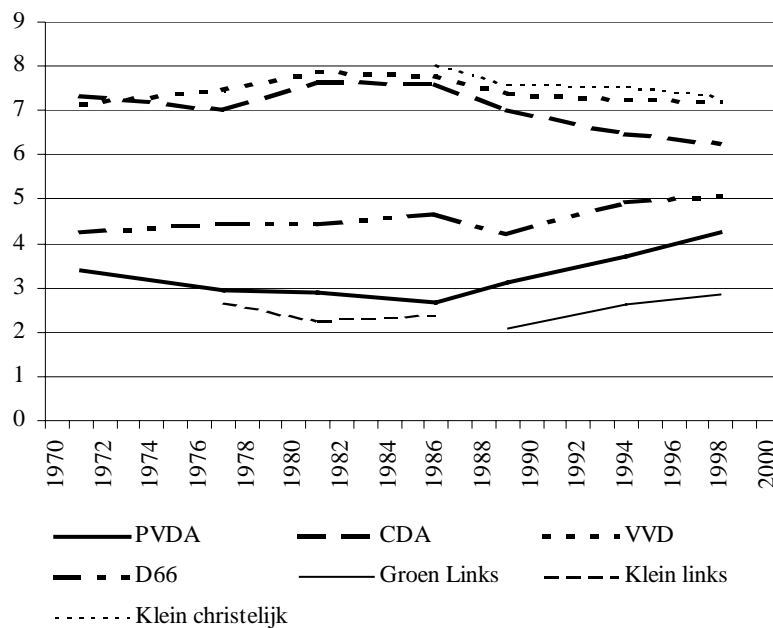
Een minstens zo belangrijke factor bij stemgedrag als het informatieniveau van de kiezer, is de partij-politieke context waarbinnen verkiezingen plaats vinden. Kiezers kunnen nog zo geïnteresseerd zijn in politiek en geschoold zijn om het politieke proces te begrijpen, bij verkiezingen moet er voor hen wel iets te kiezen zijn. Als partijen tijdens campagnes nauwelijks ingaan op beleidsinhoudelijke kwesties, kan moeilijk worden verwacht dat beleidspreferenties van kiezers een grote rol spelen bij het bepalen van de stemkeuze. Dit geldt evenzeer als partijen onduidelijke standpunten innemen of standpunten hebben die nauwelijks verschillen van die van andere partijen. De verwachting is kortom dat strijdpunten en de links-rechts dimensie een grotere invloed op stemgedrag zullen hebben naarmate partijen deze beleidsdimensies in hun campagnes sterker benadrukken, duidelijker standpunten innemen op beleidskwesties en meer gepolariseerd zijn op beleidsdimensies. De vraag die men vervolgens kan stellen, is welke van de twee factoren belangrijker is voor de verklaring van veranderingen in beleidsgeoriënteerd stemgedrag: het toegenomen informatieniveau van de kiezers of ontwikkelingen in de profilering van partijen op strijdpunten en de links-rechts dimensie.

10.2 Ontwikkelingen in de polarisatie van partijen op de links-rechts dimensie

Figuur 10.1 geeft een overzicht van ontwikkelingen in de posities op de links-rechts dimensie van de voornaamste partijen die in de periode 1971-1998 in het parlement vertegenwoordigd zijn geweest. Dit zijn de PvdA, VVD, D66, de christen-

democraten (CDA en haar voorgangers KVP, CHU, ARP), de kleine linkse partijen (Groen Links en haar voorgangers, PSP, CPN, PPR) en de kleine orthodox-christelijke partijen (SGP, GPV, RPF).⁸¹ Partijposities op de links-rechts dimensie zijn hier gemeten als het gemiddelde van de door respondenten waargenomen posities van partijen op een tienpunts links-rechts schaal. De rangorde van partijen op de links-rechts dimensie blijkt over de gehele periode stabiel te zijn. Op de links-rechts dimensie worden in alle jaren de meest linkse posities ingenomen door Groen Links en haar voorgangers PSP, CPN en PPR. De als meest rechts beschouwde partijen zijn de kleine orthodox christelijke partijen. De ARP, KVP, CHU, CDA en VVD nemen in alle verkiezingsjaren een gematigd rechtse positie in. Gematigd linkse posities worden ingenomen door de PvdA en D66.

Figuur 10.1 Partijposities op de links rechts dimensie 1971-1998

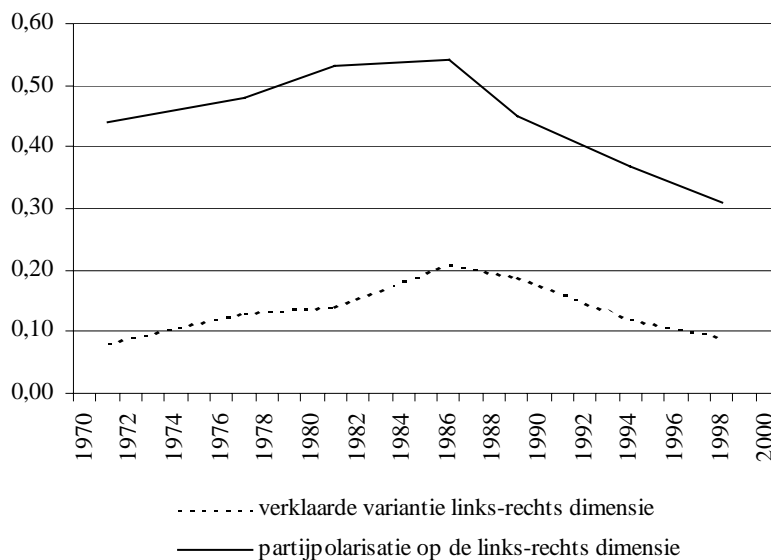
In de periode 1971-1986 is sprake van een groeiende ideologische polarisatie tussen enerzijds de PvdA en anderzijds de VVD en de christen-democraten. In dit tijdvak voert de PvdA een felle polarisatiestrategie tegen het CDA en de VVD. In het begin van de jaren zeventig benadrukt de PvdA onder invloed van Nieuw Links weer in toenemende mate de 'klassieke' sociaal-democratische waarden van een sterke herverdeling van welvaart in de samenleving en een grote invloed van de staat op de economie. De slogan waarmee het overwegend progressieve kabinet Den Uyl in 1973-1977 regeert is de 'herverdeling van kennis, macht en inkomen'. Daarnaast beoogt de PvdA vanaf het eind van de jaren zestig de totstandkoming van een linkse meerderheid in de Tweede Kamer, zodat de mogelijkheid zou ontstaan van de vor-

ming van een louter uit progressieve partijen bestaand kabinet. Met deze strategie verdwijnt de noodzaak van een pragmatische en op compromissen gerichte houding ten opzichte van de christen-democraten.

De polarisatiestrategie van de PvdA wordt op succesvolle wijze overgenomen door de VVD onder leiding van de jonge lijsttrekker Hans Wiegel. Met een stem op de VVD kan de burger bij wijze van spreken worden bevrijd uit de klauwen van een om zich heen grijpend staatsocialisme. De ideologische tegenstellingen tussen PvdA enerzijds en CDA en VVD anderzijds blijken na het kabinet-Den Uyl nog groter te worden. Het CDA-VVD kabinet Van Agt I (1977-1981) heeft de intentie de stijgende overheidsuitgaven te beheersen door middel van bezuinigingen. Het CDA-VVD kabinet Lubbers I (1982-1986) intensiveert dit bezuinigingsbeleid en voert een actief beleid voor meer marktwerking en een kleinere rol van de overheid in de samenleving. Onder fractieleider en lijsttrekker Joop Den Uyl voert de PvdA een felle oppositie tegen het beleid van beide kabinetten. In het verkiezingsjaar 1986 blijken de grote partijen ideologisch het sterkst geprofileerd ten opzichte van elkaar. Minister-president Lubbers maakt het zittende CDA-VVD kabinet tot inzet van de verkiezingen. De afstand tussen de belangrijkste polen op de links-rechts dimensie, PvdA en VVD, is dan ongeveer 4,5 op een tienpunts schaal. Na 1986 is sprake van een sterke afname van de partijpolarisatie op de links-rechts dimensie. In 1998 is de afstand tussen PvdA en VVD verminderd tot iets meer dan drie op een tienpunts links-rechts schaal. Dit is met name het gevolg van het feit dat de PvdA geleidelijk is opgeschoven naar het midden van de links-rechts dimensie. In de periode 1977-1989 heeft de PvdA bijna onafgebroken in de oppositie gezeten. Mede vanuit de wens weer deel te nemen aan het regeringsbeleid, gaat de PvdA vanaf 1986 onder partijleider Kok geleidelijk meer afstand nemen van het ideaal van een grote rol van de staat in de sturing van economie en samenleving. Halverwege de jaren negentig doet Wim Kok de uitspraak dat 'het prettig aanvoelt dat de PvdA haar ideologische veren aan het afschudden is'. Met pleidooien voor de eigen verantwoordelijkheid van burgers en de acceptatie van de markteconomie als bron van welvaart, is de sociaal-democratie opgeschoven in de richting van de christen-democratie en het liberalisme. Deze koerswijziging maakt de weg vrij voor een coalitie met het CDA in 1989 (kabinet Lubbers III) en twee coalities met de VVD (kabinet Kok I en II). Het door deze coalities gevoerde beleid is in grote lijnen een voortzetting van het beleid van de kabinetten Lubbers I en II voor meer marktwerking en een meer bescheiden rol van de overheid in het economisch verkeer. Opvallend is dat de positie van de VVD op de links-rechts dimensie door de tijd heen zeer stabiel is. Dit patroon geeft aan dat in de afgelopen drie decennia de ideologische posities van de VVD wat betreft de rol van de staat in de economie en de keuzevrijheid van individuele burgers nauwelijks is veranderd. Ook CDA en D66 nemen vanaf 1986 een steeds gematigder positie in op de links-rechts dimensie. De ontwikkeling van het CDA is mede te verklaren door de overstap van een centrum-rechts naar een centrum-links kabinet in 1989, waarbij deze partij rekening heeft moeten houden met sociaal-democratische stokpaardjes. Na 1994 zet het CDA als oppositiepartij zich in toenemende mate af tegen onderdelen van het privatiseringsbeleid van de regeringen Kok I en II en de vermeende materialistische oriëntatie van deze kabinetten. Groen Links is sinds 1989 in de richting van gematigd links opgeschoven. Een verklaring voor deze trend kan de afnemende invloed zijn van radicaal-socialistische,

pacifistische en ecologische fracties binnen de partij, respectievelijk afkomstig uit de CPN, PSP en PPR. Tevens lijkt Groen Links onder het leiderschap van Paul Rosenmöller steeds meer de voorkeur te geven aan ‘realistische en constructieve’ kritiek op regeringsbeleid in plaats van ‘ideologische scherpelijperij’ en ‘princiële getuigenispolitiek’. In toenemende mate laat Groen Links blijken een *Regierungsfähige* partij te zijn die coalitievorming met PvdA, CDA en D66 niet uitsluit. De links-rechts positie van D66 is in de loop der tijd iets naar het midden opgeschoven. Voor deze trend is geen eenduidige verklaring te geven. Samengevat is de polarisatie van de grotere partijen op de links-rechts dimensie structureel toegenomen in de periode 1971-1986, terwijl na 1986 bij deze partijen duidelijk sprake is van een trek naar het midden.

Figuur 10.2a Partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en het verklarend vermogen van de links-rechts dimensie

In hoeverre zijn lange termijn veranderingen in het belang van de links-rechts dimensie voor stemgedrag te verklaren door ontwikkelingen in de polarisatie van partijen op deze dimensie? Figuur 10.2a geeft voor de afgelopen drie decennia de trends in het verloop van beide factoren weer. De in de figuur gepresenteerde maat voor partijpolarisatie heeft betrekking op de partijen PvdA, het CDA en haar voorgangers, VVD en D66. Voor een verkiezingsjaar is deze maat gebaseerd op het verschil in positie tussen de meest linkse en meest rechtse partij op de links-rechts dimensie. De waarde van deze maat varieert van 0 (minimale) tot 1 (maximale polarisatie).⁸² In 1971 zijn de meest linkse en de meest rechtse partij, respectievelijk de PvdA en de CHU. In de navolgende jaren zijn dit de PvdA en de VVD. Er blijkt een samenhang te zijn tussen partijpolarisatie op links-rechts en het verklarend vermo-

gen van links-rechts oriëntaties van kiezers. De ontwikkelingen in beide factoren verlopen in hoge mate parallel. Tot 1986 is sprake van een toename van zowel partijpolarisatie op links-rechts als de variantie in stemgedrag, verklaard door deze dimensie. Na 1986 neemt zowel de partijpolarisatie als het verklarend vermogen van links-rechts sterk af. Ook de trend in het effect van links-rechts oriëntaties op stemgedrag blijkt parallel te lopen (zij het niet volledig) met de trend in partijpolarisatie op de links-rechts dimensie. De analyses in hoofdstuk 8 maakten duidelijk dat tot 1989, grotendeels een tijdperk van toenemende polarisatie, sprake is geweest van een toename van het effect van links-rechts oriëntaties op stemgedrag. De daling van het links-rechts effect vanaf 1989 is gepaard gegaan met een substantiële afname van partijpolarisatie op de links-rechts dimensie. Verder blijkt de polarisatie van partijen op de links-rechts dimensie sterk samen te hangen met het effect op stemgedrag van tevredenheid met het regeringsbeleid. Hoofdstuk 9 heeft laten zien dat in de jaren tachtig, in de hoogtijdagen van ideologische polarisatie tussen PvdA enerzijds en CDA en VVD anderzijds, retrospectieve beoordelingen de grootste invloed hebben gehad op de keuze om op een regerings- of oppositiepartij te stemmen.

10.3 Duidelijkheid van partijen op de links-rechts dimensie 1971-1998

Indien partijen naar het electoraat duidelijk zijn over de standpunten die zij innemen, zou dit moeten blijken uit een hoge mate van overeenstemming onder kiezers over de partijposities. Hoe onduidelijker de door een partij ingenomen positie, des te meer kiezers zullen verschillen in hun waarneming van de plaats van deze partij op een beleidsdimensie. De duidelijkheid van een partijpositie kan worden gemeten door de zogenaamde score van perceptuele overeenstemming. Deze score heeft de waarde -1 als kiezers het meest verschillen in hun waarneming van een partij op een beleidsdimensie. De score is gelijk aan 1 als alle kiezers een bepaalde partij op dezelfde positie waarnemen.⁸³ Perceptuele overeenstemmingsscores worden hier berekend om een indruk te krijgen van ontwikkelingen in de duidelijkheid van partijstandpunten op de links-rechts dimensie in de periode 1971-1998. Figuur 8.4 geeft een overzicht van deze trends voor PvdA, christen-democraten, VVD en D66.⁸⁴ In de periode 1971-1977 neemt de duidelijkheid van de vier partijen op de links-rechts dimensie sterk toe. Vanaf 1977 blijkt de duidelijkheid van CDA, VVD en D66 vrij stabiel te zijn. Na 1986 neemt de duidelijkheid van de PvdA op de links-rechts dimensie af. De toegenomen onduidelijkheid van de PvdA kan worden verklaard uit de eerder besproken afname van de mate waarin deze partij zich heeft geprofileerd op klassieke sociaal-democratische thema's. In tegenspraak met de geformuleerde verwachting blijken ontwikkelingen in de duidelijkheid van partijposities op de links-rechts dimensie niet parallel te lopen met veranderingen in het stemeffect en het verklarend vermogen van links-rechts oriëntaties.

Figuur 10.2b Duidelijkheid van partijen op de links-rechts dimensie

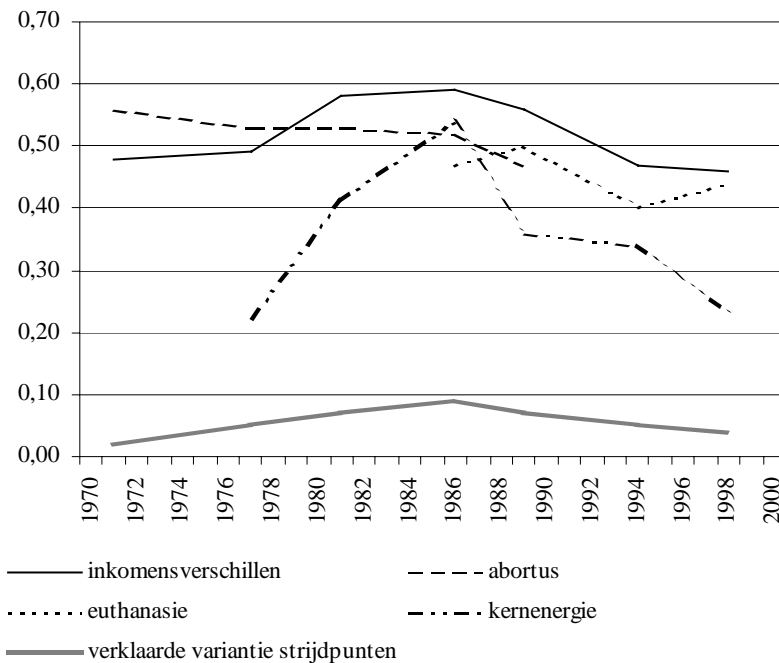
10.4 De polarisatie van partijen op strijdpunten

Welke veranderingen zijn de afgelopen dertig jaar opgetreden in de mate waarin partijen van elkaar verschillen op strijdpunten? De polarisatie van partijen op een strijdpunt kan worden nagegaan door te kijken naar het verschil in standpunt tussen de meest linkse en de meest rechtse partij op een beleidsdimensie.⁸⁵ Figuur 10.3 geeft een overzicht van ontwikkelingen in de polarisatie van christen-democraten, PvdA, VVD en D66 op de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie. De in de figuur gepresenteerde maat voor polarisatie varieert van 0 (minimale) tot 1 (maximale polarisatie). Tevens geeft de figuur een weergave van de trend in het verklarend vermogen van strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid, zoals gevonden in hoofdstuk 9.

In de periode 1971-1998 zijn de meest progressieve en conservatieve partijen op de strijdpunten abortus en euthanasie, respectievelijk PvdA of D66 en het CDA (de CHU in 1971). In alle jaren wordt op de strijdpunten inkomensverschillen en kernenergie de meest linkse positie ingenomen door de PvdA en de meest rechtse positie door de VVD. Figuur 10.3 laat zien dat de polarisatie van partijen op de strijdpunten inkomensverschillen en kernenergie sterk toeneemt in de periode 1971-1986. In deze periode nemen christen-democraten en de VVD een steeds rechtser positie in op het strijdpunt inkomensverschillen. Deze partijen voeren een steeds sterkere oppositie tegen het PvdA programma van een nivellering van inkomens en welvaart. Gepleit wordt voor een vermindering van de staatsschuld en een deregule-

ring en privatisering van de economie, desnoods ten koste van een gelijkmatige inkomensverdeling. Vanwege de toenemende maatschappelijke druk vanuit de anti-kernenergie beweging, neemt de PvdA eind jaren zeventig en begin jaren tachtig een steeds afwijzender standpunt in ten aanzien van het gebruik van kernenergie. Als gevolg hiervan wordt de PvdA als steeds linkser gepercipieerd op dit strijdpunt. CDA en VVD nemen in deze periode een meer positief standpunt in ten aanzien van kernenergie. Tot 1986 is bij centrum-rechtse kabinetten sprake van plannen voor een uitbreiding van het aantal kerncentrales. Na 1986 daalt de partijpolarisatie op inkomensverschillen en kernenergie aanzienlijk. PvdA en CDA nemen steeds meer gematigde posities in op het strijdpunt van inkomensverschillen. De trek van de PvdA naar het midden is een uiting van de eerder besproken minder afwijzende houding ten aanzien van een vrije markt economie. De trend bij het CDA vanaf 1989 is te verklaren vanuit de wens zich bij de vaste kiezersachterban als ‘socialer’ te presenteren op economische strijdpunten. Tevens speelt hier de overstap van een centrum-rechts naar een centrum-links kabinet (Lubbers III) een rol.

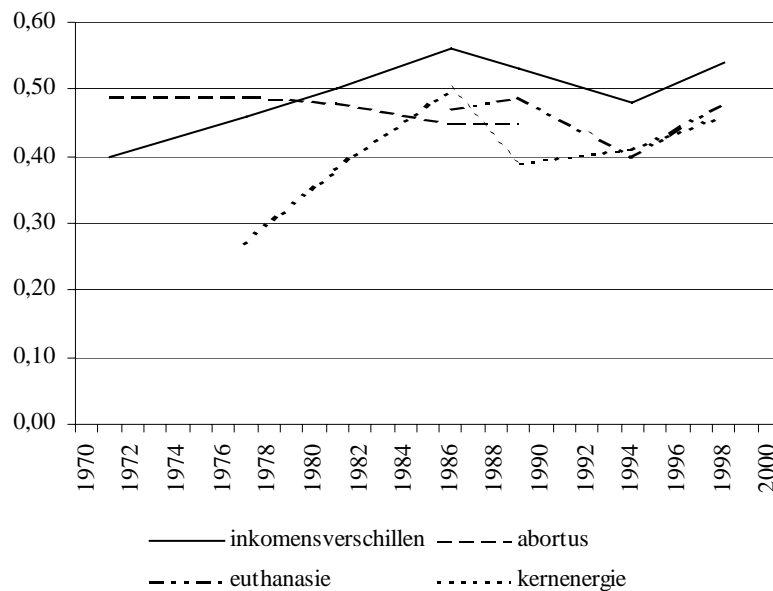
Figuur 10.3 *Polarisatie van partijen op strijdpunten en verklarend vermogen van strijdpunten 1971-1998*

Vanaf 1986 worden de vier besproken partijen door de kiezers als steeds gematigder gepercipieerd op het strijdpunt van kernenergie. Na de kernramp in Tsjernobyl zijn de grotere partijen tot een algehele consensus gekomen over de wenselijkheid van de sluiting op lange termijn van de twee al in gebruik genomen kerncentrales.⁸⁶

Bij de strijdpunten abortus en euthanasie is over de gehele periode 1971-1998 sprake van een lichte daling van partijpolarisatie. Met name de christen-democraten nemen in de loop der jaren een iets gematigder positie in op deze strijdpunten. In de jaren tachtig en negentig blijkt het CDA bereid een compromis te sluiten met de niet-confessionele partijen waarmee het mogelijk wordt dat de uitvoering van abortus en euthanasie onder bepaalde voorwaarden niet strafrechtelijk wordt vervolgd. Indien wordt aangenomen dat de vier besproken strijdpunten indicatief zijn voor de drie meest belangrijke conflictdimensies in de Nederlandse politiek, kan worden gesproken van een sterke toename tot 1986 en een even sterke afname na 1986 van partijpolarisatie op de sociaal-economische, godsdienstig-ethische en materialistisch-postmaterialistische dimensie. Ontwikkelingen in de partijpolarisatie op strijdpunten blijken sterk parallel te lopen met veranderingen in het verklarende vermogen van strijdpunten. Zowel de polarisatie als de bijdrage aan verklaarde variantie is op een hoogtepunt in het verkiezingsjaar 1986. Tot 1986 nemen beide factoren toe, om daarna weer gezamenlijk af te nemen. Veranderingen in de partijpolarisatie op strijdpunten hangen daarentegen niet samen met veranderingen in het effect van strijdpunten op stemgedrag. De sterke afname in polarisatie op strijdpunten vanaf 1986 is na 1989 zelfs gepaard gegaan met een toename van het effect van strijdpunten (zie hoofdstuk 9).

Figuur 10.4 Duidelijkheid van partijen op strijdpunten

10.5 De duidelijkheid van partijen op strijdpunten

Figuur 10.4 geeft voor de periode 1971-1998 de ontwikkelingen weer in de duidelijkheid van de christen-democraten, PvdA, VVD en D66 op de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie. De duidelijkheid van deze partijen op een strijdpunt is berekend op basis van perceptuele overeenstemmingscores.⁸⁷ Op inkomensverschillen en kernenergie is de duidelijkheid van de partijen in de periode 1971-1986 sterk toegenomen. Na 1986 ligt de perceptuele overeenstemming over de partijposities op deze strijdpunten op een structureel lager niveau. Met name bij de PvdA is in deze periode sprake van een toegenomen onduidelijkheid op inkomensverschillen en kernenergie.⁸⁸ Ten aanzien van het abortusstrijdpunt is de duidelijkheid van partijen tot 1989 licht gedaald. Bij het euthanasie vraagstuk is geen systematische trend in de duidelijkheid van partijen waarneembaar. Bij de strijdpunten inkomensverschillen en kernenergie verlopen ontwikkelingen in de partijduidelijkheid parallel met ontwikkelingen in het verklarend vermogen van deze strijdpunten. Er blijkt echter geen systematische samenhang te zijn tussen de duidelijkheid van partijen op strijdpunten en het effect van strijdpunten op stemgedrag.

10.6 Stemgedrag bij kiezers met een verschillende perceptie van partij-profilering

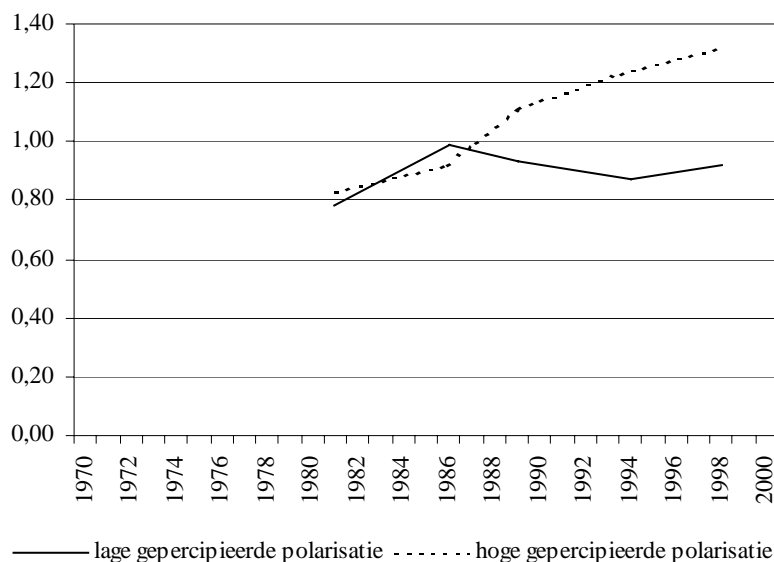
De tot nu toe gepresenteerde analyses hebben inzicht gegeven in het belang van partij-profilering voor beleidsgeoriënteerd stemgedrag op *geaggregeerd* niveau. Voor het *gehele* electoraat is hier de samenhang onderzocht tussen partijkennissen en het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag. Voor een compleet beeld van de samenhang tussen partijstrategieën en stemgedrag is het noodzakelijk dezelfde analyses uit te voeren op het niveau van de *individuele* kiezer.

De relatie tussen partijpolarisatie en stemgedrag op individueel niveau wordt als volgt onderzocht. Per verkiezingsjaar en per beleidsdimensie wordt het belang van een beleidsdimensie voor stemgedrag bepaald bij kiezers die de partij-polarisatie als laag en kiezers die de partijpolarisatie als hoog ervaren. Figuren 10.5 en 10.6 laten het verschil zien in het belang van links-rechts oriëntaties voor stemgedrag tussen kiezers die een lage dan wel hoge polarisatie waarnemen van partijen op de links-rechts dimensie. De figuren hebben betrekking op kiezers die in een bepaald jaar zowel de PvdA, CDA, VVD als D66 op een links-rechts schaal kunnen plaatsen.⁸⁹

De 'lage polarisatie' groep bestaat uit kiezers bij wie het verschil tussen de als meest links en als meest rechts waargenomen partij kleiner of gelijk is aan vijf op een tienpunts schaal. De 'hoge polarisatie' groep omvat de kiezers bij wie dit verschil groter of gelijk is aan zes. De figuren 10.5 en 10.6 geven voor de twee onderscheiden groepen respectievelijk het effect weer van links-rechts oriëntaties op stemgedrag en de bijdrage van links-rechts aan de verklaring van stemgedrag. In de gepresenteerde analyses is gecontroleerd voor de invloed van sociale klasse en religie. Beide figuren laten zien dat in 1981 en 1986 de gepercipieerde polarisatie niet veel uitmaakt voor het belang van links-rechts oriëntaties voor stemgedrag. Na

1986 daarentegen is de gevonden samenhang tussen polarisatie en stemgedrag sterk in overeenstemming met de gestelde verwachtingen. In deze periode is bij kiezers die een hoge partij-polarisatie op links-rechts ervaren het effect van links-rechts op stemgedrag aanmerkelijk groter. Tevens zijn dan bij deze groep kiezers links-rechts oriëntaties aanmerkelijk belangrijker in de verklaring van stemgedrag. Voor de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie zijn op dezelfde wijze analyses uitgevoerd voor kiezers die de partijpolarisatie als laag en als hoog waarnemen.⁹⁰ Voor een grote meerderheid van strijdpunten en verkiezingsjaren blijkt bij kiezers die de partijpolarisatie als hoog ervaren het belang van een strijdpunt voor stemgedrag aanmerkelijk groter te zijn. Dit betreft zowel het effect als het verklarend vermogen van een strijdpunt.

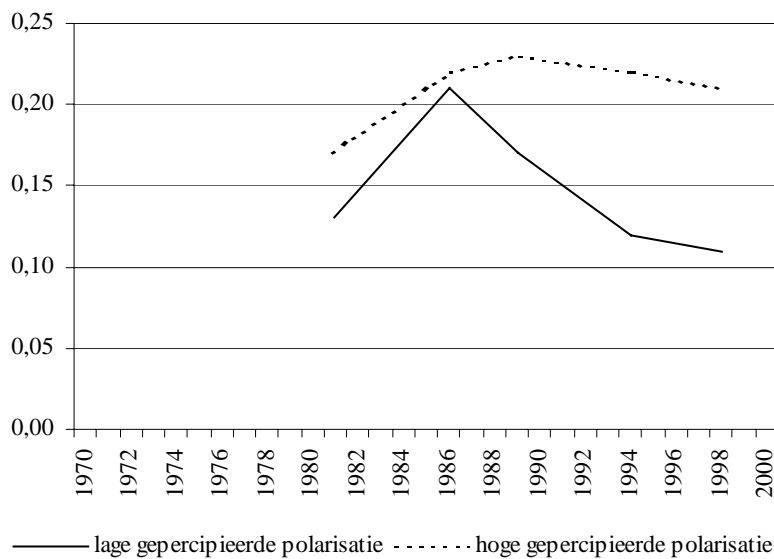
Figuur 10.5 Perceptie van partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en effect van links-rechts oriëntaties op stemgedrag 1981-1998

Om de invloed van de duidelijkheid van partijen op stemgedrag te onderzoeken op het niveau van de individuele kiezer, is gekozen voor de volgende methode. Kiezers die de beleidsposities van minimaal drie van de vier grote partijen (PvdA, CDA, VVD en D66) redelijk goed kunnen inschatten, worden beschouwd als kiezers voor wie het partij-systeem op een bepaalde beleidsdimensie duidelijk is. Kiezers voor wie dit niet het geval is, worden beschouwd als kiezers die het partij-systeem op de beleidsdimensie onduidelijk vinden.⁹¹ Voor ieder verkiezingsjaar en beleidsdimensie (de links-rechts dimensie, inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie) is bij de twee onderscheiden groepen het effect op stemgedrag en het verklarend vermogen onderzocht onder controle van voorafgaande variabelen. In vrijwel alle gevallen blijkt het belang van een beleidsdimensie voor stemgedrag aanzienlijk groter bij de groep die de posities van partijen op deze dimensie redelijk

goed kan inschatten. Dit betreft zowel het effect op stemgedrag als het verklarend vermogen van een beleidsdimensie.

Figuur 10.6 Perceptie van partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en verklarend vermogen van de links-rechts dimensie 1981-1998

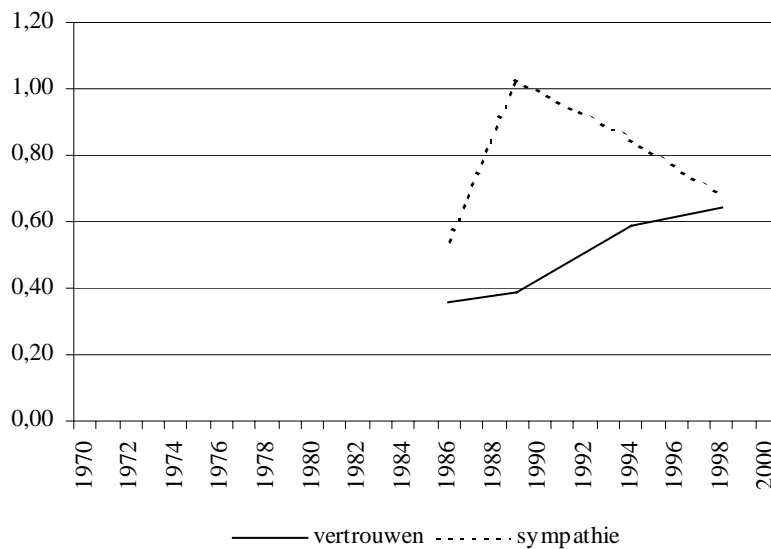
10.7 Andere verklaringen van stemgedrag

De tot nu toe gepresenteerde analyses hebben laten zien dat in tegenstelling tot de verwachtingen het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag niet steeds groter is geworden in de afgelopen dertig jaar. Na 1986 blijkt het belang van beleidspreferenties bij de verklaring van stemgedrag zelfs sterk te zijn afgenomen. Als zowel sociale kenmerken van kiezers als hun beleidspreferenties er steeds minder toe doen bij het stemgedrag, wat is dan wel belangrijker geworden voor de verklaring van partijkeuze? Een factor in het verklaringsschema van hoofdstuk 1 dat hier nog niet aan de orde is geweest, is de waardering van eigenschappen van kandidaten. In het Nederlands kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging zijn de lijsttrekkers veruit de meest zichtbare kandidaten van partijen.

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat vanaf 1986 sprake is geweest van een afnemende polarisatie van partijen op de links-rechts dimensie en strijdpunten alsmede een afnemende duidelijkheid van partijen op strijdpunten. Als partijen de kiezers steeds minder aanleiding geven om op basis van beleidsinhoudelijke criteria te stemmen, kan worden verwacht dat kiezers hun toevlucht nemen tot andere criteria.

Tevens kan worden verwacht dat als partijen programmatisch dichter bij elkaar komen te liggen, zij in campagnes sterker genoodzaakt zijn de vermeende kwaliteiten van hun politieke leiders te benadrukken. De afgenomen polarisatie en duidelijkheid van partijen op beleidskwesties leiden tot de verwachting dat vanaf 1986 eigenschappen van lijsttrekkers van steeds groter belang zijn geworden voor stemgedrag. In de NKO's vanaf 1986 is respondenten gevraagd naar een beoordeling van de lijsttrekkers van de vier grote partijen op twee aspecten; de mate waarin lijsttrekkers sympathiek zijn en de mate waarin zij te vertrouwen zijn als minister-president.⁹²

Figuur 10.7 Effecten op stemgedrag van vertrouwen in een lijsttrekker en sympathie voor een lijsttrekker

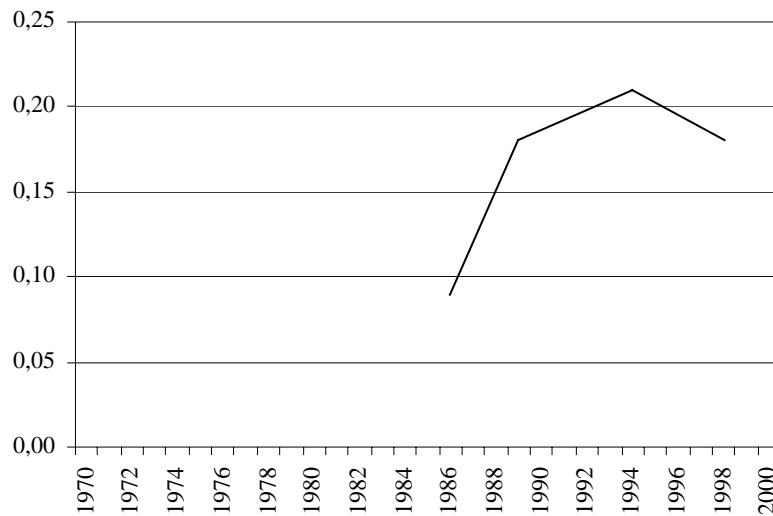

Een probleem bij het onderzoeken van het effect op stemgedrag van eigenschappen van kandidaten is de oorzakelijke volgorde. Het zal nauwelijks verbazing wekken als enquêtes aangeven dat PvdA-kiezers Wim Kok meer sympathiek en betrouwbaar vinden dan kiezers van andere partijen. Dit betekent echter niet zonder meer dat de eigenschappen van Kok een grote invloed hebben op een stemvoorkeur voor de PvdA. Evenzeer is denkbaar dat een kiezer om andere redenen de PvdA heeft gekozen. Zo'n kiezer zal dan bij een enquête niet snel geneigd zijn aan te geven dat hij Kok niet erg sympathiek of betrouwbaar vindt. Om die reden geven analyses van de beschikbare data zeer waarschijnlijk een overschatting van het effect op stemgedrag van eigenschappen van kandidaten. Het is echter aannemelijk dat de mate waarin respondenten evaluaties van kandidaten rationaliseren vanuit een eerder vastgestelde partijvoorkeur door de jaren heen vrij constant is. Op basis van deze aanname kan toch iets gezegd worden over lange termijn *veranderingen* in de invloed van eigenschappen van kandidaten op stemgedrag. Figuur 10.7 geeft een

overzicht van het effect van sympathie en vertrouwen in lijsttrekkers op stemgedrag als wordt gecontroleerd voor beleidspreferenties (de links-rechts dimensie, strijdpunten en tevredenheid met beleid) en sociale kenmerken (sociale klasse en kerkelijke binding). De lijnen geven het effect weer van de waardering van een lijsttrekker van een bepaalde partij op de geneigdheid om op deze partij te stemmen. Zie appendix B voor een meer exacte omschrijving van dit effect.⁹³

De bovenste lijn in figuur 10.7 laat zien dat in 1989 het effect op stemgedrag van de sympathie van lijsttrekkers aanzienlijk groter is dan in 1986. Na 1989 neemt dit effect weer af. In het verkiezingsjaar 1998 is het effect van sympathie weer ongeveer op hetzelfde niveau als in 1986. De onderste lijn geeft aan dat in de periode 1986-1998 sprake is van een toename van het effect van vertrouwen in lijsttrekkers op partijkeuze. Figuur 10.8 geeft een overzicht van veranderingen in het verklarend vermogen van de waardering van eigenschappen van kandidaten. De lijn in de figuur geeft aan hoeveel extra variantie in stemgedrag wordt verklaard als sympathie voor lijsttrekkers en vertrouwen in lijsttrekkers wordt toegevoegd aan een model met sociale kenmerken en beleidspreferenties.

Figuur 10.8 Bijdrage van sympathie voor en vertrouwen in een lijsttrekker aan de verklaring van stemgedrag

In het verkiezingsjaar 1986 verklaren sympathie voor en vertrouwen in lijsttrekkers 9% van de variantie in stemgedrag. Na 1986 ligt het verklarend vermogen van de waardering van deze eigenschappen van kandidaten op een structureel hoger niveau. De bijdrage van sympathie en vertrouwen varieert dan van 18 tot 22% verklaarde variantie. Samengevat geven figuren 10.7 en 10.8 aan dat met de afgenomen polarisatie en duidelijkheid van partijen op beleidskwesties na 1986, eigen-

schappen van kandidaten inderdaad belangrijker zijn geworden voor het stemgedrag van de kiezer.

10.8 *Samenvatting en conclusie*

In dit hoofdstuk is gekeken in hoeverre veranderingen in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag, kunnen worden verklaard door ontwikkelingen in de polarisatie en duidelijkheid van partijen. In de periode 1971-1986 is de polarisatie van partijen op de links-rechts dimensie toegenomen. Na 1986 is deze polarisatie weer aanmerkelijk afgenomen. Met name de PvdA en het CDA zijn in deze periode in de richting van het ideologische midden opgeschoven. De duidelijkheid van partijposities op de links-rechts dimensie is tot 1977 toegenomen. Na dit jaar is de duidelijkheid op links-rechts vrij stabiel gebleven. Een uitzondering is de minder duidelijk geworden positie van de PvdA.

Voor het *gehele* electoraat blijken veranderingen in het belang van de links-rechts dimensie voor stemgedrag goed te verklaren door veranderingen in de polarisatie van partijen. Hoe groter deze polarisatie, des te belangrijker de links-rechts dimensie is voor stemgedrag, zowel in termen van effecten als in termen van bijdragen aan de verklaarde variantie. Er blijkt echter geen systematisch verband aanwezig tussen de duidelijkheid van partijen op links-rechts en het belang van deze dimensie voor stemgedrag. Tevens blijkt het belang voor stemgedrag van tevredenheid met regeringsbeleid sterk afhankelijk van de ideologische polarisatie van partijen. Het effect van retrospectieve beoordelingen op stemgedrag is het grootst in de jaren tachtig, wanneer PvdA enerzijds en CDA en VVD anderzijds het meest van elkaar verschillen op de links-rechts dimensie.

In de periode tot 1986 is sprake van een sterke toename van partijpolarisatie op de strijdpunten inkomensverschillen en kernenergie (respectievelijk indicatoren van sociaal- economische en postmaterialistische strijdpunten). Na 1986 is de partijpolarisatie op deze twee strijdpunten weer even sterk afgenomen. Op de strijdpunten abortus en euthanasie (indicatoren van godsdienstig-ethische strijdpunten) zijn in de afgelopen dertig jaar de verschillen tussen partijen enigszins afgenomen. Tot 1986 blijken partijen steeds duidelijker posities in te nemen op de strijdpunten inkomensverschillen en kernenergie. Deze duidelijkheid neemt na 1986 weer sterk af. De duidelijkheid van partijposities op het abortus strijdpunt is in de loop der jaren enigszins afgenomen. Bij het euthanasie strijdpunt is geen systematische trend waarneembaar in de duidelijkheid van partijen. De waargenomen trend in het verklarend vermogen van strijdpunten voor het *gehele* electoraat blijkt redelijk goed te verklaren door ontwikkelingen in de polarisatie en duidelijkheid van partijen op deze strijdpunten. Hoe meer partijen van elkaar verschillen op strijdpunten en hoe duidelijker hun posities, des te groter het belang van strijdpunten in de verklaring van stemgedrag. Voor het *gehele* electoraat blijken ontwikkelingen in het *effect* van strijdpunten op stemgedrag niet goed te verklaren door ontwikkelingen in de polarisatie en duidelijkheid van partijen op deze strijdpunten.

De analyses op het niveau van de individuele kiezer hebben aangegeven dat ook de subjectieve waarneming van partijpolarisatie het belang van beleidsgeoriënteerd

stemgedrag goed kan verklaren. Bij kiezers die een hoge partijpolarisatie waarnemen op de links-rechts dimensie en op strijdpunten blijken beleidspreferenties aanmerkelijk belangrijker te zijn voor stemgedrag dan bij kiezers die een lage polarisatie waarnemen. Tevens hebben analyses op het niveau van de individuele kiezer laten zien dat de duidelijkheid van partijen een rol speelt bij het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag. Bij kiezers die de beleidsposities van de meerderheid van de grote partijen redelijk goed kunnen inschatten doen beleidspreferenties er meer toe bij bepaling van de stemkeuze.

In hoofdstukken 8 en 9 hebben we gezien dat het proces van cognitieve mobilisatie hooguit een gedeeltelijke verklaring kan bieden voor de trends die zich de afgelopen dertig jaar hebben voorgedaan in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag, zowel in termen van effecten als in termen van het verklaren van partijkeuze, sterk afhankelijk is van de mate waarin partijen duidelijke en verschillende posities innemen op de links-rechts dimensie en op strijdpunten.

De sterke afname vanaf 1986 in het verklarend vermogen van beleidspreferenties blijkt voornamelijk een gevolg van een afgenomen partijpolarisatie op de links-rechts dimensie en strijdpunten, alsmede een afgenomen duidelijkheid van partijen op strijdpunten. De conclusie is dat voorzover de cognitieve mobilisatie een positieve invloed heeft gehad op beleidsgeoriënteerd stemgedrag, deze invloed in sterke mate is geconditioneerd door ontwikkelingen in partijstrategieën. Als partijen weinig van elkaar verschillen en onduidelijk zijn in hun standpunten, spelen ook bij de politiek hoog ontwikkelde kiezers beleidspreferenties een veel kleinere rol in hun stemgedrag. In de hoofdstukken 8 en 9 werd duidelijk dat ook onder kiezers de polarisatie op de links-rechts dimensie en op strijdpunten is afgenomen. De toegenomen consensus onder het publiek op de meest belangrijke conflictdimensionen is mede debet aan het afgenomen belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag in de afgelopen twee decennia.

Met de afname na 1986 van partijpolarisatie en duidelijkheid van partijen op beleidskwesties blijken de eigenschappen van kandidaten van groter belang te zijn geworden bij een verklaring van het stemgedrag van de Nederlandse kiezer.

De in dit hoofdstuk gepresenteerde resultaten leiden tot de conclusie dat een verdere toename van de consensus, onder zowel kiezers als partijen, zeer waarschijnlijk zal leiden tot een verdere afname van het belang van beleidspreferenties bij de verklaring van stemgedrag en een toenemend belang van eigenschappen van kandidaten.

Appendix A

Variabelen

Strijdpunten en links-rechts oriëntaties

In het Tilburgse panel onderzoek en de NKO's is respondenten gevraagd zichzelf en partijen te plaatsen op beleidsdimensionen met de volgende tegenstellingen.

Inkomensverschillen

Inkomensverschillen moeten kleiner worden vs. inkomensverschillen moeten blijven zoals ze zijn (tot en met 1986). Inkomensverschillen moeten kleiner worden vs. inkomensverschillen moeten groter worden (vanaf 1986).

Abortus

De overheid moet abortus verbieden onder alle omstandigheden vs. iedere vrouw moet het recht hebben om zelf te beslissen of ze wel of geen abortus wilt.

Euthanasie

Euthanasie moet verboden zijn vs. een dokter dient altijd te worden toegestaan om het leven van een patiënt te beëindigen wanneer deze patiënt daarom vraagt.

Kernenergie

Het aantal kerncentrales in Nederland moet worden uitgebreid vs. in Nederland moeten geen nieuwe kerncentrales worden gebouwd.

Links-rechts oriëntaties

‘Er wordt vaak gezegd van politieke opvattingen dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen, waar zou u zich zelf plaatsen?’ (respondent wordt gevraagd zichzelf en partijen te plaatsen op een tienpunts links-rechts schaal).

Sociale kenmerken

Sociale klasse van een respondent is gemeten aan de hand van zijn of haar subjectieve inschatting. Antwoordcategorieën zijn arbeidersklasse, hogere arbeidersklasse, middenklasse, hogere middenklasse en hoge klasse. Deze indicator van sociale klasse is in het model opgenomen als een variabele op interval meetniveau.

De variabele *religie* heeft betrekking op twee aspecten van kerkelijke binding; kerklidmaatschap en frequentie van kerkbezoek. Bij respondenten wordt onderscheiden of zij wel of geen lid zijn van een katholieke of protestantse kerk. Niet-leden en leden zijn respectievelijk de scores 0 en 1 toegekend. De variabele frequentie van kerkbezoek heeft de categorieën 1 (nooit), 2 (zelden/bijna nooit), 3 (een keer per maand), 4 (2 of 3 keer per maand) en 5 (iedere week). De index voor religie is gedefinieerd als de score op kerklidmaatschap vermenigvuldigd met de score op kerkbezoek. Vanwege de aanwezigheid van katholieke en protestantse partijen is voor de analyses van 1971 een aparte index berekend voor de mate van katholicisme en de mate van protestantisme.

Indicatoren van politiek informatieniveau

Voor de analyses zijn maximaal drie niveaus van *opleiding* onderscheiden:

- Laag: tot en met MAVO.
- Middelbaar: tot HBO.
- Hoog: HBO en universiteit.

Politieke interesse is gemeten aan de hand van de vraag: ‘Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?’. Bij de analyses zijn maximaal drie niveaus van politieke interesse onderscheiden: Laag (niet geïnteresseerd), middelbaar (tamelijk geïnteresseerd) en hoog (zeer geïnteresseerd).

Appendix B

Conditionele logit analyse

Het conditionele logit (CL) model is gebaseerd op een theorie van rationele keuze van alternatieven. Individuen kiezen uit een set van alternatieven dat alternatief j naar verwachting het meeste nut oplevert. Het verwachte nut dat een alternatief j oplevert voor individu i (U_{ij}) wordt verondersteld lineair afhankelijk te zijn van de waardering van eigenschappen van alternatief j door individu i (X_{ij}), van eigenschappen van individu i (A_i) en van een stochastische term die de invloed van niet gemeten factoren weergeeft (ε_{ij}).

$$U_{ij} = \beta X_{ij} + \gamma_j A_i + \varepsilon_{ij} \quad (1)$$

Het symbool β staat hier voor een vector van coëfficiënten die het effect weergeeft van door individuen gewaardeerde eigenschappen van alternatieven. Bij onderzoek naar de invloed van strijdpunten en de links-rechts dimensie op partijkeuze zijn dit de posities van partijen op beleidsdimensies. Bij onderzoek naar de invloed van kandidaten op stemgedrag in hoofdstuk 10 zijn dit het vertrouwen in een partijlijsttrekker en de gepercipieerde sympathie van een partijlijsttrekker. De waardering van partijen op strijdpunten en de links-rechts dimensie wordt hier verondersteld afhankelijk te zijn van de eigen positie van de kiezer en de partijposities op deze dimensies. Bij de toetsing van kortste-afstand modellen van kiesgedrag is voor iedere beleidsdimensie de variabele X_{ij} gedefinieerd als het absolute verschil tussen de positie van kiezer i en de positie van partij j . Het effect van X_{ij} variabelen op verwacht nut wordt hier verondersteld hetzelfde te zijn voor ieder van de alternatieven. Voor strijdpunten en links-rechts betekent dit dat alle partijen worden verwacht in dezelfde mate te worden afgerekend op hun posities op deze dimensies. Het symbool γ_j staat voor het effect van eigenschappen van individuen op het verwachte nut van alternatief j . Bij de analyses van stemgedrag zijn de A_i variabelen de tevredenheid van de kiezer met het regeringsbeleid in de afgelopen periode, zijn of haar sociale klasse en kerkelijke binding. Het effect van deze eigenschappen van individuen op verwacht nut wordt verwacht per alternatief verschillend te zijn. In het geval van j alternatieven zijn er dus j vectoren van γ parameters. Om een logit model empirisch te kunnen schatten dienen voor één van de alternatieven de γ parameters op nul te worden gezet. Dit alternatief dient als referentie-categorie bij de interpretatie van effecten van eigenschappen van individuen. Bij analyses van de verkiezing van 1971 is de KVP als referentiecategorie gekozen. Bij analyses van de verkiezingen vanaf 1977 is het CDA als referentiecategorie gebruikt. Gegeven de assumptie

dat de stochastische term ε_{ij} een zogenaamde extreme waardeverdeling heeft is bij j alternatieven de geschatte kans dat alternatief j voor individu i meer nut oplevert dan andere alternatieven gelijk aan:

$$P_{ij} = \exp(U_{ij}) / \sum_{k=1}^j \exp(U_{ik}) \quad (2)$$

De afleiding van deze vergelijking is te vinden in een publicatie van McFadden (1974). Op basis van de veronderstelling dat individuen het alternatief kiezen dat hun het meeste nut oplevert geeft vergelijking (2) de kans weer dat individu i alternatief j kiest. Het CL model kan op alternatieve wijze worden beschreven in termen van zogenaamde log odds ratios.

$$\ln(P_{ij} / P_{ik}) = \beta(X_{ij} - X_{ik}) + (\gamma_j - \gamma_k) A_i \quad (3)$$

De afhankelijke variabele van deze vergelijking (3) is de natuurlijke logaritme van de kansverhouding met betrekking tot kiezen voor alternatief j en kiezen voor alternatief k . De in grafieken gepresenteerde effecten van strijdpunten, de links-rechts dimensie en waardering van kandidaat-eigenschappen zijn te interpreteren als de absolute waarden van de β parameters in vergelijking 3. Bij strijdpunten en de links-rechts dimensie geven deze parameters het effect weer van de afstand tussen een kiezer en een partij op de kansverhouding met betrekking tot stemmen op deze partij en stemmen op een andere partij.

De maat Rho kwadraat geeft aan in hoeverre een logit model een goede fit heeft met de steekproefdata. Deze maat is gedefinieerd als $1 - (\log \text{likelihood van het geschatte model} / \log \text{likelihood van een model zonder parameters})$. In de analyses is gekeken naar de zogenaamde *adjusted* Rho kwadraat, waarin gecorrigeerd is voor de steekproef omvang en het aantal geschatte parameters.

De conditionele logit analyses zijn uitgevoerd op basis van een zogenaamde gestapelde datamatrix. Als de rijen de kiezers aangeven en de kolommen de variabelen, bestaat deze matrix bij n kiezers en p partijen uit $n \times p$ rijen. Iedere rij van de matrix heeft betrekking op een bepaalde kiezer en een bepaalde partij. De partij-specifieke variabelen (afstanden op strijdpunten en de links-rechts dimensie en waardering van kandidaat-eigenschappen) variëren over de p rijen die betrekking hebben op p verschillende partijen en een bepaalde kiezer. De waarden van deze variabelen zijn immers afhankelijk van de eigenschappen van partijen. De individu-specifieke variabelen daarentegen (sociale klasse, religie en tevredenheid met regeringsbeleid) zijn constant over de p rijen die betrekking hebben op een bepaald individu. De afhankelijke variabele partijkeuze is een dichotome variabele in de datamatrix met de waarden 1 of 0, respectievelijk aangevend of een bepaalde kiezer wel of niet op een bepaalde partij heeft gestemd.

Maximum likelihood schattingen van de parameters van het CL model zijn te berekenen met het Newton Raphson algoritme. De in dit hoofdstuk gepresenteerde CL analyses zijn uitgevoerd met het programma LIMDEP 7.

Appendix C

Weging van analyses van beleidsgeoriënteerd stemgedrag

Anders dan in de overige hoofdstukken, zijn de in hoofdstukken 8, 9 en 10 gepresenteerde analyses niet gewogen op kenmerken van respondenten. De reden hiervoor is dat de beschikbare CBS-weegfactor de oorspronkelijke steekproef representatief maakt voor de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders. De analyses van stemgedrag in hoofdstukken 8, 9 en 10 hebben betrekking op 50 tot 70% van de oorspronkelijke steekproef. De overige respondenten zijn buiten beschouwing gelaten, omdat zij ontbrekende waarden hebben op één van de gebruikte vragen over beleidspreferenties. Het is weinig zinvol de steekproef zonder respondenten met missende waarden te corrigeren voor representativiteit met de CBS-weegfactor. Deze is immers gebaseerd op de oorspronkelijke steekproef inclusief respondenten met missende waarden. Niettemin is het noodzakelijk om de representativiteit van de gebruikte steekproeven vast te stellen.

Uit de analyses van hoofdstukken 8 en 9 blijkt dat het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag met name afhankelijk is van het opleidingsniveau van de kiezer. Hoe hoger het opleidingsniveau, des te groter het belang van beleidspreferenties voor stemgedrag. Een onder of oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden in de te analyseren steekproef zal aldus zeer waarschijnlijk leiden tot een onderschiet of overschatting van het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag voor de gehele populatie van kiezers. Voor het opleidingsniveau van burgers zijn populatiegegevens aanwezig.⁹⁴ Deze gegevens hebben betrekking op het hoogst behaalde opleidingsniveau van burgers van 15 tot 64 jaar die geen scholier of student meer zijn. Voor verkiezingsjaren waarover geen gegevens beschikbaar zijn (1977, 1986 en 1998) is met behulp van lineaire interpolatie een schatting gemaakt van het percentage burgers met een bepaald opleidingsniveau. Vervolgens is voor ieder verkiezingsjaar een frequentieverdeling naar opleidingsniveau berekend voor respondenten die voor de gepresenteerde ongewogen analyses gebruikt zijn en die niet ouder zijn dan 64 jaar en geen student of scholier meer zijn. De groep kiezers die niet ouder zijn dan 64 jaar en geen scholier of student meer zijn omvat 62 tot 85% van de totale groep kiezers van de in dit artikel gepresenteerde ongewogen analyses. Voor deze groep kiezers geeft een vergelijking met de populatiegegevens aan dat in vrijwel iedere geanalyseerde ongewogen steekproef respondenten met alleen lager onderwijs oververtegenwoordigd zijn en respondenten met HBO of universitair onderwijs oververtegenwoordigd zijn. Ongewogen analyses brengen aldus het risico met zich mee van een overschatting van het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag in vrijwel ieder onderzocht verkiezingsjaar.

Door middel van een vergelijking van de frequentieverdeling op opleiding op basis van de NKO steekproeven met de op basis van de populatiegegevens berekende frequentieverdeling op opleiding is voor vier categorieën van opleidingsniveau (al-

leen lager onderwijs, tot MAVO-niveau, tot MBO-niveau, HBO en universitair) een weegfactor bepaald. Deze factor maakt de respondenten in de steekproef zonder missende waarden die niet ouder zijn dan 64 jaar en geen scholier of student meer zijn, representatief voor de bevolking van 15 tot 64 jaar die geen scholier of student meer is. Daarbij dient te worden opgemerkt dat toepassing van deze weegfactor zeer waarschijnlijk leidt tot een conservatieve schatting van het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag. De populatiegegevens over opleiding hebben namelijk tevens betrekking op niet-kiesgerechtigden, te weten inwoners zonder de Nederlandse nationaliteit en inwoners tussen de 15 en 17 jaar. Jongeren tussen de 15 en 17 jaar en allochtone inwoners hebben een aanmerkelijk lager opleidingsniveau dan kiesgerechtigde Nederlanders. Aldus is het waarschijnlijk dat toepassing van deze weegfactor leidt tot een overschatting van het gewicht van lager opgeleiden. De berekende weegfactor varieert van 0,58 tot 4,67. Zoals gezegd zijn voor de periode voor 1974 geen vergelijkbare gegevens beschikbaar over het opleidingsniveau van de populatie. Het NKO van 1989 bevat geen gegevens over het wel of niet scholier of student zijn van de respondent. Voor 1977, 1981, 1986, 1994 en 1998 zijn voor kiezers die niet ouder zijn dan 64 jaar en geen scholier of student meer zijn, de analyses van stemgedrag gewogen op basis van de weegfactor voor opleiding. Voor deze groep kiezers zijn ook ongewogen analyses van stemgedrag uitgevoerd. Een vergelijking geeft aan dat de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden in de ongewogen analyses conform de verwachtingen leidt tot een overschatting van het belang van beleidgeoriënteerd stemgedrag. De verschillen tussen gewogen en ongewogen analyses zijn echter betrekkelijk gering. De gewogen analyses laten een zelfde lange termijn trend zien in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag. Deze bevindingen maken het aannemelijk dat de in hoofdstukken 8 en 9 gepresenteerde ongewogen analyses een representatief beeld geven van lange termijn trends in het belang van beleidsgeoriënteerd stemgedrag.

11 Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze

Wouter van der Brug

11.1 Inleiding

In hoofdstuk 9 is het onderscheid tussen *position issues* en *valence issues* geïntroduceerd en is onder meer aandacht besteed aan de rol van position issues. In dit hoofdstuk staan *valence issues* centraal, ofwel strijdpunten waarbij men het niet zozeer oneens is over het te bereiken doel, maar van mening verschilt over de te gebruiken middelen om een bepaald doel te bereiken of over de prioriteit die men wil geven aan het bereiken van verschillende doelen. Voorbeelden van dergelijke *valence issues* zijn werkloosheidsbestrijding, het streven naar een schoon milieu of criminaliteitsbestrijding. Hoewel partijen het veelal grotendeels eens zijn over de wenselijkheid van dergelijke doelstellingen - en deze dus geen aanleiding lijken te geven tot politiek conflict - spelen *valence issues* vaak een centrale rol in verkiezingscampagnes. Uit inhoudsanalyses van partijprogramma's blijkt bijvoorbeeld dat partijen zich weinig profileren door het innemen van verschillende standpunten op hetzelfde beleidsterrein, maar juist door het selectief benadrukken van die onderwerpen waarop ze een goede reputatie menen te hebben. Partijen claimen aldus competentie op specifieke beleidsterreinen, ofwel zij proberen zich - in de terminologie van Budge c.s. (1987) - onderwerpen 'toe te eigenen'. Als zij er vervolgens in slagen 'hun' onderwerpen tot campagnethema's te maken, dan verwachten zij daar electoraal voordeel uit te behalen. Omdat verschillende partijen voortdurend hun 'eigen' thema's benadrukken, praten zij in hoge mate langs elkaar heen (Robertson 1976, Budge c.s. 1987).⁹⁵ In dit hoofdstuk gaat het over deze vorm van partijconcurrentie: de mate waarin partijen er in slagen zich een goede reputatie te verwerven op een bepaald beleidsterrein en de mate waarin zij daar electoraal van profiteren.

Welke plaats nemen valence issues in in het causale schema dat is uitgewerkt in hoofdstuk 1? Volgens dit model behoren beoordelingen van partijcompetenties tot de korte termijnfactoren die de uiteindelijke partijkeuze van burgers bepalen, terwijl deze korte termijnfactoren op hun beurt weer worden beïnvloed door langere termijnfactoren als ideologieën en algemene waardeoriëntaties. Voorzover dit het geval is betekent dit allereerst dat kiezers met een verschillende ideologische voorkeur verschillende prioriteiten zullen stellen. Men zou zich bijvoorbeeld kunnen voorstellen dat linkse kiezers vooral veel belang zullen hechten aan sociale rechtvaardigheid en een schoon milieu, terwijl rechtse kiezers veel prioriteit willen geven aan

criminaliteitsbestrijding en aan de verlaging van het financieringstekort. Daaruit vloeit voort dat een kiezer de verschillende partijen beoordeelt op basis van hun reputatie op de terreinen die hij/zij belangrijk acht en de voorkeur zal geven aan die partij die op de betreffende onderwerpen de beste reputatie heeft. Dit hoofdstuk richt zich op beide zijden van deze medaille: de invloed van ideologische houdingen op de beoordeling van de competentie van partijen en de invloed van deze oordelen op de uiteindelijke partijkeuze.

Dit alles leidt tot een viertal thema's voor dit hoofdstuk. Ten eerste zal een korte schets worden gegeven van het belang dat kiezers toekenden aan verschillende valence issues in elk van de negen verkiezingsjaren tussen 1971 en 1998. Ten tweede zal worden nagegaan in welke mate er in deze periode veranderingen zijn opgetreden in de relatie tussen ideologische posities van kiezers en de door hen gewenste prioriteitstellingen.⁹⁶ Ten derde zullen veranderingen worden onderzocht in de mate waarin partijen er in slagen zich bepaalde politieke problemen 'toe te eigenen', zoals de *saliency theory of party competition* voorspelt (Budge c.s. 1987). Tenslotte zal worden nagegaan of er veranderingen zijn opgetreden in de mate waarin verschillen in prioriteitstelling bijdragen aan partijvoorkeuren van kiezers.

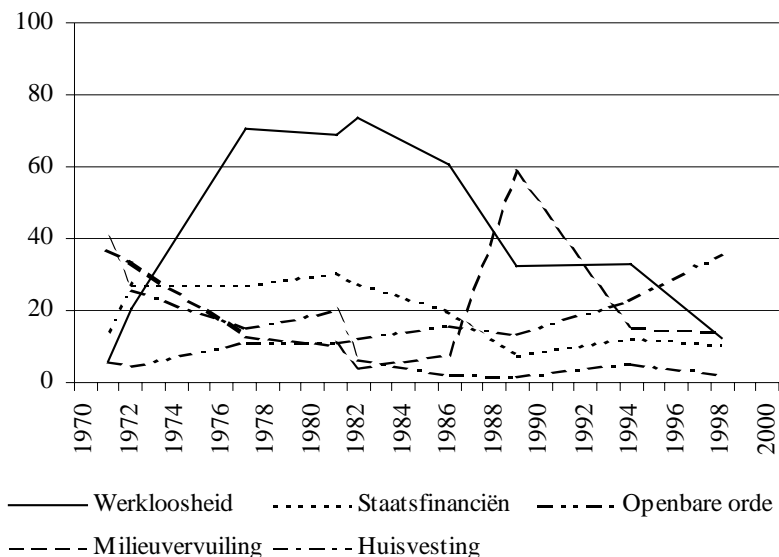
11.2 Welke prioriteiten stellen kiezers?

Om een beeld te krijgen van de problemen die door Nederlandse kiezers als meest urgent zijn ervaren in de afgelopen drie decennia, wordt gebruik gemaakt van de antwoorden op een open vraag die is gesteld in elk van de negen edities van het Nationaal Kiezersonderzoek sinds 1971. De vraag luidt: 'Vervolgens zou ik u willen vragen wat u de belangrijkste problemen in ons land vindt'. De enquêteurs krijgen de opdracht door te vragen, zodat elke respondent meerdere problemen kan noemen. Zoals mag worden verwacht, worden als belangrijkste problemen zeer uiteenlopende zaken genoemd, zoals individualisering, aids, toename van geweld, werkloosheid, kinderopvang, het mestoverschot, enzovoort. Om de antwoorden enigszins vergelijkbaar te maken, zijn de problemen geïnclassificeerd in een aantal algemenere categorieën. Figuur 11.1 geeft grafisch de veranderingen weer in de door kiezers ervaren urgentie van vijf veel genoemde politieke problemen die elk als *valence issues* zijn te beschouwen: werkloosheid, staatsfinanciën, openbare orde, milieu en woningnood.⁹⁷

Opvallend in figuur 11.1 is hoe veranderlijk de door het publiek ervaren urgentie van politieke problemen is. Deze veranderingen zijn soms, maar niet altijd, verklaarbaar vanuit de 'werkelijke' ernst van de betreffende problemen. Met name bij de twee economische thema's werkloosheid en overheidsfinanciën verandert de urgentie van de betreffende problematiek in de ogen van Nederlandse kiezers met de (min of meer objectief vast te stellen) omvang van het probleem. Zo noemt slechts 6% werkloosheid als één van de (maximaal vijf) belangrijkste problemen in 1971, toen de werkloosheid inderdaad zeer laag was. Toen de werkloosheid begin jaren tachtig een naorlogs hoogtepunt bereikte, noemde bijna driekwart (69% in 1981 en 74% in 1982) van de respondenten werkloosheid als één der belangrijkste

problemen. Maar de daling in bezorgdheid over werkloosheid tussen 1986 en 1989 is opmerkelijk, omdat in die periode de feitelijke werkloosheid nauwelijks afnam, maar de officiële werkloosheidscijfers wel daalden door een verandering in de gehanteerde definities van werkloosheid. Het is niet ondenkbaar dat dergelijke cosmetische verfraaiingen van officiële statistieken er aan bijdragen dat de ernst van een probleem ook in de ogen van burgers vermindert. De daling in bezorgdheid over werkloosheid tussen 1994 en 1998 heeft overigens duidelijk een meer reële basis.

Figuur 11.1 Urgentie van problemen in de ogen der kiezers

Bron Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998. Analyses op gewogen gegevens. Omdat respondenten meerdere problemen kunnen noemen sommeren de percentages tot boven de 100%

Veranderingen in de bezorgdheid van burgers over de staatsfinanciën laten zich eveneens goed begrijpen vanuit de reële omvang van het probleem. De zorg over de staatsfinanciën (en inflatie) kende een hoog niveau in de jaren zeventig en een hoogtepunt in 1981, toen het begrotingstekort van de overheid inderdaad ernstig uit de hand was gelopen. Na het begin van de jaren tachtig, toen de staatsfinanciën langzamerhand weer meer op orde kwamen, nam de bezorgdheid hierover weer langzaam af.

Waar de bezorgdheid over de overige problemen pieken en dalen vertoont, is er in de bezorgdheid over de openbare orde een duidelijke trend te bespeuren. Deze problematiek vervult Nederlandse kiezers in elke opeenvolgende verkiezing met toenemende zorg en is in 1998 het meest genoemde probleem. Gezien de toename van

gewelddsmisdrijven in de onderzochte periode - zowel in omvang als in ernst - heeft deze stijging in publieke bezorgdheid duidelijk een reële basis.

Bij de huisvestingsproblematiek zien we eveneens een trend, in neerwaartse richting ditmaal, zij het met een korte oprisping in het begin van de jaren tachtig. Ook bij dit thema geldt dat de veranderingen in publieke bezorgdheid duidelijk een reële basis hebben. Hoewel problemen rond huisvesting de wereld nog niet uit zijn, hebben de grote stadsvernieuwingsprojecten in de jaren tachtig sommige van de meest in het oog springende problemen - zoals verkrotting en leegstand - voor een belangrijk deel verholpen.

Bij de ontwikkeling van de publieke bezorgdheid over milieuproblemen zijn de twee pieken in 1971 en in 1989 het meest in het oog springend. Beide pieken laten zich natuurlijk niet begrijpen vanuit de reële omvang van de betreffende problematiek, die in vergelijking met de andere vier problemen juist het meest stabiel is. De piek in publieke zorg voor de milieuproblematiek in het begin van de jaren zeventig valt waarschijnlijk vooral te verklaren vanuit de toenemende aandacht van media en politiek voor deze thema's. Deze aandacht wordt bijvoorbeeld zichtbaar in *keerpunt '72*, het gezamenlijk verkiezingsprogramma van PvdA, D66 en PPR uit 1972. Dit programma was sterk geïnspireerd door het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, dat eveneens in 1972 gepubliceerd werd en een grote invloed had op het publieke debat in Nederland over milieuvraagstukken. Ook de piek in de publieke zorg voor het milieu laat zich waarschijnlijk verklaren vanuit veranderingen in de politieke en media-agenda. In zowel de troonrede als in de kerstboodschap van de koningin in 1988 werd de zorg voor het milieu als één der belangrijkste thema's geagendeerd. In het voorjaar van 1989 werd door Nijpels het Nationaal Milieubeleidsplan voor de jaren negentig gepresenteerd, dat van Lubbers de volle steun kreeg. Het effect van de agenda van media en beleidsmakers op de openbare mening is opmerkelijk. Bijna 60% van de ondervraagden noemde milieu als ernstig probleem in 1989, terwijl dit in 1986 slechts 7,5% was en in 1994 nog slechts 15%. De gegevens in figuur 11.1 zijn hier gepresenteerd om een beeld te krijgen van de veranderingen in de door kiezers ervaren urgentie van een vijftal politieke problemen. Het doel van dit hoofdstuk is niet deze veranderingen te verklaren, maar om na te gaan in welke mate de door kiezers ervaren urgentie van politieke problemen van invloed is op hun stemgedrag. De gegevens hebben laten zien dat de zorg over specifieke problemen sterk veranderlijk is door de tijd heen en dat die veranderingen waarschijnlijk voor een belangrijk deel toe te schrijven zijn aan de aandacht van media en politici voor die problemen. In deze paragraaf is het Nederlands electoraat in zijn totaliteit bekeken en is nog niet ingegaan op verschillen tussen kiezers. In de rest van het hoofdstuk gaat het juist om die verschillen tussen kiezers en zal worden nagegaan of verschillen in prioriteiten die kiezers willen geven aan de oplossingen van verschillende problemen, samenhangen met hun ideologische voorkeuren en partijkouze.

11.3 *Prioriteitstelling en ideologische voorkeuren*

Volgens de in de inleiding van dit hoofdstuk geïntroduceerde theorie van Budge en Farlie (1983) proberen partijen zich onderwerpen 'toe te eigenen'. Dit houdt in dat rechtse partijen voor andersoortige problemen competentie claimen (zoals criminaliteitsbestrijding of de zorg voor een laag financieringstekort) dan linkse partijen (die zich dan richten op onderwerpen als sociale zekerheid of een schoner milieu). Als het linkse of rechtse karakter van issues ook in de attitudes van burgers tot uitdrukking komt, kunnen we een samenhang verwachten tussen de prioriteit die iemand geeft aan het oplossen van verschillende problemen en zijn of haar positie op het links-rechts continuüm. Bovendien is in hoofdstuk 1 de verwachting uitgesproken dat opvattingen over concrete politieke problemen zich in de loop van de tijd verzelfstandigd hebben ten opzichte van ideologische oriëntaties. Op grond daarvan kunnen we een afname in de sterkte van deze samenhang verwachten.

Om deze verwachtingen te toetsen, is gebruik gemaakt van de eerder besproken vragen naar de belangrijkste politieke problemen en is alleen uitgegaan van het eerstgenoemde probleem. De gedachte hierachter is dat het onderwerp dat een respondent als eerste noemt, het probleem is waaraan hij of zij de meeste prioriteit wil geven. Vervolgens is berekend in hoeverre er een samenhang bestaat tussen het 'belangrijkste probleem' dat mensen noemen en hun links-rechts positie.⁹⁸ Aangezien ideologische links-rechts posities pas sinds 1977 in het NKO zijn opgenomen, kan deze samenhang pas vanaf dat moment worden berekend. Uit deze analyses blijkt allereerst dat de gewenste prioriteitstelling slechts in zeer geringe mate verbonden is met ideologische voorkeuren (de sterkte van de statistische maat η^2 was 0,10 in 1977, 0,16 in 1981, 0,01 in 1982, 0,11 in 1986, 0,13 in 1989, 0,23 in 1994 en 0,04 in 1998). Dit betekent dat respondenten die hetzelfde issue als het belangrijkste probleem bestempelen, kennelijk zeer uiteenlopende posities op de links-rechts dimensie hebben. In de tweede plaats blijkt er geen sprake te zijn van een monotone toe- of afname van de samenhang tussen ideologische voorkeuren en wat men als het belangrijkste probleem ziet.

In de vorige paragraaf zagen we soms vrij omvangrijke veranderingen in de bezorgdheid van kiezers over specifieke problemen. Uit de hier gepresenteerde analyses blijkt dat de bezorgdheid over problemen slechts in geringe mate samenhangt met ideologische voorkeuren van kiezers. Uit de combinatie van deze bevindingen kan worden geconcludeerd dat de in figuur 11.1 gepresenteerde veranderingen in bezorgdheid over problemen, algemene veranderingen zijn. Met andere woorden, onder grote groepen van het Nederlands electoraat - ongeacht hun ideologische voorkeuren - neemt de zorg over een bepaald probleem toe. Dat betekent natuurlijk dat partijen die er in slagen zich een goede reputatie op dat terrein te verwerven, daar potentieel van kunnen profiteren. Dit komt in de volgende paragrafen aan de orde.

11.4 Percepties van de 'issue-competentie' van partijen

De derde onderzoeksvraag betreft de mate waarin partijen er in slagen zich bepaalde beleidsterreinen 'toe te eigenen'. De theorie van 'issue-ownership' stelt dat partijen zich selectief profileren op bepaalde beleidsterreinen en op die terreinen meer competentie claimen dan andere partijen. Voorzover partijen op deze wijze met elkaar concurreren en voorzover zij succesvol zijn in het zich toe-eigenen van beleidsterreinen zal zich dit op twee manieren uiten. In de eerste plaats zullen de afzonderlijke partijen elk met een zeer gering aantal onderwerpen geassocieerd worden. In de tweede plaats zullen kiezers - ongeacht hun ideologische en partijpolitieke voorkeuren - het met elkaar eens moeten zijn over de onderwerpen die aan elk van de partijen 'toebehoren'. De NKO's van 1981 en 1994 bieden een eerste aanknopingspunt om te onderzoeken in welke mate dit het geval is. Aan respondenten is gevraagd voor zes verschillende problemen aan te geven welke partij de beste ideeën heeft om het betreffende probleem op te lossen.⁹⁹ Voor het doel van dit hoofdstuk voert het te ver om de resultaten van beide jaren in detail te bespreken. Ter illustratie toont tabel 11.1 de resultaten in 1994.

Tabel 11.1 Meest competente partij per beleidsterrein in 1994

	CDA	PvdA	VVD	D66	GrLi	SGP	GPV	RPF	CD	N
Werkloosheid	19	42%	26	9	2	0	1	1	0	928
Criminaliteit	23	17%	44	11	2	0	1	1	1	899
Milieuvervuiling	11	13%	7	16	51	0	0	1	0	1015
Misbruik sociale voorzieningen	19	19%	50	9	1	1	1	1	1	933
Financieringstekort	23	30%	37	8	1	0	0	0	0	908
Waarborgen goede oudedagsvoorziening	18	56%	13	10	2	0	0	0	0	797

De gepresenteerde frequenties zijn berekend op basis van gewogen gegevens. Percentages zijn berekend op basis van de respondenten die één van deze 9 partijen hebben genoemd.

Leesvoorbeeld: van de 928 respondenten die een partij hebben genoemd die de beste ideeën heeft over het oplossen van het werkloosheidsvraagstuk, noemde 42% (393 respondenten) de Partij van de Arbeid, 19% (179 respondenten) het CDA, enzovoorts.

Uit de tabel blijkt dat sommige partijen op bepaalde terreinen een goede reputatie hebben en op andere terreinen veel minder. Zo beschouwde meer dan 50% van de respondenten die de betreffende vraag beantwoordden Groen Links als de partij met de beste ideeën over het milieuvraagstuk. Op andere terreinen werd Groen Links in 1994 door slechts een zeer geringe groep als meest competent beschouwd. De PvdA werd het meest competent beschouwd om iets te doen aan werkloosheid en om een goede oudedagsvoorziening te waarborgen. Bij dit laatste onderdeel zijn de analyses echter mogelijk anderszins verstoord, omdat veel respondenten hier een 'overige partij' (waarschijnlijk merendeels een ouderenpartij) noemen. Opvallend is dat D66

en het CDA op geen enkel van de genoemde beleidsterreinen een uitgesproken goede reputatie hebben. De VVD heeft een goede reputatie op het terrein van criminaliteitsbestrijding en het bestrijden van misbruik in de sociale zekerheid, maar heeft daarentegen een uitgesproken slechte reputatie op het terrein van het terugdringen van milieuvervuiling.

Tabel 11.1 laat dus zien dat sommige partijen duidelijk gezien worden als meer competent dan andere op specifieke beleidsterreinen. Zowel tussen de afzonderlijke onderwerpen als tussen de partijen bestaan echter duidelijke verschillen in de mate waarin de afzonderlijke onderwerpen met specifieke partijen geassocieerd worden. Om op een meer systematische manier na te gaan in welke mate de verschillende onderwerpen met specifieke partijen geassocieerd worden, wordt de samenhang tussen de twee variabelen in de tabel uitgedrukt met behulp van Lambda. Deze samenhangsmaat heeft als minimale waarde 0 en als maximale waarde +1. In dit geval zou Lambda 0 worden wanneer partijen zich (in de ogen van kiezers) volstrekt niet op specifieke beleidsonderdelen profileren. Lambda krijgt de waarde 1 als bij elk issue slechts één partij door alle respondenten als meest competent wordt gezien. Lambda is berekend voor zowel 1994 als voor een identieke tabel op basis van het NKO 1981, waarbij natuurlijk niet exact dezelfde beleidsonderdelen en politieke partijen genoemd zijn.

In 1981 is Lambda 0,10 en in 1994 is deze 0,24. Hieruit kan weliswaar worden geconcludeerd dat partijen tot op zekere hoogte succesvol zijn in het zich 'toe-eigenen' van specifieke beleidsterreinen, maar dient wel te worden aangetekend dat de gevonden samenhang zwak is. Hoewel partijen dus worden gezien als meer of minder competent op specifieke beleidsterreinen, slaagt geen der partijen er in zich één van de genoemde beleidsonderwerpen daadwerkelijk 'toe te eigenen'. De analyses lijken steun te bieden aan de in hoofdstuk 1 gedane voorspelling dat beleidsstandpunten van partijen belangrijker worden voor de wijze waarop kiezers zich ten aanzien van partijen oriënteren. Op basis van slechts twee tijdsmomenten kunnen echter onmogelijk vergaande conclusies worden getrokken, zeker gezien het feit dat veranderingen in de beleidsterreinen en partijen, vergelijkingen door de tijd sowieso bemoeilijken.

De hier gebruikte enquêtevraag heeft als nadeel dat de antwoorden mogelijksterk gekleurd zijn door de partijvoorkeuren van de respondenten. Uit onderzoek naar partijcompetentie blijkt dat kiezers de partij waarop zij gestemd hebben vaak competent achten op beleidsterreinen die zij zelf belangrijk achten (Kuechler 1991). Deze weinig opzienbarende bevinding kan er op duiden dat burgers hun partijkeuze laten bepalen door een beoordeling van het probleemoplossend vermogen van partijen, maar het kan natuurlijk ook precies het omgekeerde betekenen. Omdat immers gevraagd wordt welke partij de beste ideeën heeft, zullen respondenten vaak geneigd zijn de partij te noemen waarop zij gestemd hebben. Aarts (1995) vindt aanwijzingen dat partijkeuze wordt beïnvloed door de beoordeling van de competentie van partijen, terwijl ander onderzoek tot de conclusie leidt dat het causale effect de omgekeerde richting heeft (Kuechler 1991; Van der Eijk, Franklin en Van der Brug 1999). Deze verschillende conclusies zijn waarschijnlijk gedeeltelijk toe te schrijven aan een verschil in vraagstelling, maar vanwege de gebruikte vraagstelling is het niet mogelijk oorzaak en gevolg helder van elkaar te scheiden.

In het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 is daarom een andersoortige vraag gesteld om te onderzoeken in welke mate partijen zich op onderwerpen profileren. Aan respondenten is gevraagd op een 10-puntsschaal aan te geven hoe belangrijk zij dachten dat een bepaald onderwerp is *voor een partij*. Door de vraag op deze manier te stellen kan worden verwacht dat de antwoorden minder sterk door partijvoorkeuren worden beïnvloed. De betreffende vragen zijn gesteld voor de onderwerpen werkloosheid, milieu, criminaliteit, vluchtelingenproblematiek en gezondheidszorg en voor de partijen PvdA, CDA, VVD, D66, Groen Links en GPV. In totaal zijn dus 30 van deze vragen gesteld. Aangezien deze vragen in 1998 voor het eerst zijn gesteld, kunnen zij niet worden gebruikt voor een vergelijking door de tijd. De antwoorden op deze vragen worden hier wel onderzocht om na te gaan of deze gegevens de eerdere conclusies - dat partijen er slechts in geringe mate in slagen zich beleidsonderwerpen 'toe te eigenen' - bevestigen of juist tegenspreken.

Als partijen zich duidelijk selectief profileren op specifieke beleidsonderdelen, zouden we duidelijke verschillen moeten vinden in het belang dat elk van de beleidsonderdelen voor de verschillende partijen heeft. In dat geval mag verder worden verwacht dat burgers het sterk met elkaar eens zijn over hoe belangrijk elk van de genoemde onderwerpen is voor elk van de partijen. Ter toetsing van deze laatste verwachting is gebruik gemaakt van de coëfficiënt A, een maat voor perceptuele consensus (Van der Eijk 1998). Uit de analyses blijkt dat de mate van perceptuele overeenstemming buitengewoon hoog is. Op één geval na is de perceptuele overeenstemming tussen de 0,60 en 0,75. De uitzondering betreft de mate waarin het vluchtelingenprobleem van belang geacht wordt te zijn voor de VVD ($A = 0,50$). De gemiddelde perceptuele overeenstemming is 0,69. Dat dit een hoge mate van perceptuele overeenstemming is, kan worden afgeleid uit een vergelijking met de mate van overeenstemming onder kiezers over de posities van partijen op een aantal *position issues*. In een analyse over de periode 1977-1994 van perceptuele overeenstemming onder kiezers over de posities van PvdA, CDA, VVD en D66 op de strijdpunten inkomensverschillen, kernenergie, kernwapens, abortus en euthanasie, waren slechts 5 van de 101 coëfficiënten A hoger dan 0,65 (Van der Brug 1997; zie tevens hoofdstuk 9 uit deze bundel).

Tabel 11.2 *Het door respondenten in 1998 gepercipieerde belang van beleidsterreinen voor partijen*

	CDA	PvdA	VVD	D66	GrLi	GPV	Gemiddeld
Werkloosheid	7,31	8,27	7,32	7,45	7,66	6,94	7,49
Milieuvervuiling	6,99	7,40	6,65	7,44	8,93	6,83	7,37
Criminaliteit	7,88	7,67	8,00	7,43	7,25	7,71	7,66
Vluchtelingenprobleem	7,12	7,62	7,22	7,15	7,62	6,77	7,25
Gezondheidszorg	7,70	7,83	7,15	7,95	7,70	7,25	7,60

De in deze tabel gepresenteerde gegevens zijn geïnterpoleerde medianen, die een betere indruk geven van de centrale positie van een verdeling dan alternatieve centrummaten zoals het gemiddelde (Van der Brug 1997:18-21).

Kunnen we hier nu uit afleiden dat partijen er in geslaagd zijn zich helder te profileren in termen van beleidsprioritering? Tabel 11.2 laat zien dat dit slechts in beperkte mate het geval is. De tabel geeft voor de zes partijen een overzicht van de prioriteit die zij in de ogen van respondenten geven aan elk van de beleidsterreinen. Het beeld dat naar voren komt is dat *al* deze beleidsterreinen belangrijk zijn voor *al* deze partijen. Om een indruk te krijgen van het relatieve belang dat de verschillende beleidsterreinen voor deze partijen hebben in de ogen van kiezers, is voor elk van de onderwerpen het gemiddelde over zes partijen berekend. Deze staan in de laatste kolom van tabel 11.2. De waarden in deze kolom variëren tussen 7,25 en 7,66, terwijl het belang van elk van deze onderwerpen gemeten is op een 10-puntsschaal. Dit betekent dat kiezers weinig verschil percipiëren tussen het belang dat partijen willen toekennen aan de verschillende beleidsterreinen. Een vergelijking tussen deze zes partijen per beleidsonderdeel laat eveneens slechts geringe variaties zien. Hoewel er slechts geringe verschillen zijn in het gepercipieerde belang van de beleidsonderdelen voor elk van de partijen, zijn deze verschillen wel in overeenstemming met de campagnethema's van de verschillende partijen. In de ogen van kiezers wil de PvdA relatief veel prioriteit geven aan werkloosheidsbestrijding, Groen Links aan milieubescherming, vooral de VVD, maar ook het CDA aan criminaliteitsbestrijding en D66 aan een goede gezondheidszorg. Dit zijn thema's waar elk van deze vijf partijen zich in de campagne van 1998 op heeft geprofileerd (zie o.a. Van der Brug 1999). Het benadrukken van thema's in campagnes leidt er kennelijk dus toe dat partijen daardoor inderdaad enigszins met dergelijke beleidsonderdelen worden geassocieerd.

Vanwege het gebrek aan vergelijkbare data voor de 9 verschillende verkiezingsjaren is het onmogelijk na te gaan of partijen gedurende de afgelopen drie decennia door de kiezers geleidelijk meer gezien worden als de 'eigenaren' van specifieke beleidsonderdelen. Wel is gevonden dat kiezers verschillen waarnemen in de competentie van partijen op verschillende beleidsterreinen en dat zij verschillen percipiëren in de prioriteit die partijen aan onderwerpen willen geven. De waargenomen verschillen zijn gering, maar wel overeenkomstig wat men zou verwachten op basis van de door partijen gevoerde campagnes.

11.5 Prioriteitstelling en partijkeuze

In welke mate laten kiezers bij het bepalen van hun stem meewegen dat bepaalde partijen prioriteit zullen geven aan problemen die zij zelf belangrijk vinden? Om deze vraag te beantwoorden is voor elk van de verkiezingsjaren vanaf 1971 nagegaan hoe sterk de samenhang is tussen aan de ene kant het onderwerp dat respondenten noemen als het belangrijkste probleem en aan de andere kant hun partijkeuze. Hiertoe is weer gebruik gemaakt van de vraag naar het belangrijkste politieke probleem, gecodeerd in vijf algemene categorieën (zie paragraaf 11.2). De analyses zijn alleen uitgevoerd voor die respondenten die zowel één van deze vijf onderwerpen noemen, als een stem hebben uitgebracht. De samenhang tussen het belangrijkste politieke probleem aan de ene kant en partijkeuze aan de andere is berekend met behulp van Lambda. De waarde van deze maat is in alle gevallen zeer laag: 0,02 in

1971, 0,01 in 1972, 0,03 in 1977, 0,02 in 1981, 0,01 in 1986, 0,03 in 1989, 0,07 in 1994 en 0,00 in 1998. Deze analyses suggereren dat kiezers de reputatie die partijen hebben op specifieke beleidsterreinen niet laten meewegen bij hun partijkeuze. Hierin komt in de loop van de tijd ook geen verandering. Hiermee is de kous echter niet af. Aan deze manier om het effect van prioriteitstelling op partijkeuze te onderzoeken kleven, namelijk twee nadelen, welke mogelijkwijs leiden tot een onderschatting van dit effect. In de eerste plaats wordt alleen gekeken naar de relatie tussen het belang van onderwerpen aan de ene kant en partijkeuze aan de andere, terwijl kiezers bij het uitbrengen van hun stem vele andere factoren laten meewegen. Om dus tot een adequate schatting te komen van het belang van prioriteitstelling moet worden gecontroleerd voor het effect van die overige factoren. Een tweede nadeel van bovenvermelde aanpak is dat beide variabelen weinig gedetailleerde informatie bevatten over zowel partijvoorkeuren als het belang dat men aan de verschillende beleidsonderdelen toekent. Elke respondent kan immers maar één beleidsonderdeel en maar één partij noemen, zodat geen rekening kan worden gehouden met de mate waarin de prioriteit die men aan elk van de onderwerpen wil geven samenhangt met voorkeuren voor elk van de partijen. In het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 is een aantal vragen opgenomen waarmee deze problemen kunnen worden opgelost. Dit maakt het weliswaar mogelijk een betere schatting te maken van het effect van beleidsprioritering op partijvoorkeuren, maar omdat deze vragen alleen in 1998 gesteld zijn, is een vergelijking door de tijd uiteraard niet mogelijk. De reden dat deze gegevens hier toch worden onderzocht, is dat daarmee een indruk kan worden verkregen van de mate waarin de eerder gepresenteerde samenhangen (Lambda) een onderschatting geven van het effect van prioriteitstelling op partijkeuze.

Om tot een adequate schatting van het effect van prioriteitstelling op partijvoorkeur te komen, wordt gebruik gemaakt van een tweetal batterijen vragen uit het NKO 1998. Bij de eerste worden respondenten verzocht voor elke belangrijke partij aan te geven hoe groot de kans is dat hij/zij ooit op deze partij zal stemmen. Het voordeel van deze vraag is dat deze zeer nauwkeurige informatie geeft over de aantrekkelijkheid van elke partij voor de betreffende respondent.¹⁰⁰ Deze zogenaamde stemkans-vragen kunnen daarom worden gebruikt als afhankelijke variabelen in een analyse ter verklaring van partijkeuze. Een mogelijk nadeel ervan is dat ze het noodzakelijk maken voor elke partij afzonderlijk een analyse uit te voeren van de mate waarin beleidsprioritering van invloed is op de voorkeur voor de betreffende partij. Recentelijk is er een methode ontwikkeld om tegelijkertijd tot een schatting te komen van de mate waarin de voorkeuren voor verschillende partijen kunnen worden verklaard vanuit de politieke opvattingen van respondenten en/of hun sociale positie. Deze methode wordt beschreven in een aparte appendix bij dit hoofdstuk.

De tweede batterij vragen waarvan gebruik wordt gemaakt, is beschreven in de vorige paragraaf. Het betreft vragen waarbij respondenten worden verzocht voor een vijftal onderwerpen aan te geven hoe belangrijk elk van deze onderwerpen is voor een zestal partijen (PvdA, CDA, VVD, D66, Groen Links en GPV). Daarnaast wordt hen gevraagd hoe belangrijk zij het onderwerp zelf vinden. Om nu te achterhalen in welke mate beleidsprioritering van invloed is op partijvoorkeur, zijn onafhankelijke variabelen geconstrueerd op basis van aan de ene kant de prioriteit die

elk van de betreffende respondenten aan een onderwerp wil geven en aan de andere kant de prioriteit die de betreffende partij in de ogen van de respondent aan het onderwerp wil geven. Dit is gedaan door het (absolute) verschil te nemen tussen een respondent en een partij in de mate van beleidsprioritering. Voorzover beleidsprioritering ertoe doet, kan men immers verwachten dat naarmate er meer overeenstemming is tussen een respondent en een partij in de prioriteit die een onderwerp dient te krijgen, de betreffende partij aantrekkelijker wordt. Theoretisch verwachten we daarom een (negatief) effect van dit absolute verschil tussen een partij en een respondent in beleidsprioritering op de voorkeur voor die partij.

Om tot een zuivere schatting te komen van de mate waarin voorkeuren voor beleidsprioriteringen bijdragen aan partijvoorkeuren dient gecontroleerd te worden voor andere variabelen die partijvoorkeuren beïnvloeden. Naast de factoren die in eerdere hoofdstukken aan de orde zijn geweest (religie, sociale klasse, ideologische afstand tot partijen (op de links-rechts dimensie)) is dat partijgrootte.¹⁰¹

Tabel 11.3 Resultaten van regressie-analyses ter verklaring van partijvoorkeuren (1998)

	Model 1		Model 2		Model 3	
	B	Bèta	B	Bèta	B	Bèta
<i>Afstanden:</i>						
- Werkloosheid	-,21	-,08	-,07	-,03	-,02ns	-,03ns
- Milieuvervuiling	-,34	-,15	-,22	-,10	-,31	-,14
- Criminaliteit	-,19	-,08	-,10	-,04	-,12	-,05
- Vluchtelingenprobleem	-,12	-,05	-,09	-,04	-,10	-,05
- Gezondheidszorg	-,24	-,10	-,20	-,08	-,15	-,06
- Links-rechts			-,53	-,33	-,54	-,33
<i>Interacties partijen en afstanden</i>						
- PvdA * Werkloosheid					-,18	-,04
- PvdA * Milieuvervuiling					,31	,08
- Groen Links * Milieuvervuiling					,22	,06
- GPV * Gezondheidszorg					-,32	-,07
<i>Structurele factoren</i>						
- sociale klasse			,85	,10	,84	,10
- godsdienst			,92	,26	,92	,26
<i>Partijgrootte</i>			,08	,24	,07	,21
<i>Intercept</i>	7,06		6,35		6,50	
<i>Verklaarde variantie (adjusted R²)</i>		9%		35%		36%

De gepresenteerde analyses zijn berekend op basis van gewogen gegevens. Behalve de coëfficiënten die zijn aangeduid met 'ns' (niet significant) zijn alle waarden significant met een alfa van 0,05.

Tabel 11.3 geeft de resultaten van drie regressie-analyses waarmee het effect van prioriteitstelling op partijvoorkeur wordt geschat. In het eerste model wordt alleen rekening gehouden met de (absolute) verschillen tussen respondenten en partijen in het belang van verschillende onderwerpen. Allereerst valt op dat de regressiecoëfficiënten alle vijf een negatieve waarde hebben, hetgeen overeenkomt met de theoretische verwachting. Hoe groter het verschil tussen respondent en partij in de prioriteit die men aan een bepaald beleidsterrein wil geven, hoe kleiner de voorkeur voor die partij. De variantie in partijvoorkeuren kan voor 9% worden verklaard door de overeenstemming in beleidsprioritering tussen kiezers en partijen.

In het tweede model is het effect van beleidsprioritering geschat, terwijl wordt gecontroleerd voor de effecten van de vier belangrijkste determinanten van partijvoorkeur: links-rechts afstand, partijgrootte, religie en sociale klasse. Het blijkt dat ook nadat gecontroleerd is voor de effecten van deze sociaal structurele, ideologische en politiek-strategische factoren, de gewenste prioritering van deze onderwerpen significant bijdraagt aan partijvoorkeuren. Hierbij dient te worden opgemerkt dat een regressie met alleen de vier factoren partijgrootte, links-rechts afstand, religie en sociale klasse, 32% van de variantie in partijvoorkeuren verklaart. Het toevoegen van prioritering van de vijf politieke problemen levert dus slechts een geringe verbetering op (35% in plaats van 32% verklaarde variantie) van de verklaaringskracht van het model.

Vanwege het feit dat partijen zich selectief profileren op verschillende onderwerpen, zou men kunnen verwachten dat sommige onderwerpen vooral een sterk effect hebben op de voorkeur voor één specifieke partij en andere onderwerpen weer vooral bijdragen aan de voorkeuren voor andere partijen. Om te onderzoeken of dat het geval is, zijn interactie-effecten geschat. Omdat er zes partijen en vijf politieke onderwerpen in de analyses betrokken zijn, is voor alle 30 mogelijke interactie-effecten nagegaan of deze significant afwijken van 0. Dit bleek slechts bij vier ervan het geval te zijn. Deze vier interactie-effecten zijn opgenomen in het derde model dat slechts 1% meer van de variantie in partijvoorkeuren verklaart (36% in plaats van 35%) dan het model zonder interactie-effecten. Om de inhoudelijke betekenis van de interactie-effecten te kunnen interpreteren, dienen zij te worden vergeleken met het effect dat een strijdpunt heeft op voorkeuren voor alle partijen. Deze hoofdeffecten zijn alle negatief, hetgeen aangeeft dat hoe groter het verschil is tussen een kiezer en een partij in de prioriteit die men aan een onderwerp wenst te geven, hoe lager de voorkeur voor die partij. Als het interactie-effect eveneens negatief is, dan duidt dit er op dat deze relatie sterker is voor de betreffende partij en het betreffende onderwerp. Aangezien het hoofdeffect van werkgelegenheid in Model 3 hier niet langer significant is, betekent dit dat alleen de PvdA er electoraal (enigszins) van profiteert als kiezers het met haar eens zijn over de prioriteit die werkloosheidsbestrijding moet krijgen. Voor het GPV geldt dat de prioriteit die het geeft aan het oplossen van knelpunten in de gezondheidszorg sterker doorwerken in voorkeuren voor deze partij dan bij andere partijen het geval is.

Opmerkelijk genoeg is het effect van de gewenste prioriteit voor milieubeleid bij Groen Links en de PvdA *zwakker* dan bij de andere partijen. Met andere woorden het effect van de gewenste aandacht voor milieubeleid werkt minder sterk door in voorkeuren voor de PvdA en Groen Links dan bij andere partijen. Uit gedetailleerdere analyse van de gegevens - die hier verder niet gepresenteerd zal worden - blijkt

dat dit vooral komt doordat beide partijen vaak onaantrekkelijk worden gevonden door kiezers die het wel eens zijn met de partij over het belang van het milieu. Dit geldt het sterkst bij Groen Links. Bij de PvdA wordt deze interactie tevens veroorzaakt door een groep die deze partij juist wel aantrekkelijk vindt *ondanks* het feit dat men het oneens is met de mate van aandacht voor milieu. Tenslotte dient - wellicht ten overvloede - te worden benadrukt dat we hier te maken hebben met zeer zwakke effecten, zodat de bijdrage van deze issues aan de electorale successen van partijen vrij gering is.

11.6 Conclusions

In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan de rol van zogenaamde *valence issues* bij de partijkeuze van Nederlandse kiezers. In eerste instantie is een beschrijving gegeven van de mate waarin Nederlandse kiezers prioriteit gaven aan een vijftal politieke problemen in de afgelopen drie decennia. Vervolgens is nagegaan of het belang dat kiezers toekennen aan verschillende beleidsterreinen samenhangt met hun ideologische voorkeuren. Daarna is de vraag aan de orde gekomen in welke mate kiezers verschillen waarnemen tussen partijen in de prioriteiten die partijen stellen. Tenslotte is nagegaan in hoeverre de prioriteiten die kiezers stellen doorwerken in electorale keuzen. Voorzover de beschikbare gegevens dit toelieten, is steeds nagegaan in hoeverre hierin veranderingen zijn opgetreden in de afgelopen drie decennia.

Uit de analyses blijkt allereerst dat de aandacht voor specifieke problemen door de tijd heen sterk verandert. Verder blijkt dat de mate waarin kiezers prioriteit willen geven aan verschillende beleidsterreinen slechts in geringe mate gerelateerd is aan hun ideologische posities. Kennelijk is het zo dat in bepaalde periodes zowel rechtse als linkse kiezers zich meer zorgen gaan maken over het milieu, terwijl in andere perioden men zich - ongeacht ideologische voorkeuren - meer zorgen gaat maken over werkgelegenheid. Uit andere analyses blijkt dat partijen in de ogen van kiezers worden geassocieerd met specifieke beleidsterreinen. Zo denken kiezers dat Groen Links vooral prioriteit zal geven aan milieubescherming, terwijl men tevens denkt dat de VVD hier minder prioriteit aan zal geven. Ook als men in directe zin vraagt naar welke partijen de beste ideeën hebben om aan specifieke problemen iets te doen, blijken partijen vaak op specifieke onderwerpen goed en op andere slecht te scoren (zie ook Aarts 1995). In beperkte mate slagen partijen er dus inderdaad in zich bepaalde beleidsonderdelen 'toe te eigenen', zoals de theorie van het 'issue-ownership' stelt (Budge en Farlie 1983). We zouden dus mogen verwachten dat partijen er sterk van profiteren wanneer 'hun' onderwerpen in de ogen van kiezers zeer urgent zijn. Paradoxaal genoeg blijkt dit echter nauwelijks het geval te zijn. Zoals kan worden verwacht, neemt de voorkeur voor een bepaalde partij toe naarmate een kiezer het meer eens is met de prioriteiten van die partij. Daar staat echter tegenover dat partijvoorkeuren slechts in zeer geringe mate kunnen worden verklaard uit de prioriteiten die men aan de oplossing van bepaalde problemen wil geven. Bij het bepalen van hun stem oriënteren kiezers zich vooral op hun meer algemene voorkeuren en partijbeelden, hun ideologische (links-rechts) oriëntaties, ker-

kelijke gezindheid en tenslotte de pragmatische overweging dat men beter op een grote dan op een kleine partij kan stemmen. Geen van de analyses steunt de in hoofdstuk 1 geformuleerde verwachting dat door de tijd heen een verschuiving zou hebben plaatsgevonden in het daar gepresenteerde causale schema, welke inhoudt dat attitudes ten aanzien van concrete politieke strijdpunten steeds belangrijker worden voor partijkeuzen en dat dergelijke attitudes zich zouden hebben verzelfstandigd ten opzichte van ideologische voorkeuren.

Bij deze bevindingen dient wel een kanttekening te worden geplaatst. In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan het effect van prioriteitstellingen op de partijvoorkeuren van *individuele* kiezers. Nu is het goed denkbaar dat prioriteitstellingen belangrijk zijn voor verkiezingsuitslagen op *geaggregeerd* niveau (Budge en Farlie 1983), ondanks het feit dat deze prioriteiten slechts weinig effect hebben op de voorkeuren van *individuele* kiezers. Men zou zich bijvoorbeeld kunnen voorstellen dat bij kiezers die twijfelen tussen twee partijen, de media-aandacht voor specifieke thema's net de doorslag kan geven. Als dit er toe leidt dat een paar procent van de kiezers hun eerste partijvoorkeur wijzigt, dan kan dit van doorslaggevend belang zijn voor de verkiezingsuitslag, terwijl deze campagnethema's voor de partijvoorkeuren van individuele kiezers van zeer geringe betekenis zijn. Het verschil tussen winst of verlies bij een verkiezing wordt immers vaak bepaald door vrij kleine marges.

Daarnaast bestaat ook nog de in dit hoofdstuk niet echt onderzochte mogelijkheid dat de thema's waar partijen zich op richten een indirect effect hebben op hun electorale succesansen; een indirect effect dat loopt via ideologie. Anker (te verschijnen) wijst er op dat de Partij van de Arbeid - met de leus 'sterk en sociaal' - een aantal thema's in haar campagne van 1998 heeft benadrukt die voorheen door het CDA en de VVD werden geclaimd, zoals criminaliteitsbestrijding en openbare orde. Het bewuste doel hiervan was zich meer in het politieke midden te positioneren, waardoor de PvdA aantrekkelijker werd voor kiezers in het midden en minder aantrekkelijk voor radicaal linkse kiezers. Het indirect effect van *valence issues* - een effect op de ideologische positie van partijen - is in dit hoofdstuk niet onderzocht, zodat het niet ondenkbaar is dat het effect van deze issues nu wordt onderschat.

Desalniettemin is uit deze studie overduidelijk naar voren gekomen dat het directe effect van *valence issues* op partijkeuze zeer gering is en geringer dan verwacht was op basis van de theorie van issue-ownership. Nu is deze theorie ontwikkeld in de context van het Engelse partijsysteem dat mede door de aanwezigheid van het districtenstelsel traditioneel door twee partijen gedomineerd wordt. Om twee redenen zal dit model in een meerpartijenstelsel als de Nederlandse in mindere mate bruikbaar zijn. In de eerste plaats hebben kiezers meer moeite om aan voldoende informatie te komen over de standpunten van verschillende partijen op issues en de mate van prioriteit die ze willen geven aan het oplossen van problemen. Gegeven het grote aantal partijen in Nederland en de aantallen onderwerpen die er spelen, is het voor kiezers eenvoudigweg onmogelijk hierover goed geïnformeerd te zijn. De informatiekosten (in termen van tijd en energie) zullen voor de meeste burgers te hoog zijn. Kiezers hebben daarom behoefte aan cognitieve hulpmiddelen waarmee zij deze informatiekosten verlagen en die hen desalniettemin in staat stellen zich een beeld te vormen van waar partijen voor staan. Wellicht dat Engelse kiezers zich hiertoe oriënteren op de partijlabels (Labour en Conservative) en verschillende on-

derwerpen (zoals sociale zekerheid of criminaliteitsbestrijding) associëren met deze partijlabels. In Nederland fungeren posities van partijen in links-rechts termen als een referentiekader dat de informatiekosten verlaagt (Van der Brug 1997, 1998). Een tweede verschil tussen de wijze waarop partijen competentie kunnen claimen in een tweepartijen- en een meerpartijenstelsel is dat het in een meerpartijenstelsel moeilijker is 'langs elkaar heen te praten'. Partijen die in Nederland ideologisch dicht bij elkaar staan concurreren vaak met elkaar om zich dezelfde issues 'toe te eigenen'. Zo beconcurreren VVD en CDA elkaar bij het claimen van competentie voor het bestrijden van criminaliteit. Groen Links en de PvdA proberen zich beide te presenteren als het meest bereid en in staat 'sociale rechtvaardigheid' te garanderen. Voorzover verschillende beleidsonderwerpen geassocieerd worden met specifieke ideologische posities of richtingen, zijn er altijd meerdere partijen in de markt om zich het betreffende onderwerp 'toe te eigenen'. Het is dan ook niet te verwachten dat beleidsprioriteiten in de toekomst een sterker direct effect zullen uitoefenen op het stemgedrag van Nederlandse kiezers.

Appendix

Methode voor gelijktijdige analyse van partijvoorkeuren

Voor het schatten van de effecten van opvattingen over beleidsprioritering op partijvoorkeur is gebruik gemaakt van multiële regressie. Aangezien voor elke partij afzonderlijk is gevraagd hoe groot de voorkeur van elke respondent voor die partij is, zou men in principe voor elke partij afzonderlijk een dergelijke regressie-analyse moeten uitvoeren. Een manier waarop het toch mogelijk is voorkeuren voor alle partijen tegelijkertijd te analyseren, is door de constructie van een zogenaamde 'gestapelde data-matrix', waarin de voorkeuren voor elk van de partijen onder elkaar in één variabele worden geplaatst, zodat elke respondent even zoveel keren voorkomt als hij/zij de vraag naar partijvoorkeuren heeft beantwoord. In de analyses is de aldus gecreëerde variabele partijvoorkeur de afhankelijke variabele. De methode is oorspronkelijk ontwikkeld door Stimson (1985) en wordt verder uitgebreid beschreven in Oppenhuis (1995), Tillie (1995a), Van der Eijk (1995) en Van der Eijk en Franklin (1996).

Om nu te achterhalen in welke mate de verschillende onafhankelijke variabelen van invloed zijn op partijvoorkeuren, moeten kenmerken van respondenten worden verbonden met kenmerken van elk van de partijen in de 'gestapelde matrix'. Indien de percepties van respondenten van deze partijenmerken zijn gemeten, is dit niet al te problematisch. Een voorbeeld is de variabele 'links-rechts afstand tot de partij' (zie tabel 11.3). Hier is voor alle respondenten de afstand (het absolute verschil) berekend tussen hun eigen posities op de links-rechts schaal en hun perceptie van de links-rechts positie van *de betreffende partij in de gestapelde matrix*. Is de partijvoorkeur in deze matrix een voorkeur voor de PvdA, dan is de onafhankelijke variabele de links-rechts afstand tussen de respondent en de PvdA. Is het de voorkeur voor de VVD dan hebben de onafhankelijke variabelen tevens betrekking op de VVD, enzovoorts. Aangezien percepties van beleidsprioritering voor zes partijen zijn gevraagd, is de analyse uitgevoerd voor deze zes partijen, zodat elke respon-

dent maximaal zes maal voorkomt als even zovele analyse-eenheden in de gestapelde matrix.

In de analyses gaat het er uiteraard in de eerste plaats om na te gaan in welke mate beleidsprioritering van invloed is op partijvoorkeur. Hiertoe moeten variabelen worden geconstrueerd op basis van aan de ene kant de prioriteit die elk van de betreffende respondenten aan een onderwerp wil geven en aan de andere kant de prioriteit die de betreffende partij in de ogen van de respondent aan het onderwerp wil geven. Evenals bij de constructie van links-rechts afstanden is ook hier het absolute verschil genomen tussen een respondent en een partij in de mate van beleidsprioritering. Hoewel Downs (1957) zich nooit heeft beziggehouden met concurrentie tussen partijen op basis van verschillen in prioriteitstelling, kan de zojuist beschreven operationalisatie van de onafhankelijke variabelen beschouwd worden als een weerspiegeling van de theoretische invalshoek van het door hem ontwikkelde model van het kortste-afstand stemmen. De theorie van Downs behelst - kort gezegd - dat kiezers bij het uitbrengen van hun stem een vergelijking maken tussen hun eigen positie en de posities van de verschillende partijen. Vervolgens wordt verwacht dat zij op die partij zullen stemmen die het dichtst bij hen staat, omdat ze het daar het meest mee eens zijn (zie tevens hoofdstuk 9). Dezelfde redenering kan worden toegepast op de gewenste prioriteiten. Naarmate de prioriteit die een partij aan een onderwerp geeft meer overeenkomt met de door een respondent gewenste mate van prioriteit, zal de voorkeur voor die partij toenemen (althans voorzover die prioriteit een rol speelt in de afweging van kiezers).

Bij een tweetal onafhankelijke variabelen, te weten sociale klasse en religie, zijn percepties van respondenten van dergelijke partijenmerken niet gemeten. Ook hier verwacht men theoretisch dat mensen die zich tot een bepaalde geloofsgemeenschap rekenen, zeker naarmate zij religieuzer zijn, een toenemende voorkeur hebben voor partijen die zich rekenen tot representanten van deze religieuze denominatie. Over dit laatste bevatten de data echter geen gegevens. Om toch tot een schatting te komen van het effect van religie op voorkeuren voor partijen is allereerst voor elke partij afzonderlijk (dus niet op de gestapelde datamatrix) een regressie uitgevoerd met als onafhankelijke variabelen een aantal dummy's die aangeven tot welke geloofsgemeenschap de respondent zich rekent, alsmede de mate van kerkbezoek. De voorspelde waarde van deze regressie-analyse per partij is bewaard als nieuwe variabele. Aangezien dit een lineaire transformatie is van de bestaande variabelen, is het toegestaan deze regressievoorspellingen te gebruiken als nieuwe onafhankelijke variabelen in een regressie. Van deze regressievoorspellingen is per partij het gemiddelde afgetrokken, zodat de aldus geconstrueerde variabelen de afwijking van de gemiddelde regressievoorspellingen zijn. Dit is gedaan om rekening te houden met niveauverschillen in de aantrekkelijkheid van partijen op geaggregeerd niveau. Nadat deze analyses voor alle partijen afzonderlijk zijn gedaan, zijn de aldus gecreëerde regressievoorspellingen opgenomen als onafhankelijke variabelen in de gestapelde datamatrix. Dezelfde procedure is gevolgd voor de variabele sociale klasse. Bij de regressie-analyses voor de afzonderlijke partijen zijn schattingen van partijvoorkeuren verkregen op basis van vier dummy variabelen, omdat sociale klasse gemeten is in vijf categorieën.

12 Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland

Jacques Thomassen

12.1 Inleiding

In dit laatste hoofdstuk werpen we nog eenmaal een blik op de politieke veranderingen in Nederland die in de voorgaande hoofdstukken de revue gepasseerd zijn. We geven niet alleen een systematische samenvatting van de belangrijkste veranderingen, maar staan ook stil bij de mogelijke betekenis van deze veranderingen voor het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland.

Daarbij volgen we hetzelfde stramien als bij de introductie van het boek in hoofdstuk 1. Eerst gaan we in op de veranderingen die zich in de afgelopen dertig jaar hebben voorgedaan in de partijkeuze van de Nederlandse kiezers en vooral in de achtergronden daarvan, om daarna in te gaan op de veranderingen in het 'politieke profiel' van de Nederlandse kiezers en meer in het algemeen van de Nederlandse burgers.

12.2 De achtergronden van partijkeuze

In hoofdstuk 1 is de verwachting geformuleerd, dat partijkeuze geleidelijk aan steeds minder bepaald zou worden door maatschappelijke achtergrondfactoren als kerkelijke gezindte en sociale klasse. In eerste instantie zou dat leiden tot een groter belang van ideologische oriëntaties. Vervolgens zouden deze op hun beurt aan betekenis inboeten ten gunste van de betekenis van korte-termijn-factoren, als de opvattingen over specifieke politieke issues, de beoordeling van het regeringsbeleid en de beoordeling van politieke leiders.

Kerkelijke gezindte en sociale klasse

In de afgelopen decennia heeft kerkelijke gezindte inderdaad aan betekenis ingeboet. Dat is voornamelijk het gevolg van het feit dat steeds minder Nederlanders zich tot een kerkgenootschap rekenen en de rol van de kerk in het persoonlijk leven sterk is teruggelopen. Hierdoor is de natuurlijke achterban van het CDA sterk afgenomen en lijkt de geleidelijke teloorgang van het CDA verklaard. De daling van de

aanhang van het CDA vertoont echter een veel grilliger verloop dan de achterliggende maatschappelijke processen. Vooral in de jaren tachtig was de electorale positie van het CDA veel sterker dan men op grond van de maatschappelijke ontwikkelingen zou verwachten. Pas na het tijdperk Lubbers zette het verval van het CDA zich in versneld tempo voort en kwam zelfs ver onder het niveau dat men op grond van het tempo van ontkerkelijking zou verwachten. De opleving in de jaren tachtig zou bij het CDA de hoop levend kunnen houden dat de partij ook in een geseculariseerde samenleving opnieuw tot bloei zou kunnen komen. Die ontwikkeling is alerminst ondenkbaar, maar een nadere analyse van de kiezers die in de jaren tachtig op het CDA stemden, geeft weinig reden tot overdreven optimisme. In de jaren tachtig werd wel gesproken van een 'omgekeerde doorbraak': het CDA bleek erin te slagen ook niet-godsdienstige kiezers naar zich toe trekken. Een nadere analyse van deze groep kiezers leert echter dat veruit de meeste van deze kiezers wel een confessionele achtergrond hadden. Voor deze kiezers had het CDA waarschijnlijk nog altijd een vertrouwde nestgeur. De zwakte van het CDA lijkt te zijn dat een confessionele achtergrond geen voldoende, maar wel een noodzakelijke voorwaarde is om op deze partij te stemmen. Naarmate steeds minder kiezers de nestgeur van het CDA herkennen, zal het voor het CDA - bij gelijkblijvende omstandigheden - steeds moeilijker worden om zich electoraal te handhaven, laat staan te groeien. Dat de omstandigheden gelijk zullen blijven, staat echter niet vast. Ook de andere grote partijen kunnen niet meer bij voorbaat rekenen op de trouw van hun kiezers. De kiezersmarkt is dermate open geworden dat ook voor het CDA het tij weer kan keren.

Op het eind van de jaren zestig leefde nog de gedachte dat de afname van de betekenis van de confessionele dimensie in de politiek zou leiden tot een versterking van de klassentegenstellingen. Het tegendeel blijkt echter het geval te zijn. Ook de betekenis van sociale klasse voor de partijkeuze is in de afgelopen dertig jaar verminderd, zij het dat die ontwikkeling evenmin als in het geval van godsdienstige achtergrond een keurig rechtlijnig verloop laat zien.

De feitelijke ontwikkelingen zijn dus in overeenstemming met de verwachting dat de betekenis van sociale kenmerken voor de partijkeuze geleidelijk minder zou worden.

Ideologische oriëntaties

De tweede in hoofdstuk 1 geformuleerde verwachting was dat in het verlengde van de betekenis van sociale achtergrondfactoren ook de invloed van ideologische oriëntaties op het stemgedrag minder zou worden. Deze verandering zou zich echter slechts geleidelijk voltrekken. In eerste instantie zou de *zelfstandige* betekenis van ideologische oriëntaties voor de partijkeuze juist nog toenemen. In hoofdstuk 8 is beargumenteerd dat de belangrijkste ideologische dimensie waarop politieke partijen in Nederland met elkaar concurreren de links-rechts dimensie is. Hoezeer er in de afgelopen dertig jaar een ontideologisering van de politieke verhoudingen heeft plaatsgevonden, blijkt allereerst uit de ontwikkeling van de tegenstellingen op deze dimensie. Terwijl de eerste helft van de jaren zeventig nog werd gekenmerkt door een toenemende polarisatie, zijn de ideologische tegenstellingen onder het electoraat na 1977 steeds minder geprononceerd geworden, een ontwikkeling die parallel loopt met de ontwikkeling van politieke partijen, voorzover deze is af te lezen uit

hun programma's (Pennings 1999). Dat de ideologische oriëntatie van kiezers zich geleidelijk verzelfstandigd zou hebben ten opzichte van hun maatschappelijke positie, is een verwachting die maar ten dele opgaat. Vanouds was de tegenstelling tussen links en rechts in Nederland sterk verbonden met de spanning tussen these en antithese, de tegenstelling tussen het godsdienstig en niet-godsdienstig deel der natie. Dit verband is in de afgelopen decennia geleidelijk minder geworden. Maar de relatie tussen sociale klasse en de plaats die kiezers innemen op de links-rechts-dimensie is - enigszins verrassend - over de gehele periode vrij laag, terwijl er in die relatie geen systematische verandering is gekomen.

Geheel in overeenstemming met de verwachting is de mate waarin partijkeuze verklaard kan worden door de positie van kiezers op de links-rechts-dimensie vanaf het begin van de jaren zeventig in belangrijke mate toegenomen, om vanaf het midden van de jaren tachtig weer snel af te nemen.¹⁰²

Strijdpunten, beoordeling van het regeringsbeleid en politieke leiders

De afname van het belang van de ideologische oriëntatie van kiezers na het midden van de jaren tachtig, doet vermoeden dat de derde verwachting, dat de plaats van de ideologische oriëntatie geleidelijk zal worden overgenomen door de invloed van opvattingen over afzonderlijke politieke strijdpunten, de beoordeling van het regeringsbeleid en de beoordeling van politieke leiders, ook wel uit zal komen.

Met betrekking tot de betekenis van politieke strijdpunten blijkt dit echter allerm minst het geval te zijn. Integendeel, waar men zou verwachten dat de afname van de betekenis van ideologische oriëntaties wordt gecompenseerd door een toename van de betekenis van politieke strijdpunten, lijkt de betekenis van politieke strijdpunten juist een identiek patroon te volgen: een toename tot 1986 en een snelle afname daarna. Voor de beoordeling van het regeringsbeleid geldt in belangrijke mate hetzelfde.

De vraag in hoeverre de waardering voor individuele politici van grotere betekenis is geworden voor het kiesgedrag, heeft niet tot een eenduidig antwoord geleid. Als men afgaat op de motieven voor de partijkeuze zoals die door kiezers zelf geformuleerd worden (zie hoofdstuk 6), dan zijn er weinig aanwijzingen te vinden voor een toegenomen belang van het persoonlijke in de politiek. De meer modelmatige benadering in hoofdstuk 10 daarentegen suggereert dat vanaf 1986 het belang van de persoonlijke eigenschappen van politieke leiders wel is toegenomen. De gegevens in dit hoofdstuk leiden tot de conclusie dat vanaf 1986 de afname van het belang van ideologische oriëntaties en opvattingen over politieke strijdpunten vergezeld is gegaan van een toename van het belang van het vertrouwen dat kiezers in verschillende politieke leiders hebben en de sympathie die zij voor hen koesteren.

De politiek-institutionele context

De verwachting dat opvattingen over afzonderlijke politieke strijdpunten en de beoordeling van het regeringsbeleid in de loop van de tijd van steeds groter belang zouden worden, was gebaseerd op de veronderstelling dat het individualiseringsproces zou leiden tot een groeiende heterogeniteit van de politieke vraagstukken waaraan burgers belang hechten. In hoofdstuk 1 is er echter ook op gewezen dat als burgers zich in hun partijkeuze niet meer zozeer laten leiden door hun maatschappelijke achtergrond, maar hun partijkeuze steeds meer baseren op hun opvattingen

over politieke vraagstukken, de politiek-institutionele context buitengewoon belangrijk wordt. Als kiezers willen kiezen op grond van politiek-inhoudelijke overwegingen, dan moet er ook een heldere keus zijn: het moet duidelijk zijn waar politieke partijen staan en wat de verschillen tussen politieke partijen zijn.

In die politieke context blijkt dan ook de verklaring gezocht te moeten worden voor het feit dat vanaf 1986 het verklarend vermogen van zowel de ideologische oriëntaties van kiezers als van hun opvattingen met betrekking tot specifieke politieke issues is afgenomen. De mogelijkheid om partijkeuze te verklaren vanuit de ideologische oriëntaties en politieke opvattingen van de kiezers blijkt namelijk volstrekt parallel te lopen met de ontwikkeling van de polarisatie tussen de politieke partijen, zoals deze door de kiezers wordt waargenomen. Tot 1986 neemt deze toe, om daarna weer snel af te nemen. Van de drie grote partijen is de VVD over de gehele periode van ons onderzoek in de ogen van de kiezers nog het minst veranderd. Vooral de PvdA en het CDA bewegen na 1986 echter sterk naar elkaar toe, met als gevolg dat het onderscheid tussen de grote partijen steeds kleiner wordt. Dat in die steeds kleiner wordende verschillen ook de verklaring gezocht moet worden voor de dalende betekenis van zowel de ideologische oriëntaties van kiezers als hun opvattingen over specifieke issues, wordt bevestigd door het feit dat naarmate kiezers een duidelijker beeld hebben van de positie van politieke partijen en zij grotere verschillen zien tussen partijen, hun partijkeuze beter verklaard kan worden door hun ideologische oriëntatie en hun opvattingen over politieke strijdpunten.

12.3 *Naar een karteldemocratie?*

Door de ontwikkelingen vanaf 1986 is een merkwaardige situatie ontstaan. Nu de kiezers zich geleidelijk aan meer zijn gaan gedragen overeenkomstig de vereisten van de klassieke democratie, wordt hen dit door een gebrek aan profilering van de politieke partijen zo niet onmogelijk dan toch bijzonder moeilijk gemaakt.

En daarmee lijkt de kartel-democratie ontstaan te zijn die Lijphart dertig jaar geleden al voorzag. Een belangrijk kenmerk van de karteldemocratie is dat politieke tegenstellingen door de politieke elites gedepolitiseerd worden. Dat heeft de karteldemocratie gemeen met de pacificatiedemocratie zoals Lijphart de Nederlandse democratie in de eerste helft van deze eeuw omschreef. Ten tijde van de verzuiling had die depolitisering volgens hem nog een duidelijke functie. Door de maatschappelijke tegenstellingen zoveel mogelijk te depolitiseren kon voorkomen worden dat de diep gewortelde verschillen tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen vroeg of laat tot een uitbarsting zouden komen. Op het moment dat de maatschappelijke tegenstellingen hun scherpe kantjes verliezen en er een meer homogene samenleving ontstaat, zal volgens Lijphart de depolitisering echter in zijn tegendeel verkeren. Dan worden de onvoldoende democratische kenmerken van de karteldemocratie - het gebrek aan oppositie, het gebrek aan openheid - zichtbaar. In een homogene samenleving zou de kwaliteit van de democratie meer gediend zijn met een *centripetale democratie* naar Brits of Scandinavisch model. In tegenstelling tot de karteldemocratie is hier sprake van een permanente concurrentie om de macht tussen twee (blokken van) partijen die elkaar de regeringsmacht betwisten. De ho-

mogene cultuur kan een dergelijke concurrentie niet alleen verdragen, het permanente spel tussen regering en oppositie vormt juist de basis van een geloofwaardig democratisch bestel. Vindt die omslag naar een centripetale democratie niet plaats, aldus Lijphart, dan zal er een op een neo-democratische ideologie gebaseerd verzet ontstaan dat zich tegen de aard van de karteldemocratie keert en daarin een bron van instabiliteit vormt.

De analyse van Lijphart is op dit moment meer van toepassing dan dertig jaar geleden. In de eerste plaats vragen de zojuist samengevatte ontwikkelingen onder de kiezers steeds meer om een duidelijke keuzemogelijkheid. In de tweede plaats heeft de beweging van de grote politieke partijen naar het politieke midden en het samengaan van de twee belangrijkste ankerpunten van het politieke spectrum in één coalitie de mogelijkheid om een heldere keuze te maken en invloed uit te oefenen op de kabinetsvorming alleen maar verminderd.

De aandacht voor dit probleem, tenminste bij de politieke partijen, lijkt omgekeerd evenredig met de omvang van het probleem. Lijphart wees dertig jaar geleden nog op de mogelijkheid van wat hij een tweede self-denying prophecy noemde. Zoals de pacificatiedemocratie het resultaat was van prudent leiderschap, het rationele antwoord van de leiders van de subculturen op de centrifugale krachten uit het begin van deze eeuw, zouden de vele hervormingsplannen die sinds ongeveer 1967 gelanceerd zijn en die de democratisering van de politiek ten doel hadden, als het resultaat van een tweede self-denying prophecy kunnen worden beschouwd: de omzetting van de in wezen zwakke en onstabiele karteldemocratie in een centripetale democratie.

Lijphart zag van die tweede self-denying prophecy weinig terecht komen, omdat er geen overeenstemming zou zijn over de aard van de democratische vernieuwingen. Maar los daarvan kan men zijn twijfels hebben over het realiteitsgehalte van een dergelijke self-denying prophecy. In de visie van Lijphart zijn de diverse voorstellen tot staatkundige vernieuwing bedoeld om de instabiliteit van de karteldemocratie te bestrijden. Maar dat is eerder een functionele dan een causale verklaring. Zo werd de polarisatiestrategie van de PvdA door Den Uyl (zie hoofdstuk 1) en vooral Van Thijn (1967) gepresenteerd als een poging om de parlementaire democratie beter te laten functioneren. Dat is ongetwijfeld een mooie gedachte, maar de verklaring voor deze ontwikkeling kan wellicht beter worden gezocht in partijstrategische overwegingen, in de overtuiging dat polarisatie het wankelende confessionele midden uiteen zou kunnen rijten. Zo meende Den Uyl (1978: 158) 'dat het mogelijk moet zijn om tot een scheiding der geesten te komen binnen de confessionele partijen'. De gedachte dat een linkse meerderheid niet langer tot de onmogelijkheden behoorde, kon postvatten toen op het eind van de jaren zestig vooral de KVP in een vrije val terecht leek te komen. Het succes of falen van de meerderheidsstrategie was bepalend voor de voortzetting van de pogingen tot democratische vernieuwing. Toen in 1986 een CDA-premier het zittende kabinet tot inzet van de verkiezingen maakte en daarmee geheel volgens het recept van Van Thijn handelde werd dit niet met applaus begroet als een doorbraak in de democratische vernieuwing, maar bezegelde het integendeel het failliet van de polarisatiestrategie die de PvdA slechts buiten de regering en dus buiten de macht had gehouden.

Bezien vanuit het perspectief van de electorale strategie van politieke partijen is de ontwikkeling vanaf 1986 zeer wel te verklaren. Het is niet dat politieke partijen niet

reageren op wat er onder het electoraat gebeurt. Integendeel, nu voor steeds minder kiezers hun partijkeuze op voorhand vastligt, kunnen politieke partijen steeds minder op een vaste aanhang rekenen en moeten zij op jacht naar kiezers. Vervolgens is het geen wonder dat politieke partijen elkaar verdringen in het rijkste jachtgebied: het politieke midden. Daar concentreerde zich altijd al een groot deel van de kiezers en die concentratie is alleen maar groter geworden, doordat ook de polarisatie onder kiezers de afgelopen jaren is verminderd. Ook politieke partijen die zich traditioneel wat verder van het politieke centrum bevonden als de PvdA en de VVD hebben veel te winnen en weinig te verliezen door zich op het centrum te richten. Daar zijn immers meer kiezers te winnen dan er op de dun bevolkte flanken van de links-rechts verdeling zijn te verliezen. De PvdA wordt nog enigszins bij de linkse les gehouden doordat zij haar linkerflank moet afschermen tegen Groen Links en de SP, maar de VVD heeft aan de rechterzijde nauwelijks gevaar te duchten.

Door strategisch op de ontwikkelingen onder het electoraat in te spelen, bereiken politieke partijen dus het tegendeel van wat uit democratisch perspectief wellicht wenselijk zou zijn. Geen van de politieke partijen zal echter naar dat perspectief handelen als zij hun electorale positie daarmee denken te schaden.

Het is dan ook buitengewoon onwaarschijnlijk dat er een helder patroon van regering en oppositie komt zolang de grote politieke partijen daar voor zichzelf geen voordeel in zien. In het midden van de jaren zestig zag Lijphart (1979), in de opkomst van Nieuw Links en D66 als uitgesproken voorvechters van radicale democratisering, nog tekenen van een verzet tegen de karteldemocratie. Maar de Nieuw Linksers van weleer zijn inmiddels deel van het establishment geworden en D66 is de kampioen geworden van het paarse kabinet, ofwel de karteldemocratie bij uitstek.

Maar wordt het dan geen tijd dat de kiezers in opstand komen tegen de karteldemocratie? Of ze dat zouden *moeten* doen, is een waardeoordeel; of ze het *zullen* doen, is een vraag waarover we hooguit kunnen speculeren.¹⁰³

De kwaliteit van de democratie is gediend met een krachtige oppositie. Een wezenskenmerk van de representatieve democratie is nu eenmaal dat men zijn onvrede met het regeringsbeleid of met een specifieke partij kan vertalen in steun voor de oppositie of een andere politieke partij, dat onvrede over het beleid gekanaliseerd kan worden en zich niet direct vertaalt in onvrede met het politieke stelsel. In politicologenjargon: onvrede over het beleid of de gezagsdragers hoeft op korte termijn geen gevolgen te hebben voor de steun voor het politieke regime. Wanneer de kiezers echter geen verschillen meer zien tussen politieke partijen, wanneer deze om het populair te zeggen allemaal één pot nat vormen, dan is het allesbehalve ondenkbaar dat onvrede over het beleid zich vertaalt in negatieve gevoelens over het politieke stelsel als zodanig, in onvrede over 'de politiek'.

Op dit moment zijn daar weinig aanwijzingen voor. De tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland is ook naar internationale maatstaven onveranderlijk hoog, zelfs onder de kiezers die maar weinig verschillen zien tussen de politieke partijen. Maar dat zou snel kunnen veranderen wanneer het het zittende kabinet minder voor de economische wind zou gaan en de onvrede over het beleid zou toenemen. Dat burgers in een volwassen democratie een duidelijk onderscheid weten te maken tussen hun oordeel over het beleid en hun oordeel over het politieke

stelsel, is onder politicologen bijna een geloofsartikel. Er zijn echter aanwijzingen dat een meer instrumentele oriëntatie van kiezers gepaard gaat met een vervaging van dit onderscheid. Burgers zouden meer dan voorheen geneigd zijn niet alleen de zittende regering, maar ook het politieke systeem als zodanig af te rekenen op zijn (vooral economische) prestaties (Fuchs en Klingemann 1995: 441). Als bovendien onvrede met het beleid geen natuurlijke uitweg naar een geloofwaardige oppositie kan vinden, zal dat niet onmiddellijk tot de bestorming van de Bastille leiden, maar de opkomst van een landelijke pendant van stadspartijen als in Utrecht en Hilversum valt bepaald niet uit te sluiten. Integendeel, hun vertegenwoordigers hebben zich al op landelijk niveau gemeld. En hoewel iedere internationale vergelijking ongetwijfeld mank gaat, het kan geen kwaad te bedenken dat de opkomst van de FPÖ in Oostenrijk niet uitsluitend te verklaren valt uit ultra-rechtse sympathieën onder de bevolking. Jörgen Haider is er ook in geslaagd het groeiende ongenoegen over het kartel van SPÖ en de ÖVP dat na de Tweede Oorlog politiek en openbaar bestuur in Oostenrijk heeft gedomineerd, te mobiliseren.

12.4 *Burgers en politiek*

De in het eerste hoofdstuk geformuleerde verwachtingen hadden niet alleen betrekking op veranderingen die zich in de loop van de tijd zouden voordoen in het belang van verschillende factoren ter verklaring van de partijkeuze, maar ook op meer algemene veranderingen in de wijze waarop burgers zich in de politiek oriënteren en gedragen. Het sleutelwoord was de *modernisering* van de samenleving die tot een aantal veranderingen op individueel niveau geleid zou hebben.

Politieke interesse en politiek zelfvertrouwen

Een belangrijk aspect van de modernisering is wat in hoofdstuk 2 het proces van *cognitieve mobilisatie* is genoemd. Doordat het opleidingsniveau en de toegang tot informatie van burgers enorm zijn toegenomen, zijn zij ook des te beter in staat zich effectief in het politieke besluitvormingsproces te weren. Dit zal gepaard gaan, zo luidde de verwachting, met een toenemende interesse en een groeiend politiek zelfvertrouwen.

Die verwachting bleek maar ten dele uit te komen. Gemeten over de gehele periode van 1971 tot 1998 is er geen bestendige verandering opgetreden in het niveau van politieke interesse. Daarmee lijkt de in het verleden zo heftig gevoerde discussie over de ontwikkeling van politieke interesse in Nederland tot een patstelling te leiden. De moderniseringstheorie die een toename van politieke interesse voorspelt, wordt in het ongelijk gesteld, maar datzelfde geldt voor de 'kloofdenkers' die al jaren menen te weten dat de belangstelling voor politiek in het nabije verleden in Nederland is afgenomen. De ontwikkeling van politiek zelfvertrouwen vertoont een zelfde patroon. Ook hierin is geen bestendige verandering opgetreden.

Hoe politieke interesse en politiek zelfvertrouwen zich in de toekomst zullen ontwikkelen, valt niet met zekerheid te voorspellen, maar wie het niet kan laten te speculeren over toekomstige ontwikkelingen, moet naar de jongste generatie kiezers kijken. Zij hebben immers de toekomst. Welnu, bij de jongste generatie kiezers lijkt

iets heel opmerkelijks aan de hand. Zij wijken namelijk in twee opzichten af van de oudere generaties; niet alleen omdat zij jong zijn, maar vooral omdat zij van een andere generatie zijn. Aan de ene kant hebben zij een groter politiek zelfvertrouwen. Meer dan oudere generaties hebben zij het gevoel effectief in het politieke besluitvormingsproces te kunnen opereren. Maar aan de andere kant is hun politieke interesse juist lager. Wat dit mogelijk zou kunnen betekenen voor de toekomst van de parlementaire democratie is een vraag waar we later op terug zullen komen.

Opkomst

Een volgende van de moderniseringsthese afgeleide verwachting was dat zich geleidelijk een verschuiving zou voordoen in de aard van de politieke participatie. De opkomst bij verkiezingen en andere meer traditionele vormen van politiek gedrag zouden een dalende lijn vertonen, terwijl andere minder traditionele vormen van politiek gedrag juist zouden toenemen.

De conclusie dat de opkomst bij Tweede-Kamer-verkiezingen structureel daalt, lijkt inmiddels onvermijdelijk. Dat geldt echter niet voor de gehele periode van ons onderzoek. Integendeel, in de jaren zeventig steeg de opkomst zelfs weer, om vervolgens - met uitzondering van een eenmalige opleving in 1986 - systematisch te dalen. Of die trend zich in de toekomst zal doorzetten, valt niet te voorspellen. De vooruitzichten dat de opkomst weer zou gaan stijgen of zelfs gelijk blijven, zijn echter niet erg hoopvol. Vrijwel overal in Europa loopt de opkomst bij verkiezingen geleidelijk aan terug (Lane en Ersson 1999: 141), hetgeen erop wijst dat deze in elk geval ten dele moet worden toegeschreven aan min of meer autonome maatschappelijke ontwikkelingen waarop de politiek maar weinig vat heeft. Uit de analyses in hoofdstuk 3 blijkt dat vooral de jongere generaties minder geneigd zijn de gang naar de stembus te maken. Naarmate deze generaties een groter deel van het electoraat gaan vormen, zal bij gelijkblijvende omstandigheden de opkomst nog verder dalen. Ook het feit dat opkomst samen blijkt te hangen met de binding aan traditionele organisaties als de kerken, biedt weinig ruimte tot optimisme.

Maar dat wil niet zeggen dat de maatschappelijke ontwikkelingen er zonder meer toe leiden dat het electoraat het in de toekomst massaal zal laten afweten. De afweging om wel of niet te gaan stemmen, wordt echter steeds meer afhankelijk van wat de politiek te bieden heeft.

In hoofdstuk 1 is betoogd dat de vraag of burgers gaan stemmen steeds meer afhankelijk is geworden van de inzet van een specifieke verkiezing, ofwel van het belang dat burgers hechten aan de uitkomst van de verkiezingen. Daarbij werden drie factoren genoemd die in dit verband van belang zouden zijn: het belang dat kiezers hechten aan de betreffende bestuurslaag, of de uitslag van de verkiezingen bepalend is voor wie of welke partij(en) er aan de macht komt en wederom de mate van polarisatie tussen politieke partijen. Hoe scherper de sociale en ideologische conflicten tussen politieke partijen, hoe meer belang kiezers zullen hechten aan de uitkomst van de verkiezingen en hoe hoger de opkomst zal zijn. Vanuit dat perspectief is het opvallend dat de opkomst een tijdelijke opleving laat zien in 1986 om daarna onafgebroken te dalen. Evenals bij de verklaring van partijkeuze blijkt 1986 dus een breuklijn te vormen. Hierboven hebben we al gezien dat in de ogen van de kiezers de polarisatie tussen de politieke partijen sinds 1986 is afgenomen. Bovendien blijkt

de perceptie dat er nauwelijks inhoudelijke verschillen zijn tussen politieke partijen er mede toe te leiden dat kiezers wegblijven van de stembus (Aarts 1999).

Dat er in Nederland geen enkele dwingende relatie is tussen de uitslag van de verkiezingen en de regering die daarna gevormd wordt, wordt al decennia lang de achilleshiel van de democratie in Nederland genoemd. En hoewel het gevaarlijk blijft om vergaande conclusies te trekken uit momentopnamen, is het opvallend dat in de gehele periode van dertig jaar de opkomst slechts twee keer stijgt ten opzichte van de daaraan voorafgaande verkiezing. Dat is in 1977 en 1986. Toeval of niet, dat waren de twee verkiezingen waarin de kiezers een heldere keus werd voorgeschoteld en de machtsvraag aan de orde was ('Kies de minister-president' in 1977 en 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken' in 1986). Als burgers ook steeds minder verschillen zien tussen politieke partijen, dan kan een dalende opkomst bijna niet uitblijven.

En dat betekent niet noodzakelijk dat burgers niet meer geïnteresseerd zouden zijn in politiek of dat ze ontevreden zouden zijn over het functioneren van de democratie. Nee, de verklaring is veel eerder dat als kiezers geen keuze wordt geboden, als hen niets wordt geboden wat de moeite waard is, zij eenvoudig het speelveld verlaten.

Dalende opkomst een probleem?

Een heel andere vraag is of we ons daar druk over zouden moeten maken. Is een lage opkomst bij verkiezingen wel een probleem? Als de oorzaak van het probleem een te grote consensus is, dan zijn er ongetwijfeld vele landen in de wereld die ons dit probleem zullen benijden.

Vanuit dat perspectief is enige relativering zeker op zijn plaats. Ook is er juist vanuit een instrumentele visie op de democratie en op de functie van politieke participatie voor burgers weinig reden om in het politieke geweer te komen als ze tevreden zijn over het regeringsbeleid, en nog minder als het voor dat beleid kennelijk niet uitmaakt welke partij aan het roer staat.

Bovendien, burgers lijken inmiddels meer effectieve wijzen gevonden te hebben om hun verlangens en eisen kenbaar te maken en kracht bij te zetten, niet via de lange en trage omweg van politieke partijen en de traditionele instellingen van de representatieve democratie, maar door zich individueel of als vaak ad hoc geformeerd collectief rechtstreeks te wenden tot de besluitvormers op ambtelijk of politiek niveau.

Dat moge allemaal waar zijn, maar toch zijn er tenminste twee redenen om de dalende opkomst niet al te gemakkelijk als een schijnprobleem af te doen.

In de eerste plaats vormen verkiezingen waarin politieke partijen dingen om de gunst van de kiezers in ons staatsbestel nog altijd de belangrijkste legitimatie van de macht van de politieke gezagsdragers. Daaruit volgt niet zonder meer dat dus ook alle burgers van hun stemrecht gebruik moeten maken, maar een steeds verder dalende opkomst roept wel vragen op over de legitimiteit van de betreffende bestuurslaag. Al vóór de laatste Statenverkiezingen heeft niemand minder dan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties het bestaansrecht van de provincies op basis van de voorspelde lage opkomst ter discussie gesteld. De minister zal niet gemakkelijk het bestaansrecht van het Rijk ter discussie stellen, maar dat wil niet zeggen dat een verdere daling van de opkomst vanuit het oogpunt van de

legitimiteit van het democratisch bestel geen bron van zorg zou moeten zijn. In een land als Duitsland, waar de opkomst voor de verkiezingen van de Bondsdag nog altijd buitengewoon hoog is, maar een dalende tendens vertoont, is men daar om historische redenen veel gevoeliger voor: 'Besonders in einem Land mit einer so wechsellvollen politische Geschichte wie Deutschland ist der als Indikator demokratischer Reife gedeuteten Beteiligung vor allem an nationalen Wahlen eine grosse Aufmerksamkeit sicher' (Kaase en Bauer-Kaase 1994: 85).

Een tweede reden waarom een lage opkomst vanuit democratisch oogpunt allesbehalve irrelevant is, is dat degenen die wel van hun kiesrecht gebruik maken, niet representatief zijn voor degenen die thuisblijven. In hoofdstuk 3 is er al op gewezen dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging indertijd is ingevoerd om er voor te zorgen dat de Tweede Kamer een zo getrouw mogelijke afspiegeling zou zijn van de politieke overtuigingen van het Nederlandse electoraat. Om dat principe kracht bij te zetten, werd tegelijkertijd de opkomstplicht ingevoerd. In 1970 werd deze weer afgeschaft. Al meteen na de Kamerverkiezingen van 1971 werd onderzoek gedaan naar de gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht voor de representativiteit van de Kamer. Daaruit bleek dat mensen met een lager opleidingsniveau eerder geneigd waren van de stembus weg te blijven (Irwin 1974: 299; Verba et al. 1978: 7). In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat de relatie tussen opleiding en opkomst een blijvend karakter heeft. Bovendien wijst internationaal vergelijkend onderzoek uit, dat deze relatie sterker wordt naarmate de opkomst lager wordt (Lijphart 1997). De interpretatie van deze relatie is gewoonlijk dat mensen met meer persoonlijke en maatschappelijke hulpbronnen eerder tot politieke participatie geneigd zijn dan mensen die in dit opzicht minder bedeeld zijn. Het gevolg daarvan is dat de *formele* politieke gelijkheid die het kiesrecht garandeert, niet vertaald wordt in een *materiële* politieke gelijkheid. Voorzover het de maatschappelijk minder bevoorrechten zijn, die het bij de verkiezingen laten afweten, zal hun stem letterlijk minder gewicht in de schaal leggen. Dit effect is onder meer door Lijphart (1997) aangegepen om te pleiten voor de herinvoering van de opkomstplicht. Bij dat voorstel zijn echter belangrijke kanttekeningen te maken. In de eerste plaats moge het zo zijn dat een verplichte opkomst een bijdrage levert aan de politieke gelijkheid, maar tegelijkertijd maakt het een inbreuk op een ander principe, dat van de individuele vrijheid. Zoals het woord al zegt, het stemrecht is een recht en daarmee dus ook het recht om van dat recht geen gebruik te maken. Juist de overweging dat de opkomstplicht niet meer paste in een samenleving van geëmancipeerde burgers leidde in 1970 tot de afschaffing ervan. Bovendien is het zeer twijfelachtig of de herinvoering van de opkomstplicht handhaafbaar zou zijn.

Maar de gevolgen van een lage opkomst zijn er niet minder om. Zowel omwille van de legitimiteit van het politieke stelsel als van de politieke gelijkheid verdient de opkomst bij verkiezingen dan ook alle aandacht.

De verplaatsing van de politiek

Eén van de hierboven genoemde redenen om de dalende opkomst enigszins te relativiseren was, dat het niet perse een teken is dat burgers zich afwenden van de politiek, maar dat zij inmiddels meer effectieve wijzen gevonden hebben om hun verlangens en eisen kracht bij te zetten, namelijk door zich individueel of in groepsverband rechtstreeks te wenden tot de besluitvormers op ambtelijk of politiek ni-

veau. In hoofdstuk 4 hebben we gezien dat deze trend zonder enige twijfel aanwezig is. *Partijpolitieke participatie*, zoals het lidmaatschap van politieke partijen en actieve deelname aan de verkiezingscampagne, is vanaf het eind van de jaren tachtig enigszins afgenomen. Deze traditionele vorm van politieke participatie blijkt vooral te dalen onder hoger opgeleiden en verliest bovendien zijn traditionele verankering in het maatschappelijk middenveld. Dat biedt een somber toekomstperspectief voor deze vorm van politieke participatie. Tegelijkertijd is echter geheel in overeenstemming met de verwachting politieke participatie buiten de traditionele partij-politieke arena toegenomen. Burgers zijn per saldo niet minder, maar anders politiek actief geworden. Deze trend past in een patroon dat men in vrijwel alle moderne democratieën kan waarnemen. Na de beschrijving van de ontwikkelingen in een groot aantal West-Europese landen constateert Topf (1995: 78):

'[] we have confirmed unequivocally the [] thesis of a participatory revolution. Levels of non-participation in modes of political action beyond voting have declined to such an extent across Western Europe over the last thirty years that non-participants now comprise a minority of national electorates. In several countries [] well over two-thirds of their electorates are now participants in some mode or other of what, but recently, was labelled unconventional activity'.

Over de feitelijke ontwikkelingen kan dan ook weinig misverstand bestaan. Maar de meningen verschillen over hoe men deze participatierevolutie vanuit democratisch oogpunt moet waarderen. Voorzover er sprake is van een revolutie heeft deze zijn wortels in de protestbeweging van de jaren zestig. Aanvankelijk was allermindst duidelijk of deze als een bedreiging danwel als een verrijking van de democratie moest worden gezien. Dat het een verrijking zou zijn, was aanvankelijk geen voor de hand liggende gedachte. Kwam de protestbeweging immers niet voort uit onvrede met het bestaande politieke systeem, waren de activisten niet uit op omverwerping van het systeem en hadden zij zich niet afgewend van de traditionele kanalen van de representatieve democratie? Dat bleek uiteindelijk allemaal erg mee te vallen. De politieke activisten werden veelal gekenmerkt door het tegendeel van wat men intuïtief zou verwachten. Het ging veelal om politiek geïnteresseerden die zich niet hadden afgewend van de traditionele kanalen van de politiek, maar hun traditionele actierepertoire hadden uitgebreid met nieuwe en meer directe actievormen. Opvallend genoeg was zelfs hun tevredenheid met het functioneren van de democratie veelal hoger dan dat van de gemiddelde burger (Barnes en Kaase 1979). In overeenstemming met het beeld dat uit internationaal vergelijkend onderzoek naar voren komt, hebben we in hoofdstuk 4 gezien dat activisme en protestgeneigdheid niet worden gevoed door negatieve opvattingen over de responsiviteit van het politieke systeem of door politiek cynisme en wantrouwen. Kortom, gemeten naar de motieven en houdingen van de actievoerders valt moeilijk vol te houden dat de participatierevolutie een bedreiging van de representatieve democratie vormde. Wel was er voldoende reden om te spreken van een *uitdaging* voor de representatieve democratie, omdat het politieke systeem in de meeste Westerse landen slecht was uitgerust om de directe inbreng van burgers in het politieke besluitvormingsproces in goede banen te leiden (Fuchs en Klingemann 1995). Inmiddels lijkt het politieke activisme ingeburgerd en dat sommige vormen aangeduid zouden moeten worden als 'niet-conventionele vormen van politieke participatie', is al weer bijna vergeten. Het politieke systeem lijkt zich aangepast te heb-

ben. Nederland dreigt enerzijds een achtergebleven gebied te worden wanneer het gaat om de rol van burgers in het formele besluitvormingsproces (zie de moeizame discussies over de invoering van het correctief referendum en de gekozen burgemeester), maar anderzijds doet zich een verplaatsing van de politiek voor naar allerlei meer of minder geformaliseerd overleg tussen overheid en (groepen van) burgers, dat er op gericht is gezamenlijk een bepaald maatschappelijk probleem op te lossen. Interactieve beleidsvorming is in snel tempo het panacee geworden om aan de directe inbreng van burgers in de bestuurlijke besluitvorming zo goed mogelijk recht te doen.

Daarmee lijkt de democratiseringsbeweging zijn doel bereikt te hebben en lijken alle debatten over het al dan niet goed functioneren van de parlementaire democratie en over de opkomst bij verkiezingen een achterhoedegevecht te zijn geworden. In het maatschappelijk verkeer heeft de democratisering al lang plaatsgevonden. De democratische staat heeft plaats gemaakt voor de zelfregulering van de civil society. Daar waar hun belangen werkelijk in het geding zijn, weten burgers de weg naar de overheid wel te vinden.

Dat deze ontwikkeling een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het democratisch functioneren van de samenleving lijdt geen twijfel. Maar er zijn toch ook een paar kanttekeningen te plaatsen bij deze ontwikkeling. In de eerste plaats is meer nog dan bij een dalende opkomst de politieke gelijkheid hier in het geding. Op enkele uitzonderingen na gaat het bij niet-conventionele vormen van politieke participatie om actievormen die een beroep doen op persoonlijke vaardigheden, waaronder het vermogen een groep mensen met een gemeenschappelijk belang tot collectieve actie te brengen. Die vaardigheden zijn in de samenleving niet gelijkelijk verdeeld. Naarmate vormen van politieke participatie een groter beroep doen op kennis en vaardigheden, wordt de kans groter dat die actievormen voornamelijk benut worden door mensen met een betere opleiding, dat wil zeggen door mensen die ook anderszins al tot het meer geprivilegieerde deel van de samenleving behoren.

Dit is allesbehalve een nieuwe discussie. Alle argumenten pro- en contra een samenleving waarin het democratisch heil wordt toegeschreven aan de directe inbreng van allerlei belangengroepen in het politieke besluitvormingsproces, zijn uitgewisseld in het zogenaamde pluralisme-debat, dat zich in de jaren vijftig en zestig voornamelijk in de Verenigde Staten afspeelde. In de pluralistische visie bevordert de onbelemmerde concurrentie tussen een groot aantal belangengroepen een vrije, open en emancipatoire maatschappij. In deze visie kan de politieke arena even efficiënt functioneren als een perfect concurrerende markt, gegeven dat de vorming van belangengroepen spontaan verloopt, de toegang tot en de concurrentie tussen belangengroepen vrij is en de relatie tussen overheid en belangengroepen voor ieder duidelijk is. Een onzichtbare hand leidt tot een overheidsbeleid dat een balans vindt tussen de vaak tegengestelde belangen en eisen uit de samenleving (Lehning 1991: 114). Al in de jaren zestig ontstond er forse kritiek op de normatieve vertaling van het pluralisme. Die kritiek kan niet kernachtiger worden samengevat dan met de beroemde uitspraak van Schattschneider (1960) dat het koor van het pluralisme wel met een opvallend upper-middle class accent zong. Dat accent kan alleen bedwongen worden door een krachtige en zeer zichtbare hand en wel die van een democratisch gelegitimeerde overheid die zorg draagt voor een rechtvaardige afweging van belangen. De kritiek op het pluralisme is onverkort van toepassing op de wederom

in zwang zijnde gedachte dat het hoogste democratische goed van het vrije spel der krachten in de civil society valt te verwachten. Ook in dat vrije spel der krachten zouden de minstbedeelden in de samenleving wel eens slecht gehoord kunnen worden.

Maar er past nog een tweede kanttekening. In zijn bekende essay *Postindustrial politics, how benign will it be*, ging de Amerikaanse politicoloog Huntington in op de gevolgen voor de democratie van de ontwikkeling naar een samenleving van hoogopgeleide en geëmancipeerde burgers, die zich uitstekend weten te weren in het politieke krachtenspel. Wat Huntington voorzag was dat er wel eens een samenleving zou kunnen ontstaan van burgers die absoluut niet in politiek geïnteresseerd zijn, maar wel op dwingende wijze voor hun belangen opkomen. En, zo voorspelde hij, dat zou wel eens een heel onaangename samenleving kunnen zijn. En vandaar zijn bekende uitspraak dat *postindustrial politics is likely to be the darker side of postindustrial society* (Huntington 1974).

Huntington deed zijn voorspelling vijftientig jaar geleden. Sindsdien leken de resultaten van empirisch onderzoek hem voortdurend in het ongelijk te stellen. Niet de politiek ongeïnteresseerde activist bleek het prototype van de nieuwe burger te zijn, maar de politiek geëngageerde homo politicus die oude en nieuwe vormen van politieke participatie wist te verenigen (Barnes en Kaase 1979). Hierboven hebben we echter gewezen op een opmerkelijke ontwikkeling die zich onder de jongste generatie kiezers lijkt voor te doen. Terwijl hun politieke zelfvertrouwen hoger is dan dat van de oudere generaties, is hun politieke interesse juist lager.¹⁰⁴ De vraag die zich hier aandient, is of er een generatie opgroeit die zeer tevreden is met zichzelf en de politieke democratie, maar niet werkelijk in de politiek geïnteresseerd is voorzover deze het onmiddellijke eigenbelang overstijgt. Bijna vijftientig jaar geleden meende Daudt (1995: 328) te moeten constateren dat de democratisering gepaard ging 'met de opleving van een wazige democratische ideologie volgens welke democratie zou inhouden, dat niet alleen iedereen er recht op zou hebben al zijn voorkeuren in te brengen in het politieke afwegingsproces, maar dat daarenboven iedereen er recht op zou hebben dat zijn voorkeuren ook alle worden geëffectueerd'. Als deze ontwikkeling zich voordoet, zou Huntington alsnog gelijk krijgen en komt de samenleving steeds verder van de politiek in de klassieke betekenis van het woord te staan. En hij heeft ook niet op voorhand ongelijk met zijn stelling dat dit wel eens een onaangename samenleving zou kunnen zijn.

Huntington wees er ook op dat juist in een samenleving van hoogopgeleide en geëmancipeerde burgers, die zich uitstekend weten te weren in het politieke krachtenspel, meer dan ooit een krachtige overheid nodig is om alle over elkaar heen buitende belangen tegen elkaar af te wegen en in toom te houden. Overheidsbeleid moge dan meer dan ooit de resultante zijn geworden van het samenspel van overheidsinstanties en allerlei maatschappelijke actoren, het blijft de taak van gekozen politici de krijtlijnen vast te stellen waarbinnen dat spel gespeeld kan worden. Waar die krijtlijnen getrokken moeten worden, zou de inzet van verkiezingen moeten zijn (Huyse 1994: 128).

12.5 Politieke veranderingen in Nederland

Het stereotype beeld van de ontwikkelingen in de Nederlandse politiek is dat zich in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig bijna revolutionaire veranderingen hebben voorgedaan, waarna er een restauratie van de aloude wijze van politiek bedrijven is opgetreden. Zo meende Daalder in 1974 nog dat de beroemde spelregels van de pacificatie-democratie, zoals deze nog geen tien jaar eerder door Lijphart waren geformuleerd, vrijwel allemaal in hun tegendeel waren verkeerd. Zakelijke politiek had plaats gemaakt voor een kritische maatschappijvisie, verdraagzaamheid voor contestatie en het conflictmodel, toeverlaat voor zelfbeschikking aan de basis, evenredigheid voor polarisatie als middel tot het vormen van een exclusieve meerderheid op programmatische grondslag, depolitiseren voor politisering, geheimhouding voor openbaarheid (Daalder 1974: 38). Maar zoals we in het eerste hoofdstuk hebben gezien, kwam Lijphart in 1989 tot de conclusie dat hij en anderen de politieke veranderingen in Nederland in die jaren ernstig overschat hadden. Lijphart baseerde zijn conclusie op het feit dat er in Nederland tot 1989 in institutionele zin in wezen niets veranderd was.

Als men hoofdstuk na hoofdstuk in dit boek naleest welke veranderingen zich onder het electoraat hebben voorgedaan, kan men zich afvragen of daar niet min of meer hetzelfde geldt. Ondanks de ontzuiling en de gevolgen daarvan voor de partijpolitieke verhoudingen blijkt de wijze waarop burgers zich in de politiek manifesteren in de periode van 1971 tot het eind van de jaren tachtig een grote mate van continuïteit te vertonen. Pas op het eind van de jaren tachtig en soms zelfs pas vanaf de verkiezingen van 1994 lijkt zich een breuk af te tekenen ten opzichte van de periode daarvoor. Vanaf de verkiezingen van 1986 valt partijkeuze opeens minder goed te verklaren uit de ideologische oriëntatie van kiezers en hun opvattingen ten aanzien van specifieke strijdpunten, terwijl die relatie in de periode daarvoor juist was toegenomen. Vanaf de verkiezingen van 1986 daalt de opkomst gestaag en zet de daling van de partijpolitieke participatie door. Sinds de verkiezingen van 1994 is plotseling het aantal wisselende kiezers enorm toegenomen. En het is allesbehalve denkbeeldig dat de lagere politieke interesse van de jongste generatie op termijn zal leiden tot een lager niveau van politieke interesse van het electoraat als geheel. En zoals we eerder hebben opgemerkt, kan geen van deze ontwikkelingen uitsluitend aan maatschappelijke veranderingen worden toegeschreven. Daarvoor is de omslag te plotseling. En hoewel de gegevens die wij in dit boek gepresenteerd hebben, geen sluitende verklaring toelaten, lijkt deze gezocht te moeten worden in een samenspel van maatschappelijke en politieke factoren.

De belangrijkste politieke factoren die steeds opnieuw naar voren komen, zijn de gebrekkige profilering van politieke partijen en het ontbreken van een relatie tussen de uitslag van de verkiezingen en de kabinetsformatie. Dat probleem werd ruim dertig jaar geleden ook al gesignaleerd, onder meer door Van Thijn (1967) en Glasstra van Loon (1964). De enige verandering die zich sindsdien heeft voorgedaan is dat het probleem des te nijpender is geworden. Van Thijn en Glasstra van Loon staan ook voor de twee meest besproken mogelijke oplossingen van het probleem. In de voorstellen van Van Thijn zouden politieke partijen zich verdelen in twee blokken, een regeringscoalitie en een oppositieblok. Deze twee blokken zouden elkaar de

regeringsmacht betwisten op basis van twee alternatieve regeerakkoorden, waardoor er voor de kiezers een maximale duidelijkheid zou ontstaan en de uitslag van de verkiezingen niet alleen bepalend zou zijn voor de samenstelling van het parlement maar ook voor die van het kabinet. Dit idee heeft inmiddels om meerdere redenen veel van zijn aantrekkingskracht verloren. Het was gebaseerd op het Britse politieke bestel dat gekenmerkt wordt door een scherpe tweedeling tussen regering en oppositie. Zoals we eerder hebben gezien, liepen alle pogingen in de jaren zeventig om een tweedeling in de Nederlandse politiek te forceren echter op niets uit en zonder een radicale herziening van het kiesstelsel is deze ook niet goed denkbaar. Dit model is ook enigszins behept met 'de illusie van de democratische staat' (Kalma 1982), de illusie dat de meerderheid van de kiezers met een enkele stem zijn stempel zou kunnen drukken op het regeringsbeleid. Hoe meer ideologieën hun betekenis als bindmiddel tussen politieke partijen en kiezers verliezen, hoe groter deze illusie wordt. Bovendien is de aantrekkingskracht van het Britse stelsel vooral toe te schrijven aan de aloude boerenwijsheid dat het gras aan de overkant van het weiland altijd groener is dan waar men staat. Vanuit de Britse ervaring is er nogal wat op het eigen stelsel af te dingen (Gladdish 1996) en sinds Schotland en Wales ten dele zelfbestuur gekregen hebben, is zelfs op de Britse eilanden het meerderheidstelsel niet heilig meer.

Glastra van Loon wilde de kiezers een stem geven in de kabinetsformatie door hen de minister-president te laten kiezen, zij het dat in zijn oorspronkelijke voorstel de keuze van de minister-president een afgeleide was van de Tweede-Kamer-verkiezingen. Kort daarna kwam D66 met het voorstel de minister-president direct te laten kiezen. Dit idee heeft zijn onschuld nog niet verloren doordat het althans in Nederland nog niet is uitgetoet. ¹⁰⁵ In 1990 werd het door de commissie Deetman opnieuw op de agenda gezet. Het grote voordeel van een rechtstreekse verkiezing van de minister-president in een parlementair stelsel is, dat het de kiezers twee stemmen geeft, één voor de allocatie van de politieke macht en één voor de controle van die macht. Het komt tegemoet aan veel van de problemen die hierboven zijn genoemd. Omdat de campagne zich waarschijnlijk zal toespitsen op twee kandidaten ontstaat er voor de kiezers maximale duidelijkheid en wordt hun invloed op de kabinetsformatie versterkt. Bovendien zal een rechtstreekse verkiezing van de minister-president waarschijnlijk het dualisme in de verhouding tussen kabinet en volksvertegenwoordiging versterken, hetgeen de responsiviteit van het parlement ten aanzien van ontwikkelingen in de samenlevingen alleen maar ten goede kan komen. Daarnaast is er een reeks van bezwaren tegen dit stelsel aan te voeren. Tot de belangrijkste behoort de al eerder genoemde personalisering van de politiek (Andeweg 1997: 237). Inmiddels is ook de discussie over een gekozen minister-president weer geruisloos van de politieke agenda verdwenen.

Er is dan ook weinig kijkt op dat er op korte termijn verandering zal komen in de toestand van de Nederlandse politiek, zoals Den Uyl deze dertig jaar geleden karakteriseerde. Nog altijd is de politiek in Nederland een ondoorzichtig bedrijf. Nog altijd komt de vrijblijvende opstelling van partijen vóór verkiezingen neer op de afdracht door de kiezer van zijn stem zonder controle op het gebruik daarvan en nog altijd belemmert de veelheid van partijen het zicht van de kiezer op een duidelijke beleidskeus.

Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998

Henk van der Kolk

B.1 Het Nationaal Kiezersonderzoek

Geschiedenis

Bij het schrijven van dit boek is gebruik gemaakt van Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's). NKO's zijn grootschalige enquêtes die sinds 1971 rond elke Tweede Kamerverkiezingen zijn gehouden onder een representatief geacht deel van de Nederlandse bevolking. Het NKO van 1971 was niet het eerste Nederlandse kiezersonderzoek. Zo werd in de jaren vijftig al kiezersonderzoek uitgevoerd door het NIPO. Het NIPO besteedde echter weinig aandacht aan verklaringsvragen. De belangrijkste doelstelling was het voorspellen van de uitslag en het in kaart brengen van de veranderende steun voor partijen tussen de verkiezingen. De eerste academische studie vond in 1956 plaats in de gemeente Nieuwer-Amstel. Deze studie was beperkt van opzet, betrof respondenten uit slechts één gemeente en over de resultaten is betrekkelijk weinig gepubliceerd. Daarmee bleef kiezersonderzoek tot de eerste helft van de jaren zestig een betrekkelijk marginale activiteit. De grote electorale verschuivingen halverwege de jaren zestig gaven de belangstelling voor kiezersonderzoek een belangrijke impuls. Het grote verlies van vooral de christelijke partijen en het binnentreden van enkele nieuwe politieke partijen stimuleerde politicologen een landelijk onderzoek te doen naar opvattingen en gedragingen van kiezers. In 1966 namen hoogleraren van verschillende universiteiten het initiatief aan ZWO, de voorloper van het huidige NWO, te vragen een periodiek academisch verkiezingsonderzoek te financieren. Dit leidde in 1967 tot een onderzoek onder 4292 respondenten, uitgevoerd door academici van de Vrije Universiteit (VU). Hoewel op dit onderzoek een aantal publicaties is gebaseerd, is het jammer dat veel van de onderzoeksgegevens verloren zijn geraakt, waardoor heranalyse van de gegevens niet mogelijk is. In dit boek is dan ook geen gebruik gemaakt van de uitkomsten van dat onderzoek uit 1967.

De gegevens uit het onderzoek van de VU waren nog uitsluitend bedoeld voor onderzoekers van die universiteit. Andere onderzoekers mochten in eerste instantie geen gebruik maken van de verzamelde gegevens. In 1970 werd het initiatief genomen om een gezamenlijk kiezersonderzoek op te zetten (De Hoog et al. 1971). Dit resulteerde in 1971 in het eerste echte Nationale Kiezersonderzoek.

Organisatie en financiering

Van meet af aan was het NKO opgezet als interuniversitair onderzoeksproject. Onderzoekers van verschillende universiteiten discussieerden mee over de opzet en

inhoud van de vragenlijsten en de finale besluitvorming vond tussen 1971 en 1986 plaats in een interuniversitaire werkgroep. De algemene coördinatie, planning en de verantwoordelijkheid voor de uitvoering was in die periode in handen van enkele onderzoekers van één van de deelnemende universiteiten. Financiering vond in die periode plaats door bijdragen van ZWO/NWO, de betrokken universiteiten en vanaf 1982, door verschillende ministeries en het Sociaal en Cultureel Planbureau. Omdat de samenwerking weinig formeel was geregeld en omdat de financiering van het project een steeds groter probleem werd, is in 1990 de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) opgericht door vertegenwoordigers van verschillende Nederlandse universiteiten. Tegelijkertijd werd de uitvoering van het kiezersonderzoek in handen gelegd van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Samen met onderzoekers van SKON heeft het CBS het kiezersonderzoek, nog steeds gefinancierd door NWO en enkele ministeries, uitgevoerd in 1989 en 1994. Daarna is de samenwerking met het CBS beëindigd en in 1998 is het NKO weer volledig onder de verantwoordelijkheid van SKON uitgevoerd.¹⁰⁶

Doelstellingen van het onderzoek

Toen eind jaren zestig politicologen het initiatief namen tot het verrichten van kiezersonderzoek, was het idee dat er een *periodiek* nationaal kiezersonderzoek voor *algemeen politicologisch gebruik* zou moeten komen, dat bovendien *internationale vergelijkingen* mogelijk zou maken (De Hoog et al. 1971). In het onderzoeksplan van 1997 worden vier doelstellingen onderscheiden:

- (1) Geavanceerde analyse van individueel stemgedrag en verkiezingsuitslagen.
- (2) Longitudinale analyse van individueel stemgedrag en verkiezingsuitslagen.
- (3) Verspreiding van de opgedane kennis.
- (4) Bijdragen aan inzicht in de werking van democratieën en verkiezingen door deelname aan internationaal vergelijkende onderzoeksprojecten.

Deze doelstellingen kunnen alleen worden bereikt als aan een vrij omvangrijke, representatieve steekproef uit de populatie kiesgerechtigde Nederlanders een groot aantal vragen kan worden voorgelegd. Over de aard en kwaliteit van de steekproef zullen later in deze bijlage nog wat opmerkingen worden gemaakt.

Opzet

Sinds 1971 bestaat een NKO doorgaans uit één vraagggesprek vlak vóór en één vraagggesprek vlak na de verkiezingen. Deze twee enquêtes worden samen wel het 'hoofdonderzoek' genoemd. Bovendien worden in de daaropvolgende verkiezingen zoveel mogelijk geïnterviewde respondenten nog eens benaderd. Dit worden wel 'panelonderzoeken' genoemd. Deze opzet met in principe ten minste twee en in veel gevallen drie interviews is nodig om de grote hoeveelheid vragen die kiezersonderzoekers willen stellen ook voor te kunnen leggen aan respondenten. Bovendien is het mogelijk op deze manier veranderingen waar te nemen tussen bijvoorbeeld voorgenomen en daadwerkelijk stemgedrag.

Verskillende oorzaken hebben er echter toe geleid dat niet in alle jaren zowel voor als na de verkiezingen een interview kon worden afgenomen. Zo was in 1972 en 1982 de voorbereidingstijd te kort voor een volledig hoofdonderzoek en zijn kiezers

alleen na de verkiezingen geïnterviewd. Verder zijn in 1981 niet één maar twee interviews voorafgaande aan de verkiezingen gehouden. Naast de hoofdonderzoeken zijn in 1971, 1986 en 1998 aanvullende onderzoeken gedaan onder apart geselecteerde respondenten. Dit is gebeurd om specifieke vragen te beantwoorden over bijvoorbeeld jongeren (1971), kiezers van kleine partijen (1986) en respondenten die vlak voor de verkiezingen niet zijn geïnterviewd (1998). Informatie over de hoofdonderzoeken, de panelstudies en de aanvullende onderzoeken is te vinden in de codeboeken van de afzonderlijke studies.

Publicaties

Een belangrijke doelstelling van de Nationale Kiezersonderzoeken is ook de verspreiding van kennis die is opgedaan. Dat gebeurt op verschillende manieren. In de eerste plaats zijn alle verzamelde gegevens beschikbaar gesteld voor nader onderzoek. Daartoe zijn ook uitvoerige codeboeken gemaakt met daarin de frequentieverdelingen van alle variabelen en informatie over de opzet en uitvoering van het onderzoek. Verder zijn op basis van alle NKO's publicaties verschenen met daarin toegankelijke analyses en interpretaties van de verkiezingen. Tenslotte verschijnen in wetenschappelijke tijdschriften regelmatig artikelen waarin gebruik wordt gemaakt van de gegevens die zijn verzameld in het NKO.

B.2 Steekproeftrekking en response

Het NKO wil een beeld geven van opvattingen en gedragingen van het kiesgerechtigde deel van de Nederlandse bevolking. Dat kan natuurlijk alleen als een representatieve steekproef van kiesgerechtigde Nederlanders wordt geïnterviewd. De representativiteit van een steekproef wordt in belangrijke mate bepaald door het *steekproefkader* (hoe worden respondenten geselecteerd?) en door de *response* (doen die geselecteerde respondenten ook mee met het onderzoek?). Aan beide onderwerpen wordt nu aandacht besteed. Daarbij zal vooral worden ingaan op het response probleem, omdat dit enige tijd geleden krachtig onder de aandacht is gebracht en heeft geleid tot forse kritiek op de data.

B.2.1 Steekproeftrekking

In de afgelopen dertig jaar is er bij de selectie van respondenten voor het NKO telkens gekozen voor een zogenaamde 'getrapte steekproef'. Dat wil zeggen dat eerst gemeenten zijn geselecteerd en binnen die gemeenten kiesgerechtigde Nederlanders. De manier waarop binnen gemeenten kiezers vervolgens zijn geselecteerd, is niet in alle jaren hetzelfde geweest.

Tabel B.1 Steekproefrekking in het NKO

	Steekproefkader	Bruto Steekpr.	Netto (1e golf)	% bruto	% weige- raars	Netto (2e golf)	% bruto
1971	Kiesregisters	3330	2495	75	?	1980	59
1972	Register huishou- dens	2237	1526	68	23,0 ¹	1036	46
1977	(mini-census) ²	(2742)	1856	62	31,3	1434	48
1981	Postafgiftebestand	3326	2305	69	17,6	1620 ³	49
1982	Postafgiftebestand	2472	1541	62	22,8	n.v.t.	n.v.t.
1986	Postafgiftebestand	2772	1630	59	29,1	1356	49
1989	Postafgiftebestand	3808	1754	46	39,0	1506	40
1994	Postafgiftebestand	3816	1812	47	43,0	1527	40
1998	Kiesregisters	4207	2101	50	35,4	1816	43

- 1 Dit is een schatting, omdat precieze gegevens over het aantal weigeraars ontbreken.
- 2 De mini-census bestond uit een onderzoek onder een steekproef uit huishoudens. De response van dit onderzoek was 92 procent. De resultaten van de minicensus zijn gebruikt als steekproefkader van het NKO 1977. Om de responsepercentages te kunnen vergelijken met die van andere jaren zijn deze percentages gecorrigeerd voor deze 'verborgen' non-response. De berekening van de non-response in 1977 is echter problematisch. Niet zozeer omdat in verschillende gemeenten verschillende aantallen adressen zijn uitgezet (een praktijk die voor alle NKO's geldt) (Visscher 1995: 25), maar omdat niet bekend is wat de achtergronden waren van de weigering deel te nemen aan de mini-census en omdat niet bekend is wat de oorzaak was van de uitval uit de 'aanvullende' steekproef. Bij het hier gepresenteerde percentage hebben we verondersteld dat de verdeling 'geen contact' en 'weigering' in de non-response van de minicensus en de aanvullende steekproef gelijk is aan die binnen de non-responsegroep van het NKO.
- 3 Het gaat hier eigenlijk om een derde golf, omdat respondenten vóór de verkiezingen twee keer zijn benaderd.

Bij de eerste studie in 1971 was er nog sprake van een steekproef uit het 'juiste' steekproefkader: de kiesregisters. Kiesregisters worden immers ook gebruikt bij het aanschrijven van kiesgerechtigde Nederlanders als er verkiezingen voor de deur staan. Wie niet is opgenomen in het register behoort meestal ook niet tot de groep die moet worden geïnterviewd. Na 1971 is echter lange tijd geen gebruik gemaakt van dit steekproefkader. De kiesregisters worden namelijk bijgehouden door afzonderlijke gemeenten en het bleek organisatorisch en financieel steeds moeilijker in een groot aantal gemeenten telkens een klein aantal respondenten te selecteren. Daarom is al vrij snel overgestapt op het selecteren van individuen op basis van 'postafgiftepunten' of 'huishoudens'. Daarbij moest uiteraard rekening worden gehouden met de omstandigheid dat mensen in grote huishoudens hierdoor een kleinere kans hadden om te worden geselecteerd dan mensen in kleine huishoudens. In 1998 is weer gekozen voor selectie van kiezers uit het gemeentelijke kiesregister. Een uitvoerige discussie over de redenen om dit te doen voert hier wat te ver, maar belangrijk was dat op die manier mensen persoonlijk konden worden aangeschreven en dat in ieder geval sekse en leeftijd bekend waren van de mensen die zouden weigeren mee te werken. Nadeel van deze manier van steekproeftrekking was wel dat nu binnen een relatief klein aantal gemeenten (ongeveer 100) telkens een groter aantal respondenten moest worden geselecteerd.

Hoewel het steekproefkader niet alle jaren hetzelfde is geweest en bovendien niet altijd een perfecte weerspiegeling zal zijn geweest van het theoretisch juiste kader, lijkt dit alles vooralsnog niet problematisch voor de vergelijkbaarheid van de verschillende studies. Toch zal rekening moeten worden gehouden met vooral de ondervertegenwoordiging van respondenten uit grote huishoudens.

B.2.2 Mogelijke gevolgen van non-response

Problematischer is de response van de verschillende enquêtes. Er bestaat erg veel onderzoek naar de achtergronden van non-response (Brehm 1993) en in de afgelopen jaren is ook in het kader van het NKO veel aandacht geschonken aan dit punt (Schmeets en Molin 1990; CBS 1993; Smeets 1995; Visscher 1995; Andeweg en Van Holsteyn 1996). Zoals in tabel B.1 is af te lezen, is de response tussen 1971 en 1994 gedaald van 75 tot 47%. Nu wordt de response in een onderzoek altijd bepaald door ten minste twee factoren: de organisatie van het veldwerk (aantal benaderingen, wijze van benaderen, tijdstip waarop respondenten worden benaderd, periode waarin wordt geprobeerd contact te zoeken) en de reacties van respondenten (weigeren, taalbarrières, ziekte). De organisatie van het veldwerk heeft waarschijnlijk een substantiële invloed op het responsepercentage. Zo werd het responsepercentage in 1998 mede bepaald door een sterke verkorting van de veldwerkperiode. Voor deze verkorting was gekozen met het oog op de vraag naar het effect van de verkiezingscampagne op kiezers. Daarnaast is ook geprobeerd gebruik te maken van de beschikbare kennis op het gebied van responseverhogende maatregelen. Zo zijn, zoals gezegd, alle respondenten persoonlijk benaderd en is gewerkt met beloningen. Beide elementen van de organisatie van het veldwerk zullen invloed hebben gehad op het responsepercentage van 50%, dat iets hoger lag dan in 1989 en 1994. Het voert te ver in deze bijlage uitvoerig in te gaan op de organisatie van het veldwerk in de verschillende NKO's. Bovendien is niet alles over de genomen maatregelen en de precieze berekening van de non-response in de verschillende studies nu nog bekend. Het is echter te simpel te veronderstellen dat verschillen in responsepercentages uitsluitend het gevolg zijn van reacties van respondenten.

In weerwil van hetgeen sommigen denken, is een dalend responsepercentage op zich geen probleem. De problemen ontstaan pas als specifieke groepen mensen, bijvoorbeeld de politiek niet-geïnteresseerden, PvdA stemmers of de niet-stemmers, niet (meer) meedoen met het NKO. Dan immers leidt dalende response tot een steeds minder representatieve steekproef. Dit is krachtig naar voren gebracht door Visscher in zijn publicatie *Kiezersonderzoek op een Dwaalspoor*. Hij veronderstelt dat de uitval binnen het NKO (en vergelijkbare onderzoeken) extreem selectief is. Volgens Visscher weigeren politiek niet-geïnteresseerde kiezers veel vaker medewerking aan het NKO dan andere kiezers. Non-respondenten zouden niet of in ieder geval veel minder in politiek zijn geïnteresseerd dan respondenten. Voordat in wordt gegaan op de juistheid van deze veronderstelling is het zaak de gevolgen te beschrijven van de mogelijk extreem selectieve uitval voor kiezersonderzoek in het algemeen en meer specifiek voor de beschrijving en verklaring van politieke interesse.

Gevolg voor beschrijvingen (van trends)

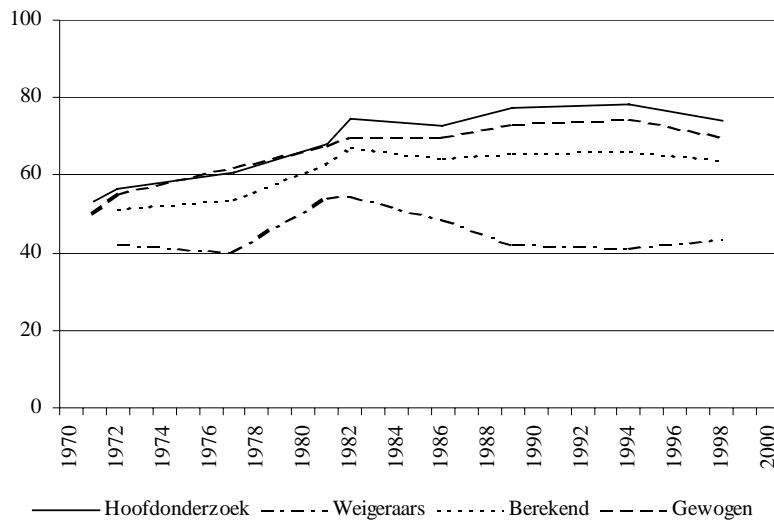
Het meest in het oog springend gevolg van selectieve uitval is die voor de beschrijving van kenmerken van het electoraat. Meer specifiek zou selectieve uitval van niet-geïnteresseerde kiezers het percentage geïnteresseerde kiezers sterk *overschatten*. Immers, als niet-geïnteresseerde respondenten weigeren deel te nemen aan het NKO, worden voornamelijk de kiezers geïnterviewd die wel in politiek zijn geïnteresseerd. Omdat ook de response is afgenomen in de afgelopen dertig jaar, zouden sommige 'trends' wel eens kunnen worden 'verklaard' uit het feit dat steeds meer mensen weigeren mee te werken aan het NKO.

Om dit duidelijk te maken, kan met een eenvoudig gedachte-experiment worden aangegeven wat de gevolgen zijn van extreem selectieve uitval voor de beschrijving van politieke interesse.¹⁰⁷ Bij dat gedachte-experiment moet rekening worden gehouden met de omstandigheid dat een deel van de non-response waarschijnlijk *niets* te maken heeft met de aard van het onderzoek. Sommige respondenten waren bijvoorbeeld ziek of konden in de veldwerkperiode niet worden bereikt omdat ze in het buitenland zaten of veel weg waren voor hun werk. Deze 'onbereikbaren' moeten worden onderscheiden van de 'weigeraars'; respondenten die niet mee wensten te doen aan het NKO (zie ook Visscher 1995: 30-34). Onbereikbare respondenten zullen waarschijnlijk niet sterk afwijken van de overige (non-)respondenten.

Zoals Visscher opmerkt kan politieke interesse onder meer worden gemeten door mensen te vragen of ze niet, tamelijk danwel zeer geïnteresseerd zijn in politiek (Visscher 1995: 10-12). Ook in het NKO is deze vraag opgenomen. De cijfers uit de NKO's geven aan dat de politieke interesse (tamelijk en zeer) stijgt van bijna 64% in 1971 tot ruim 91% in 1989. Daarna lijkt de politieke interesse iets af te nemen, tot 84 procent in 1998. Visscher betoogt nu dat die stijging van politieke interesse voor een belangrijk deel het gevolg is van selectieve uitval van respondenten: mensen die niet meedoen aan het NKO zijn ook niet in politiek geïnteresseerd. Sterker; net als de vraag of men in politiek is geïnteresseerd, is de weigering deel te nemen aan het NKO volgens Visscher een goede indicator voor politieke interesse (Visscher 1995: 30). De belangrijkste reden om te weigeren deel te nemen aan het NKO is immers 'gebrek aan interesse'.

Deze veronderstelling over de aard van de non-response (non-response is vooral het gevolg van gebrek aan interesse) en daarmee over de selectiviteit van de uitval heeft grote gevolgen voor de waargenomen *stijging* van politieke interesse. Als wordt verondersteld dat *alle* mensen die wel in de steekproef zaten, maar *weigeren* te worden geïnterviewd ook niet zijn geïnteresseerd in politiek en dat de mensen waarmee geen contact kon worden gelegd gemiddeld geïnteresseerd zijn in politiek, verloopt de ontwikkeling van politieke interesse in Nederland heel anders dan op grond van de NKO gegevens wordt waargenomen.¹⁰⁸ Zowel de trend op basis van de gegevens uit de hoofdonderzoeken als de trend op basis van de veronderstelling dat weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd, zijn weergegeven in figuur B.1. In deze figuur valt te zien dat de politieke interesse, als wordt verondersteld dat de uitval sterk selectief is, in 1972 op 42% lag en in 1998 op 43%. Als de gehele onderzoeksperiode in ogenschouw wordt genomen, kan dus niet langer worden gesproken van een stijging van politieke interesse. Er is echter ook geen sprake van een daling.

Figuur B.1 De ontwikkeling van politieke interesse in Nederland

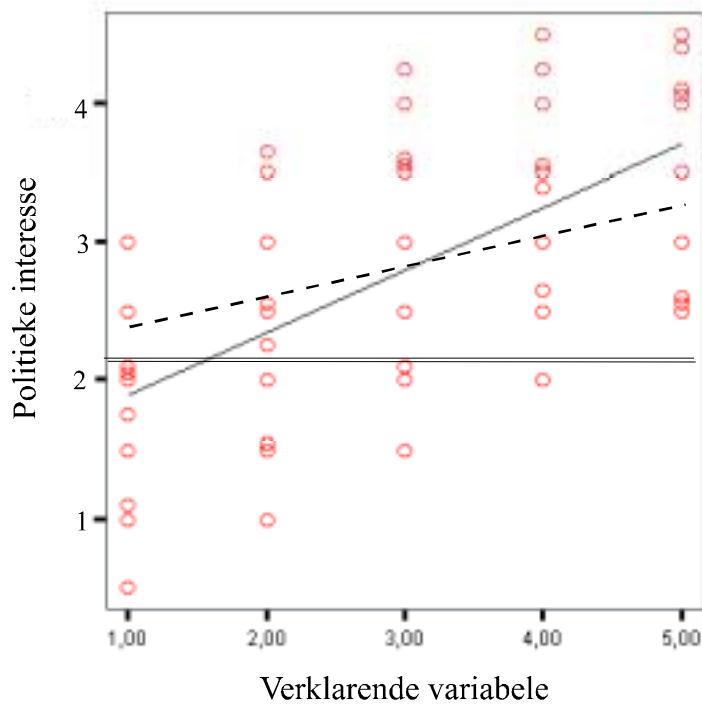

Uit dit gedachte-experiment wordt duidelijk dat *als* de uitval selectief is geweest, de politieke interesse *niet* is gestegen (maar ook niet gedaald) en bovendien beduidend (tot 37%!) lager dan op grond van de resultaten van het hoofdonderzoek moet worden geconcludeerd. *Als* de uitval extreem selectief is, *dan* zijn trendbeschrijvingen gebaseerd op het NKO niet valide. Voordat wordt ingegaan op de vraag of uitval inderdaad zo selectief is als in het gedachte-experiment is verondersteld, worden eerst nog de gevolgen van selectieve uitval voor de samenhang tussen variabelen besproken. Deze gevolgen blijken iets anders te liggen.

Gevolg voor verklaringen

Dat non-response invloed heeft op beschrijvingen, betekent niet dat non-response (op dezelfde manier) invloed heeft op verklaringen: de samenhang tussen variabelen. Het is dus niet zo dat een selectieve uitval *automatisch* leidt tot een slechtere verklaring. Stel bijvoorbeeld dat men wil weten hoe het komt dat mensen wel of niet in politiek zijn geïnteresseerd en het vermoeden bestaat dat opleiding invloed heeft op dat niveau van politieke interesse. De hypothetische relatie is weergegeven in figuur B.2, de data in die figuur zijn gefingeerd. Neem verder aan dat er in werkelijkheid inderdaad een lineaire relatie bestaat tussen opleiding en interesse (de ononderbroken lijn in figuur B.2).

Figuur B.2 Consequenties van selectieve uitval voor de samenhang tussen variabelen (King, Keohane en Verba 1994: 131)

Door een sterk selectieve uitval vallen *alle* geselecteerde respondenten met een laag interesseniveau (in de figuur interesse lager dan de waarde 2,1) uit (dit is weergegeven met de dikke horizontale lijn, alle geselecteerde respondenten onder de dubbele streep vallen dus uit). In dat geval wordt het effect van opleiding op interesse (de hellingshoek van de lijn) kleiner. *Dit betekent dus dat selectieve uitval op de afhankelijke variabele, leidt tot een onderschatting van een lineair effect.*¹⁰⁹ Dit kan betekenen dat er wel degelijk een samenhang bestaat tussen beide variabelen (of een sterker verband dan aangetroffen) maar dat die niet wordt waargenomen, omdat een selecte groep personen niet meedoet met het onderzoek. Overigens is de uitval op de *onafhankelijke* variabele in veel gevallen minder problematisch.¹¹⁰

Conclusie

De conclusies zijn helder: *als* de uitval (sterk) selectief is, *dan* zijn trendbeschrijvingen gebaseerd op het NKO niet valide. Analyses van verbanden tussen variabelen zijn als gevolg van selectieve uitval niet noodzakelijkerwijs niet-valide, maar relaties tussen variabelen kunnen worden onderschat. Dat brengt ons bij de vraag in hoeverre de non-response nu inderdaad selectief is.

B.2.3 De selectiviteit van de uitval

Het voorafgaande gedachte-experiment staat of valt met de mate waarin de uitval sterk selectief is. Volgens Visscher is de uitval sterk selectief: niet geïnteresseerde respondenten weigeren mee te doen met het NKO. Visscher heeft hiervoor twee aanwijzingen. De eerste aanwijzing is de reden die weigerende respondenten opgeven: 'nee, ik ben niet geïnteresseerd' (Visscher 1995: 24). Inderdaad gaven tijdens het onderzoek van 1998 veel 'weigeraars' aan 'niet geïnteresseerd' te zijn. Probleem is natuurlijk dat het hierbij gaat om 'interesse in een vraaggesprek over politiek van ongeveer een uur' en dat is niet voor iedereen hetzelfde als 'politieke interesse'. De waarneming dat veel weigeraars zeggen niet geïnteresseerd te zijn is dus wel een aanwijzing voor selectieve uitval, maar een erg betrouwbare aanwijzing is het niet. Zoals Visscher terecht opmerkt, zal ook van deze indicator van politieke interesse moeten worden nagegaan in hoeverre zij 'de politieke interesse meer of minder bevredigend *meet*' (Visscher 1995: 11). Een tweede aanwijzing is volgens Visscher het bijna lineaire verband tussen het percentage weigeraars in de verschillende studies enerzijds en het percentage in politiek geïnteresseerde respondenten binnen die studies anderzijds (Visscher 1995: 27). Toch is deze aanwijzing nog weinig overtuigend, want gebaseerd op geaggregeerde gegevens en mogelijk het gevolg van andere kenmerken (individualisering, enquêtemoeheid).

Hoe plausibel het bestaan van selectieve uitval op het eerste gezicht ook lijkt, zij blijft vooralsnog een hypothese die moet worden onderzocht en kan niet zonder meer voor waar worden aangenomen. Om iets meer te kunnen zeggen over de aard van de non-response moet nader onderzoek worden gedaan onder non-respondenten. Nu is onderzoek onder non-respondenten niet eenvoudig. Over deze groep is immers per definitie vrijwel niets bekend en die groep kan dus ook niet zonder meer worden vergeleken met degenen die wel aan het onderzoek mee doen. De bewering dat non-respondenten heel anders zijn dan respondenten is daarmee net zo goed of slecht onderbouwd als de bewering dat ze op geen enkele manier van elkaar verschillen.

In de afgelopen jaren is op verschillende manieren onderzoek gedaan naar de vraag in hoeverre de uitval bij enquêtes inderdaad selectief is. Daarbij zijn verschillende methodes gebruikt: onderzoek naar paneluitval; onderzoek naar aarzelende respondenten en onderzoek onder non-respondenten.

Onderzoek naar paneluitval

Een eerste manier om te onderzoeken of respondenten sterk verschillen van non-respondenten is het vergelijken van twee groepen respondenten: respondenten die aan één vraaggesprek meededen en daarna afhaakten (uitvallers) en respondenten die aan twee vraaggesprekken hebben meegedaan (Anker 1995). Een meer uitgebreide analyse kan worden gedaan door ook de derde en daaropvolgende onderzoeksgolven te betrekken in de analyse van verschillen tussen respondenten en (latere) non-respondenten (Visscher 1995: 15-17). In beide gevallen worden dus de *uitvallers* gebruikt om iets te zeggen over de totale groep *non-respondenten*. Uit dit soort onderzoek komen weliswaar in enkele gevallen significante verschillen naar voren, maar het *effect* van bijvoorbeeld interesse op uitval blijkt bijzonder klein. De

kans dat iemand met een lage politieke interesse niet meedoet aan een enquête is met andere woorden niet heel veel kleiner dan de kans dat iemand met een hoge politieke interesse niet wenst mee te doen aan het vraaggesprek. Anker merkt op basis van dit soort analyses dan ook op dat non-response waarschijnlijk geen grote effecten heeft en dat de uitval niet sterk selectief is (Anker 1995). Nadeel van de methode is uiteraard dat de sterke selectie van respondenten mogelijk al eerder, voorafgaande aan het eerste gesprek, heeft plaatsgevonden (Van Goor 1996: 169). In dat geval lijken de uitvallers dus niet op non-respondenten, maar veel meer op mensen die wel gewoon hebben meegedaan aan het onderzoek. Het is dus de vraag of dit de juiste methode is om iets te zeggen over non-respondenten.

Onderzoek naar overgehaalde respondenten

Smeets (1995) en Aarts, Denters en Smeets (1998) volgen een iets andere weg om te onderzoeken in hoeverre uitval selectief is en richten zich (ook) op de 'uitval' voorafgaande aan de eerste golf. Smeets doet dat door na te gaan in hoeverre respondenten, die pas na veel inspanningen door de onderzoekers werden overgehaald om mee te doen, verschillen van respondenten die wel direct bereid waren deel te nemen aan het vraaggesprek. Smeets veronderstelt daarmee dus dat moeilijk over te halen respondenten lijken op non-respondenten. Aarts en Denters volgen een iets andere weg op basis van dezelfde veronderstelling. Respondenten die in eerste instantie weigeren mee te doen aan het onderzoek werd geld geboden om hen alsnog over te halen. Daarmee kunnen respondenten die 'gewoon' hebben meegedaan worden vergeleken met respondenten die alleen maar meededen nadat geld was geboden. Zowel uit het onderzoek van Smeets als uit het onderzoek van Aarts, Denters en Smeets komt naar voren dat weigerachtige respondenten significant verschillen van gewone respondenten. Die verschillen blijken echter niet bijzonder groot te zijn. De uitval is volgens deze onderzoeken dus wel selectief, maar niet zo sterk als wel eens wordt verondersteld. Nadeel van deze methode is uiteraard dat wederom alleen respondenten worden onderzocht. Er wordt eigenlijk niets gezegd over de NKO non-respondenten. In tegenstelling tot onderzoek naar paneluitval, zoals dat van Anker, wordt echter wel degelijk een poging ondernomen iets te zeggen over de selectie voorafgaande aan het eerste vraaggesprek.

Onderzoek naar non-respondenten in het NKO 1998

In het NKO 1998 is op een andere manier geprobeerd de selectiviteit van de uitval te bepalen, hoewel uiteraard ook in die studie uiteindelijk bijna uitsluitend iets kan worden gezegd over mensen die op één of andere manier hebben meegedaan aan het onderzoek (Aarts en Van der Kolk 1999). In 1998 werd elke respondent eerst door middel van een persoonlijke brief aangeschreven. Vervolgens werd ten minste vijf keer geprobeerd contact te leggen. Pas als hij of zij weigerde mee te werken of niet kon worden bereikt werd hij of zij als non-respondent geclassificeerd. Dat leidde tot een response van bijna 50%. Dit percentage was lager dan gehoopt, maar lag iets hoger dan in de twee voorafgaande NKO's. Bovendien werd het responsepercentage negatief beïnvloed door een speciale organisatie van het veldwerk in de eerste golf. Elke non-respondent werd vervolgens benaderd voor een kort telefonisch interview waarin onder meer werd gevraagd naar politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en voorgenomen stemgedrag. Op die manier kon 44% van de non-

respondenten alsnog worden benaderd. Uiteraard betekent dit nog steeds dat over meer dan de helft van de non-respondenten, met uitzondering van adres, leeftijd en sekse, niets bekend is. Bovendien moeten mondelinge enquêteresultaten uit de eerste golf worden vergeleken met telefonische enquêteresultaten. Toch is dit onderzoek een grote verbetering ten opzichte van eerdere onderzoeken. Op basis van het NKO 1998 kan binnen de steekproef nu een onderscheid worden gemaakt tussen vier groepen respondenten:

- Degenen waarmee twee keer een interview is gehouden (*respondenten*).
- Degenen die na het eerste interview hebben afgehaakt (*uitvallers*).
- Degenen waarmee *geen contact* kon worden gelegd of die niet konden worden geïnterviewd.
- Degenen die om diverse redenen weigerden mee te doen met het interview (*weigeraars*).

De vier onderscheiden groepen waren uiteraard niet allemaal even groot. De grootste groep bestond uit de respondenten die aan beide interviews deelnamen (43%). De groep weigeraars was iets kleiner, maar toch nog bijzonder groot (36%), terwijl de groep waarmee geen contact kon worden gelegd (14%) of die na het eerste interview uitvielen (7%) de rest van de steekproef vormden.

Over elk van deze groepen kan nu gepoogd worden op basis van het hoofdonderzoek, danwel het aanvullende telefonische non-response onderzoek, uitspraken te doen. Voor de groep respondenten is dat uiteraard geen probleem. Deze groep is uitvoerig geïnterviewd. Weliswaar geeft niet elke respondent op elke vraag antwoord, maar dat gebeurt bij geen enkele vraag in alarmerende mate. Ook de groep uitvallers is voorafgaande aan de verkiezingen uitvoerig geïnterviewd. Over de twee andere groepen is echter alleen iets bekend uit het telefonische interview. Bovendien zijn in het non-response onderzoek, zoals gezegd, niet alle non-respondenten bereikt. Om toch iets te kunnen zeggen over het niveau van politieke interesse, wordt echter aangenomen dat de personen die in het kader van het non-response onderzoek zijn geïnterviewd, een goede steekproef vormen uit de totale groep non-respondenten. Vooral voor de groep waarmee geen contact is gelegd, is dat een lastige veronderstelling, omdat vrij veel respondenten in die groep ook tijdens het telefonische interview niet konden worden benaderd. Aan de andere kant zal deze groep waarschijnlijk het minst afwijken van de populatie.

Om te onderzoeken in hoeverre de verschillende groepen afwijken van elkaar en van de populatie als geheel, is eerst op basis van een simpele berekening een 'populatie waarde' bepaald. Die wordt berekend door de relatieve omvang van de onderscheiden groep, te vermenigvuldigen met het in de tabel genoemde percentage en de aldus verkregen cijfers op te tellen. Het resultaat staat in tabel B.2 in de kolom 'berekening'.

Tabel B.2 Een vergelijking tussen de vier delen van de gehele steekproef

	Volledige deelname	Uitval- lers	Geen contact	Weige- raars	Eta^2	Berekening
Interesse (zeer en tamelijk)	75,8	63,4	62,2	49,9	0,06	63,7
Opkomst GR verkiezingen (wel)	73,8	65,5	67,5	64,0	0,01	68,8 ¹
Opkomstintentie TK verk (wel)	93,6	85,8	90,4	84,8	0,02	89,4
Zelfvertrouwen (hoog) ²	38,3	32,6	42,3	38,6	0,00	38,5
Extern vertrouwen (hoog) ³	63,2	45,9	63,2	35,3	0,06	51,9
<i>Omvang totale steekproef</i>	<i>43,1</i>	<i>6,8</i>	<i>14,1</i>	<i>35,9</i>		<i>100</i>
N = (totale steekproef)	<i>1814</i>	<i>287</i>	<i>594</i>	<i>1512</i>		<i>4207</i>
N = (laagste – hoogste waarde)	<i>1777-1814</i>	<i>133-287</i>	<i>136-156</i>	<i>587-757</i>		<i>1976-3010</i>

- 1 Uiteraard weten we dat die opkomst slechts 60 procent bedroeg. Het verschil hoeft niet alleen te worden veroorzaakt, doordat de ondervraagde personen geen afspiegeling vormen van de groep waartoe zij behoren. Herinneringseffecten en sociaal wenselijke antwoorden kunnen waarschijnlijk ook een groot deel van het verschil verklaren.
- 2 De vraag luidde: 'Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt. Bent u het met deze stelling helemaal mee eens, mee eens, mee oneens, helemaal mee oneens.'
- 3 De vraag luidde: 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik. Bent u het met deze stelling helemaal mee eens, mee eens, mee oneens, helemaal mee oneens.'

Op basis van deze berekening kan eerst worden nagegaan in hoeverre de groep waarmee geen contact is geweest inderdaad afwijkt van de gehele populatie. De door ons en eerder door Visscher gemaakte veronderstelling was immers dat deze groep *niet* afwijkt van de gehele populatie. Uit de test blijkt dat de groep in vier gevallen niet afwijkt van de proportie in de populatie. Slechts in geval van extern zelfvertrouwen is er een significante afwijking tussen de 'geen contact' groep en de gehele populatie.¹¹¹ De veronderstelling dat degenen waarmee geen contact is gelegd niet afwijken van de gehele populatie hoeft dus op basis van het NKO 1998 onderzoek niet te worden aangepast.

De verschillen tussen groepen en tussen de groepen en de populatie is bij een aantal variabelen vrij groot. Zo ligt er een gat van 10% in opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen tussen respondenten die volledig deelnemen aan het NKO en degenen die weigerden deel te nemen aan het NKO. Daarmee wordt bevestigd dat de uitval samenhangt met variabelen als politieke interesse. Toch is ook duidelijk dat de veronderstelling dat *alle* weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd, onjuist is: het percentage van 50% wijkt substantieel af van nul. Zelfs als wordt verondersteld dat

de niet bereikte weigeraars ook allemaal niet in politiek zijn geïnteresseerd, zegt nog steeds een kwart van de weigeraars wel in politiek te zijn geïnteresseerd. De in het hiervoor gepresenteerde gedachte-experiment gemaakte veronderstelling dat *alle* weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd, moet dus worden verworpen. De uitval is dus selectief, maar minder selectief dan wordt verondersteld.

Berekend niveau van politieke interesse tussen 1972 en 1998

Op basis van het NKO kan dus de veronderstelling van Visscher worden genuanceerd dat *alle* non-respondenten niet in politiek zijn geïnteresseerd. Slechts een deel van de non-respondenten is niet in politiek geïnteresseerd. Om dat te illustreren, wordt verondersteld dat de *verhouding* tussen enerzijds het aantal politiek geïnteresseerden binnen de responsegroep (respondenten in de eerste twee kolommen) en anderzijds het aantal geïnteresseerden binnen de twee groepen non-respondenten gelijk is gebleven (respectievelijk 74,1: 62,2 en 74,1: 49,9). Op basis van deze veronderstelling en op basis van onze kennis over de omvang van de verschillende groepen, kan nu ook een nieuwe ‘trendlijn’ worden berekend voor politieke interesse. Deze trendlijn is weergegeven in figuur B.1. met de lijn ‘berekend’. Daaruit blijkt dat de politieke interesse in de jaren zeventig licht is gestegen (het verschil tussen 51% (1972) en 67% (1982) is significant) en daarna is gestabiliseerd. Nog steeds is dus van een daling van politieke interesse geen sprake, maar eventuele opmerkingen over de stijging van politieke interesse moeten met het oog op de non-response cijfers worden genuanceerd.

Conclusie

Uit het voorafgaande blijkt dat de uitval inderdaad selectief is, maar niet zo sterk als door Visscher wordt gesuggereerd. De verschillen zijn significant, maar het effect van onder meer interesse op het wel of niet meedoen met het NKO lijkt beperkt. Het probleem moet echter niet worden gebagatelliseerd. Zelfs het onderzoek uit 1998 geeft geen definitief uitsluitsel over de omvang van het probleem, want ook in het non-response onderzoek werd een deel van de geselecteerde respondenten niet geïnterviewd. Blijvende aandacht voor non-respondenten blijft dan ook noodzakelijk. Discussies over non-response hebben er toe geleid dat de auteurs van dit boek op zoek zijn gegaan naar een oplossing.

B.3 De gewogen gegevens

Wegen als oplossing?

Zoals gezegd is van veel van de kenmerken van non-respondenten, die in de afgelopen dertig jaar in het kader van het NKO zijn geïnterviewd, niets bekend. Daaraan valt ook niets (meer) te veranderen. De gepresenteerde berekende lijn die de veranderde politieke interesse weergeeft, is gebaseerd op enkele plausibele maar niet nader onderzochte veronderstellingen. Vermoed kan natuurlijk worden dat sommige respondenten, ondanks het feit dat ze zijn geïnterviewd, meer op non-respondenten lijken dan op andere respondenten. Zo lijken sommige niet geïnteresseerde respondenten wellicht meer op non-respondenten dan andere. Deze respondenten

zouden in de analyse natuurlijk wat meer kunnen worden meegewogen. Probleem is echter dat niet bekend is welke respondenten nu op non-respondenten lijken en hoeveel die dan vervolgens meer zouden moeten meetellen. Het behoeft geen betoog dat wege op gegevens waarvoor geen populatiegegevens beschikbaar zijn niet mogelijk is. Daarom kan niet worden gewogen naar politieke interesse, politiek zelfvertrouwen of stemintentie.

Een veel gekozen oplossing is te wege op basis van kenmerken die wel bekend zijn. Als in de steekproef bijvoorbeeld weinig mannen zitten en het aantal mannen in Nederland is bekend, kunnen die zo worden gewogen dat ook in de steekproef meer mannen lijken te zitten. Of als bij de verkiezingen 25% van het electoraat niet komt stemmen, kunnen de gegevens zo worden gewogen dat het ook in de steekproef zo lijkt dat 25% van de respondenten niet heeft gestemd. Deze oplossing is gekozen in de bijdragen aan dit boek.¹¹²

De gebruikte weefactor: Schmeets en Molin 1990 / CBS 1992

In principe zijn de populatiegegevens geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, urbanisatiegraad en landsdeel bekend. Uit eerder onderzoek door Schmeets en Molin is gebleken dat een weefactor geconstrueerd met uitsluitend deze variabelen geen invloed heeft op een groot aantal belangrijke univariate schattingen als gemiddelde interesse, opkomst bij verkiezingen of deelname aan demonstraties. Zij kiezen daarom voor een weefactor waarin ook partijkeuze en opkomst is opgenomen. De weefactor bestaat uit:

- Leeftijd (in 7 klassen)
- Geslacht (in 2 klassen)
- Burgerlijke staat (in 4 klassen)
- Urbanisatiegraad (in 4 klassen)
- Landsdeel (in 4 klassen)
- Stemgedrag (in 7 klassen)

Bij het construeren van de weefactor zijn interacties, bijvoorbeeld het aantal getrouwde mannen of het aantal niet getrouwde vrouwen tussen de 30 en 40, achterwege gelaten. Omdat bovendien in de meeste jaren een steekproef uit huishoudens is getrokken en in die jaren de kans dat iemand in een groot huishouden werd geselecteerd relatief te klein was, is bovendien een 'invoergewicht' bepaald waarin rekening werd gehouden met de omvang van het huishouden. Deze correctie is in 1971 en 1998 niet toegepast omdat toen een steekproef uit het kiesregister is getrokken.

Gevolgen van wege in het NKO 1998

Welke consequenties heeft de toegepaste weefactor nu? Deze vraag kan gedeeltelijk worden beantwoord met behulp van gegevens uit het NKO 1998. Eerder zijn al de gegevens gepresenteerd uit het hoofdonderzoek. Verder is een berekening van de populatiegegevens gepresenteerd op basis van het hoofdonderzoek en het non-responseonderzoek samen. Naast deze berekeningen kan nu een derde kolom worden geplaatst met de gewogen gegevens. Dit is gedaan in tabel B.3.

Tabel B.3 Een vergelijking van ongewogen, gewogen en populatiegegevens

	Responsegroep	Populatie (gewogen gegevens)	Berekening
Interesse (zeer en tamelijk)	75,8	70,1	63,7
Opkomst bij GR verkiezingen (wel)	73,8	63,9	68,8
Opkomstintentie TK verk (wel)	93,6	83,9	89,4
Zelfvertrouwen (hoog)	38,3	33,9	38,5
Extern vertrouwen (hoog)	63,2	59,0	51,9
N = (minimaal-maximaal)	1690-1814	1640-1811	4207

Analoog aan de eerder uitgevoerde analyses is nagegaan in hoeverre de gewogen gegevens (N = 1814) afwijken van de eerder berekende populatiegegevens. Daaruit blijkt dat de kans klein is dat de verschillen tussen gewogen data en berekende data aan toeval kunnen worden toegeschreven, maar dat die kans in de meeste gevallen groter is dan bij de vergelijking van de ongewogen gegevens uit het hoofdonderzoek met de berekende gegevens. Het ziet er dus naar uit dat de weging helpt, maar het probleem niet volledig oplost. Ter illustratie is in de vierde lijn in figuur B.1 ook het niveau van politieke interesse opgenomen volgens de gewogen data. Zoals in hoofdstuk 2 is opgemerkt, zijn de verschillen tussen de verschillende NKO's vrijwel geen van allen significant en is er geen sprake van een grote verandering in het niveau van politieke interesse.

B.4 Afsluiting

In deze bijlage zijn de NKO's gepresenteerd en is het non-response probleem nader geanalyseerd. Daarbij is geprobeerd de werkelijkheid niet mooier te maken dan zij is. We hebben geconcludeerd dat non-response wellicht leidt tot een overschatting van de interesse, maar dat er geen sterke aanwijzingen zijn voor een toegenomen overschatting als gevolg van toegenomen non-response. Er zijn ook argumenten aangedragen op grond waarvan kan worden geconcludeerd dat de problemen niet moeten worden overdreven. Verder is uitgelegd welke methode in dit boek is gekozen om het probleem iets te reduceren.

Codeboeken

Hoofdonderzoeken

- Mokken, R.J. en F.M. Roschar. 1975. *Dutch Parliamentary Election Study 1971*. Ann Arbor: Icpsr.
- Bruyn, L.P.J. de en J.W. Foppen. 1974. *Nationaal Kiezersonderzoek 1972-'73*. Nijmegen: Institute for political science, 2 volumes.
- Bruyn, L.P.J. de en J.W. Foppen. 1974. *The Dutch Voter 1972-'73*. Nijmegen: Institute for political science, 2 volumes.
- Irwin, G.A., J. Verhoef en C.J. Wiebrens. 1978. *Nationaal Kiezersonderzoek 1977*. Leiden: dept. of political science, 2 volumes.
- Eijk, C. van der, M.J. Koopman en B. Niemöller. 1981. *Dutch Parliamentary Election Study 1981*. Amsterdam: University of Amsterdam, dept. of political science.
- Eijk, C. van der, B. Niemöller en A.T.J. Eggen. 1983. *Dutch Parliamentary Election Study 1982*. Amsterdam: Ct Press.
- Eijk, C. van der, G.A. Irwin en B. Niemöller. 1988. *Dutch Parliamentary Election Study 1986*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.
- Anker, H. en E.V. Oppenhuis. 1993. *Dutch Parliamentary Election Study 1989*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.
- Anker, H. en E.V. Oppenhuis. 1995. *Dutch Parliamentary Election Study 1994*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.
- Aarts, K., H. van der Kolk en M. Kamp. 1999. *Dutch Parliamentary Election Study 1998*. Enschede: Skon.

Panelstudies

- Irwin, G.A., J. Verhoef en C.J. Wiebrens. 1978. *Nationaal Kiezersonderzoek Panel 1977*. Leiden.
- Eijk, C. van der, G.A. Irwin en B. Niemöller. 1988. *Dutch Parliamentary Election Panel Study 1981-1986*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.
- Eijk, C. van der, G.A. Irwin en B. Niemöller. 1993. *Dutch Parliamentary Election Panel Study 1986-1989*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.
- Anker, H. en E.V. Oppenhuis. 1995. *Dutch Parliamentary Election Panel-Study 1989-1994*. Amsterdam: Steinmetz Archive/SWIDOC.

Aanvullende Onderzoeken

Eijk, C. van der, G.A. Irwin en B. Niemöller. 1989. *Dutch Parliamentary Election Study 1986: Stratified Sample*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.

Geïntegreerd Bestand

Deth, J.W. van en A.R. Horstman. 1989. *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book 1971-1986*. Amsterdam: Steinmetz Archive/Swidoc.

Literatuur

- Aarts, K. 1995. 'Nationale politieke problemen, partijcompetentie en stemgedrag', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*, 173-190. Leiden: DSWO Press.
- Aarts, K., B. Denters en I. Smeets. 1998. 'Built on quicksand? Survey response bias and political interest', paper prepared for presentation at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association 23-25 april 1998. Chicago.
- Aarts, C.W.A.M. 1999. *Opkomst bij Verkiezingen*. Onderzoeksrapportage in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving. Tweede Kamer: 1999-2000, 26200-VII nr. 61.
- Aarts, C.W.A.M., H. van der Kolk. 1999. *Tegen de Stroom in. Non-Response en Hawthorne Effecten in het Nationaal Kiezersonderzoek 1998*, paper gepresenteerd op het NVM-congres 1999, 'de waan van de dag'.
- Aarts, C.W.A.M., S.E. Macdonald en G. Rabinowitz. 1999. 'Issue competition and party support in the Netherlands', *Comparative Political Studies* 32(1), 63-99.
- Almond, G.A. en S. Verba .1989 [1963]. *The Civic Culture*. Newbury Park: Sage.
- Andeweg, R.B. 1982. *Dutch Voters Adrift; on Explanations of Electoral Change 1963-1977*, proefschrift. Leiden.
- Andeweg, R.B. 1989. 'De burger in de Nederlandse politiek', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 79-102.
- Andeweg, R.B. 1995. 'Afscheid van de verzuiling?', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press, 111-125.
- Andeweg, R.B. 1997. 'Institutional reform in Dutch politics', *Acta Politica* 32(3), 227-257.
- Andeweg, R.B. 1999. 'Parties, pillars and the politics of accommodation. Weak or weakening links? The case of Dutch consociationalism', in: Kurt Richard Luther en Kris Deschouwer (red.), *Party Elites in Divided Societies. Political Parties in Consociational Democracy*. London and New York: Routledge, 108-133.
- Andeweg, R.B. en R. Hillebrand. 1985. 'De kiezers en de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het Zesde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 14-39.
- Andeweg, R.B. en J.J.M. van Holsteyn. 1996. 'A hidden confidence gap?', *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 32(2), 127-142.
- Anker, H. 1995. 'Enkele technische achtergronden van het NKO 1994', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO, 247-252.

- Anker, H. Te verschijnen. 'Sterk en sociaal. De immuniseringstrategie van de Partij van de Arbeid', in: P. Van Praag jr. en K. Brants (red.), *De Strijd om het Beeld*. (titel onder voorbehoud). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Arends, R. 1997. 'Cognitieve mobilisatie en 'sophistication' van de Nederlandse burger. Politieke belangstelling in Nederland 1971-1994', *Mens en Maatschappij* 73(3), 227-247.
- Barnes, S.H. en M. Kaase. 1979. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills/London: Sage.
- Bartolini, S. en P. Mair. 1990. *Identity, Competition and Electoral Availability: the Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blalock, H.M. 1979. *Social Statistics, Revised Second Edition*. Auckland, etc.: McGraw-Hill Book Company.
- Bootsma, Peter en Willen Breedveld. 1999. *De Verbeelding aan de Macht. Het Kabinet-Den Uyl 1973-1977*. Den Haag: SDU.
- Brehm, J. 1993. *The Phantom Respondents, Opinion Surveys and Political Representation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Broek, A. van den. 1996. *Politics and Generations*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Broek, A. van den, W. Knulst en K. Breedveld. 1999. *Naar Andere Tijden? Tijdsbesteding en Tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: SCP.
- Brug, W. van der. 1997. *Where's the Party? Voters' Perceptions of Party Positions*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Brug, W. van der. 1998. 'The informed electorate: political perceptions and party behavior', *Acta Politica* 33(1), 20-55.
- Brug, W. van der. 1999. 'Floating voters or wandering parties? The Dutch national elections of 1998', *West European Politics* 22(1), 179-86.
- Budge, I. en D. Farlie. 1983. *Explaining and Predicting Elections: Issue Effects and Party Strategies in 23 Democracies*. London: Allen and Unwin.
- Budge, I., D. Robertson en D. Hearl. 1987. *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programs in 19 Democracies*. Cambridge: University Press.
- Campbell, A., P.E. Converse, W.E. Miller en D.E. Stokes. 1960. *The American Voter*. New York: Wiley.
- Carmines, Edward G. en Richard A. Zeller. 1979. *Reliability and Validity Assessment*. Beverly Hills, etc.: Sage.
- Castenmiller, P. 1988. *Participatie in Beweging*. Rijswijk: SCP.
- Catt, Helena. 1996. *Voting Behaviour. A Radical Critique*. London and New York: Leicester University Press.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 1982. *Statistisch Zakboek*. Den Haag: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 1993. *Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1989: de Invloed van de Herweging*. Sociaal-culturele berichten 1992-19. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Compendium Politiek en Samenleving in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

- Converse, Jean M. 1984. 'Strong arguments and weak evidence: The open/closed questioning controversy of the 1940s', *Public Opinion Quarterly* 48(1b), 267-282.
- Converse, Jean M. 1987. *Survey Research in the United States. Roots and Emergence 1890-1960*. Berkely, etc.: University of California Press.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en G.P. Noordzij. 1980. 'Kiezers en issues: over politiek-inhoudelijke afweging', *Acta Politica* 15(3), 289-318.
- Daalder, H. 1966. 'The Netherlands, opposition in a segmented society', in: R. Dahl (red.), *Political Oppositions in Western Democracies*. New haven: Yale University Press, 188-236.
- Daalder, H. 1974 [1964]. 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in: H. Daalder, *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek*, 9-36. Assen: Van Gorcum.
- Daalder, H. 1974. *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek*. Assen: Van Gorcum.
- Dalton, Russell J. 1996. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dalton, Russell J., Scott C. Flanagan, Paul A. Beck en James Alt. 1984. *Electoral Change in Advanced Democracies: Realignment or Dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Daudt, H. 1961. *Floating Voters and the Floating Vote: a Critical Analysis of American and English Election Studies*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Daudt, H. 1972. 'Constance kiezers, wisselaars en thuisblijvers', in: Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971, *De Nederlandse Kiezer '71*, een eerste verslag door de Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971. Meppel: Uitgeverij Boom, 30-41.
- Daudt, H. 1995 [1976]. 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat', in: H. Daudt, *Echte Politicologie. Opstellen over Politicologie, Democratie en de Nederlandse Politiek*. Amsterdam: Bert Bakker, 318-342.
- Daudt, H. en J. de Lange. 1971. 'Constance kiezers, wisselaars en thuisblijvers bij gemeenteraadsverkiezingen in 1970 in Amsterdam', *Acta Politica* 6(4), 441-464.
- Davis, O.A., M.J. Hinich and M.P. Ordeshook. 1970. 'An expository development of a mathematical model of the electoral process', *American Political Science Review* 64(2), 426-448.
- Dekker, P. 1999. 'Vrijwilligerswerk in de civil society', in: P. Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk Vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier, 249-266.
- Dekker, P. 2000. 'Vijfentwintig jaar politieke betrokkenheid en participatie', in: F. Bronner e.a. (red.), *Recente Ontwikkelingen in het Marktonderzoek 2000*. Haarlem: De Vrieseborch.
- Dekker, P. en P. Ester. 1996. 'Depillarization, deconfessionalization and de-ideologization: empirical trends in Dutch society 1958-1992', in: *Review of Religious Research: Religious Values and Viewpoints* 37(4), 325-341.
- Deth, J.W. van. 1995. 'Introduction: the impact of values', in: J.W. van Deth en E. Scarbrough (red.), *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press, 1-18.

- Deth, J.W. van. Te verschijnen. 'Interesting but irrelevant', *European Journal of Political Research*.
- Deth, J.W. van en P.A.T.M. Geurts. 1989. 'Value-orientation, left-right placement and voting', in: *European Journal of Political Research* 17(1), 17-34.
- Deth, J. W. van en E. Scarbrough. 1995. 'The concept of values', in: J.W. van Deth en E. Scarbrough (red.), *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Deth, J.W. van en E. Scarbrough (red.). 1995. *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Dohrenwend, Barbara S. 1965. 'Some effects of open and closed questions on respondents' answers', *Human Organization* 24(2), 175-184.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Eijk, C. van der. 1995. 'Strijdpunten en politieke voorkeuren', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press.
- Eijk, C. van der. 1998. 'Measuring agreement in ordered rating scales', in: M. Fenema, C. van der Eijk en H. Schijf (red.), *In Search of Structure. Essays in Social Science and Methodology*, 73-88. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Eijk, C. van der en M. Franklin. 1996. *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in the Face of Union*, 161-185. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Eijk, C. van der, M. Franklin en W. van der Brug. 1999. 'Policy preferences and party choice', in: H. Schmitt en J.J.A. Thomassen (red.), *Political Representation and Legitimacy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller. 1983. *Electoral Change in the Netherlands. Empirical Research and Methods of Measurement*. Amsterdam: CT Press.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller. 1992. 'The Netherlands', in: M. Franklin, T. Mackie en H. Valen (red.), *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 255-283.
- Eijk, C. van der en B. Niemöller. 1994. 'Election studies in the Netherlands: pluralism and accommodation', *European Journal of Political Research* 25, 323-342.
- Elsinga, E. 1985. *Politieke Participatie in Nederland*. Amsterdam: CT-press.
- Fiorina, M. 1981. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Franklin, M. 1996. 'Electoral participation', in: L. LeDuc, R.G. Niemi en P. Norris (red.), *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*, 216-235. London: Sage.
- Franklin, M., T. Mackie en H. Valen e.a. 1992. *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuchs, D. en H.D. Klingemann. 1995. 'Citizens and the state: a changing relationship?', in: H.D. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 1-23.
- Gabriel, O. en J.W. van Deth. 1995. 'Political interest', in: J.W. van Deth en E. Scarbrough (red.), *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press, 390-411.

- Geer, John G. 1991. 'Do open-ended questions measure 'salient' issues?', *Public Opinion Quarterly* 55(3), 360-370.
- Gladdish, K.R. 1996 [1972]. 'Two-party versus multi-party systems: the Netherlands and Britain', *Acta Politica* 31(4), 372-390.
- Glastra van Loon, J.F. 1964. 'Kiezen of delen', *Nederlands Juristenblad*, 1133-1142; 1161-1167.
- Goor, H. van. 1996. 'Marginaal: lijk uit de kast, non-respons in het nationaal kiezersonderzoek', *Sociologische Gids* 43(3), 166-170.
- Graaf, N.D. de. 1996. 'Politieke scheidslijnen', in: H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee (red.), *De Sociale Segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: WRR/Sdu, 205-245.
- Granberg, D. en S. Holmberg. 1988. *The Political System Matters. Social Psychology and Voting Behavior in Sweden and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grofman, Bernard. 1996. 'Political economy: Downsian perspectives', in: R.A. Goodin en H.D. Klingemann (red.), *A New Handbook of Political Science*, 691-701. Oxford: Oxford University Press.
- Gunsteren, H. van en R.B. Andeweg. 1994. *Het Grote Ongenoegen. Over de Kloof tussen Burgers en Politiek*. Haarlem: Aramith Uitgevers.
- Holbrook, Thomas M. 1996. *Do Campaigns Matter?* Thousand Oaks, etc.: Sage.
- Holsteyn, J.J.M. van. 1994. *Het Woord is aan de Kiezer. Een Beschouwing over Verkiezingen en Stemgedrag aan de Hand van Open Vragen*. Leiden: DSWO Press.
- Holsteyn, J.J.M. van en G.A. Irwin. 1998. 'Over politici', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin (red.), *De Wilde Frisheid van Limoenen. Studiën over Politici in de Ogen van Kiezers*. Leiden: DSWO Press, 12-64.
- Holsteyn J.J.M. van en G.A. Irwin. 1999. 'Kiezersonderzoek in Nederland', in: H. Daalder e.a., *Compendium voor Politiek en Samenleving in Nederland*, A1400. Alphen aan de Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Holsteyn, J.J.M. van en G.A. Irwin. Te verschijnen. 'Religion and electoral behaviour in the Netherlands', in: David Broughton en Hans-Martien Ten Napel (red.), *Religion and Mass Electoral Behaviour in Europe*. London, etc.: Routledge.
- Hoog, R. de, R.J. Mokken, F.M. Roschar en F.N. Stokman. 1971. 'Nationaal verkiezingsonderzoek', *Acta Politica* 6, 29-44.
- Houska, J.J. 1985. *Influencing Mass Political Behaviour; Elites and Political Subcultures in the Netherlands and Austria*. Berkely: University of California/Institute of International Studies.
- Huntington, S.P. 1974. 'Post-industrial politics: how benign will it be?', *Comparative Politics* 6, 163-91.
- Huyse, L. 1994. *De Politiek Voorbij. Een Blik op de Jaren Negentig*. Leuven: Kri-tak.
- Inglehart, R. 1971. 'The silent revolution in Europe: intergenerational changes in post-industrial societies', *American Political Science Review* 65(4), 991-1017.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Irwin, G.A. 1974. 'Compulsory voting legislation: impact on voter turnout in the Netherlands', *Comparative Political Studies* 7, 292-315.
- Irwin, G.A. 1983. 'De invloed van kandidaten op het stemgedrag', *Acta Politica* 18(2), 183-199.
- Irwin, G.A. 1998. 'Slotbeschouwing', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin (red.), *De Wilde Frisheid van Limoenen. Studiën over Politici in de Ogen van Kiezers*. Leiden: DSWO Press, 137-150.
- Irwin, G.A., C. van der Eijk, J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller. 1987. 'Verzuijing, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', *Acta Politica* 22(2), 129-179.
- Irwin, G.A. en J.J.M. van Holsteyn. 1989. 'Decline of the structural model of electoral competition', in: H. Daalder en G.A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands: How Much Change*. Londen: Frank Cass.
- Irwin, G.A. en J.J.M. van Holsteyn. 1999. 'Parties and politicians in the parliamentary election of 1998', *Acta Politica* 34(2-3), 130-157.
- Jong, J.J. de. 1956. *Overheid en Onderdaan*. Wageningen: N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeverij.
- Kaase, M. 1989. 'Mass participation', in: M.K. Jennings en J.W. van Deth e.a., *Continuities in Political Action*. Berlijn/New York: Walter de Gruyter, 23-64.
- Kaase, M. en P. Bauer-Kaase. 1998. 'Zur Beteiligung an der Bundestagswahl 1994', in: M. Kaase en H.D. Klingemann (red.), *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 1994*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Kaase, M. en K. Newton. 1995. *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaashoek, R. 1995. 'Economie en stemgedrag', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press, 191-204.
- Kalma, P. 1982. *De Illusie van de "Democratische Staat"*. Deventer: Kluwer.
- Key, V.O. 1966. *The Responsible Electorate*. Cambridge: Belknap Press.
- King, G., R.O. Keohane en S. Verba. 1994. *Designing Social Inquiry; Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.
- Kleinnijenhuis, J. 1998. *Paarse Polarisatie. De Slag om de Kiezer in de Media*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Klingemann, H.D. en D. Fuchs (red.). 1995. *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Knutsen, Oddbjorn. 1995. 'Value orientations, political conflicts and left-right identification: a comparative study', *European Journal for Political Research* 28, 63-93.
- Koopman, M.J. en M.H. Leijenaar. 1983. 'Het vergeten electoraat: vrouwen en verkiezingen', in: C. van der Eijk en B. Niemöller (red.), *In het Spoor van de Kiezer: Aspecten van 10 Jaar Kiesgedrag*, *Acta Politica* Themanummer. Mepel/Amsterdam: Boom, 242-261.
- Korpi, W. 1983. *The Democratic Class Struggle*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Kuechler, M. 1991. 'Issues and voting in the European elections 1989', *European Journal of Political Research* 19, 81-103.
- Kühnel, Steffen M. en D. Fuchs. 1998. 'Nichtwählen als rationales Handeln: Anmerkungen zum Nutzen des Rational-Choice Ansatzes in der empirischen Wahlforschung II', in: M. Kaase en H.D. Klingemann (red.). *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 1994*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Kuypers, G. et al. 1977. *Kiezen in 1967: Eindverslag van het Nationaal Verkiezingsonderzoek 1967*. Amsterdam.
- Lane, J.L. en S. Ersson. 1999. *Politics and Society in Western Europe*. London: Sage.
- Lazarsfeld, P.F., B. Berelson en H. Gaudet. 1944/1948. *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lehning, P.B. 1991. 'De theorie van het pluralisme', in: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse Democratie*, 107-128. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Liagre Böhl, H. de. 1999. 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde, *Land van Kleine Gebaren. Een Politieke Geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen: Sun, 165-342.
- Lijphart, A. 1968. *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkely: University of California Press.
- Lijphart, A. 1975, 1979 [1968]. *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- Lijphart, A. 1989. 'From the politics of accommodation to adversarial politics in the Netherlands: a reassessment', in: H. Daalder en G.A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands: How Much Change*. London: Frank Cass.
- Lijphart, A. 1992 [1968]. *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse Politiek*. Haarlem: H.J.W.Becht.
- Lijphart, A. 1997. 'Unequal participation: democracy's unresolved dilemma', *American Political Science Review* 91(1), 1-14.
- Lipset, S. en S. Rokkan (red.). 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Long, J.S. 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables. Advanced Quantitative Techniques in the Social Sciences Series, no. 7*. Thousand Oaks: Sage.
- Maessen, C.E. van der. 1967. 'Kiezers op drift. Voorlopige analyse van de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen', *Acta Politica* 2, 169-200.
- McFadden, D. 1974. 'Conditional logic analysis of qualitative choice behaviour', in: P. Zarembka (red), *Frontiers of Econometrics*. New York: Academic Press.
- Michels, A.M.B. 1993. *Nederlandse Politieke Partijen en hun Kiezers (1970-1989)*. Enschede: Faculteit Bestuurskunde.
- Middendorp, C.P. 1991. *Ideology in Dutch Politics: the Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- Middendorp, C.P. en P.R. Kolkhuis-Tanke. 1990. 'Economic voting in the Netherlands', *European Journal of Political Research* 18, 535-555.

- Middendorp, C.P., J.W. Luyten en R. Dooms. 1993. 'Issue voting in the Netherlands: Two-dimensional issue-distances between own position and perceived position as determinants of the vote', *Acta Politica* 28(1), 39-60.
- Miller, W.E. en J.M. Shanks. 1996. *The New American Voter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Need, A. 1997. *The Kindred Vote; Individual and Family Effects of Social Class and Religion on Electoral Change in the Netherlands 1956-1994*, proefschrift Nijmegen ICS-series. Nijmegen: Thesis Publishers.
- Nie, N.H., J. Junn en K. Stehlik-Barry. 1996. *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Niemöller, B. 1993. 'Empirische politicologie', in: J.W. van Deth (red.), *Handboek Politicologie*. Assen: Van Gorcum, 93-122.
- Niemöller, B. 1995. 'Binding met partijen', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red), *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press, 142-156.
- Nieuwbeerta, P. 1996. *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Nieuwbeerta, P. en W. Ultee. 1999. 'Class voting in western industrialized countries 1945-1990: systematizing and testing explanations', *European Journal of Political Research* 35, 123-160.
- Norris, P. 1999. 'Conclusions', in: P. Norris (red.), *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press, 257-272.
- Oppenhuis, E.V. 1995. *Voting Behavior in Europe. A Comparative Analysis of Electoral Participation and Party Choice*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Page, B.I. en R.Y. Shapiro. 1992. *The Rational Public. Fifty Years of Trends in Americans Political Preferences*. Chicago, etc.: University of Chicago Press.
- Pellikaan, H. 1987. 'De beoordeling van het economisch beleid van het kabinet-Lubbers', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red.), *De Nederlandse Kiezer '86*, 108-120. Amsterdam: SWIDOC.
- Pennings, P. 1999. 'The utility of party and institutional indicators of change in consociational democracies', in: K.R. Luther and K. Deschouwer (red.). *Party Elites in Divided Societies. Political Parties in Consociational Democracy*. London en New York: Routledge.
- Pomper, G.M. 1972. 'From confusion to clarity: issues and American voters 1956-1968', *American Political Science Review* 66(2), 415-428.
- Powell, G. Bingham jr. 1982. *Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Praag jr., P. van. 1990. *Strategie en Illusie. Elf Jaar Intern Debat in de PvdA (1966-1977)*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Praag jr., P. van. 1998. 'Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok', *Socialisme & Democratie* 55(7-8), 323-331.
- Rabinowitz, G. en S.E. Macdonald. 1989. 'A directional theory of issue voting', *American Political Science Review* 83(1), 93-121.
- Reif, K. and H. Schmitt. 1980. 'Nine second-order national elections: a conceptual framework for the analysis of European election results', *European Journal of Political Research* 8, 3-44.
- Robertson, R.D. 1976. *A Theory of Party Competition*. London: Wiley.

- Rose, R. en I. McAllister. 1986. *Voters Begin to Choose. From Closed-Class to Open Elections in Britain*. London: Sage.
- Rousseau, J.J. 1966 [1762]. *Du Contrat Social*. Paris: Garnier-Flammarion.
- Sani, G. en G. Sartori. 1983. 'Polarization, fragmentation and competition in western democracies', in: H. Daalder en P. Mair (red.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, 307-340. London: Sage.
- Schattschneider, E.E. 1960. *The Semi-Sovereign People*. New York: Holt Reinhart & Winston.
- Schmeets, J.J.G. en E.J.E. Molin. 1990. *Nationaal Kiezersonderzoek 1989: Constructie en Evaluatie van Weegmodellen in Kiezersonderzoek*. Heerlen: CBS.
- Schmitt, H. en S. Holmberg. 1995. 'Political parties in decline?', in: H.D. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 95-133.
- Schudson, M. 1998. *The Good Citizen*. New York: The Free Press.
- Schuman, H. en S. Presser. 1981. *Questions and Answers in Attitude Surveys. Experiments on Question Form, Wording, and Context*. New York, etc.: Academic Press.
- Schumpeter, J.A. 1979. *Kapitalisme, Socialisme en Democratie*. Haarlem: Becht.
- SCP. 1992. *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Vuga.
- SCP. 1996. *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Vuga.
- SCP. 1998. *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Vuga.
- SCP. 1999. *Sociale en Culturele Verkenningen 1999*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- Smeets, I. 1995. 'Facing another gap: an exploration of the discrepancies between voting turnout in survey research and official statistics', *Acta Politica* 30(3), 307-334.
- Stimson, J.A. 1985. 'Regression in space and time: a statistical essay', *American Journal of Political Science* 29, 914-947.
- Stokes, D.E. 1963. 'Spatial models of party competition', *American Political Science Review* 57, 368-77.
- Thijn, E. van. 1967. 'Van partijen naar stembusakkoorden', in: E. van Thijn, *Partijvernieuwing?* Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Thomassen, J.J.A. 1975. 'Party identification as a cross-cultural concept: its meaning in the Netherlands', *Acta Politica* 10(3), 36-56.
- Thomassen, J.J.A. 1976. 'Party identification as a cross-national concept: its meaning in the Netherlands', in: Ian Budge, Ivor Crewe en Dan Farlie (red.), *Party Identification and Beyond*. London: Wiley, 63-80.
- Thomassen, J.J.A. 1982. 'De PvdA in een land van minderheden', *Civis Mundi* (3), 48-51.
- Thomassen, J.J.A. 1983. 'Veranderingen in partijoriëntaties', in: J.J.A. Thomassen, F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga, *De Verstomde Revolutie; Politieke Opvattingen en Gedragingen van Nederlandse Burgers na de Jaren Zestig*, 108-140. Alphen aan de Rijn: Samsom Uitgeverij.
- Thomassen, J.J.A. en J.W. van Deth. 1989. 'How new is Dutch politics', in: H. Daalder en G.A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands: How Much Change*. London: Cass.
- Thomassen, J.J.A., F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga. 1983. 'Veranderingen in Nederland', in: J.J.A. Thomassen, F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga,

- De Verstomde Revolutie; Politieke Opvattingen en Gedragingen van Nederlandse Burgers na de Jaren Zestig*, 1-23. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij.
- Thomson, R. 1999. *The Party Mandate: Election Pledges and Government Actions in the Netherlands, 1986-1998*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Tillie, J. 1995. *Party Utility and Voting Behaviour*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tillie, J. 1995b. 'Partijvoorkeur, partijconcurrentie en stemgedrag', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*, 236-245. Leiden: DSWO Press.
- Topf, R. 1995. 'Beyond electoral participation', in: H.D. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 52-91.
- Topf, R. 1995. 'Electoral participation', in: H.D. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 27-51.
- Ultee, W., W. Arts en H. Flap. 1992. *Sociologie: Vragen, Uitspraken en Bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Uyl, J.M. den. 1978 [1970]. 'De smalle marge van democratische politiek', in: J.M. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over Economie en Politiek*, 145-166. Amsterdam: Bert Bakker.
- Uyl, J.M. den. 1978. *Inzicht en Uitzicht: Opstellen over Economie en Politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Verba, S., N.H. Nie en J. Kim. 1978. *Participation and Political Equality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verba, S., K.L. Schlozman en H.E. Brady. 1995. *Voice and Equality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Visscher, G. 1995. *Verkiezingsonderzoek op een Dwaalspoor: de in Politiek Geïnteresseerde Burger als Self-fulfilling Prophecy*. Den Haag: SDU.
- Voogt, R.J.J., W.E. Saris en B. Niemöller. 1998. 'Non-response, and the gulf between the public and the politicians', *Acta Politica* 33(3), 250-280.
- Wijnen, P. van. 1999. 'The role of policy preferences in the Dutch national elections of 1998', *Acta Politica* 34(2-3), 200-235.
- Zwager, H.H. 1981 [1958]. *De Motivering van het Algemeen Kiesrecht in Europa*. Utrecht: Hes Publishers.

Eindnoten

-
- ¹ D66 wordt in dit boek steeds volgens de nieuwe schrijfwijze, dus zonder apostrof, geschreven.
 - ² Daarbij moet men zich wel de vraag stellen hoe links die linkse meerderheid eigenlijk is. Eerder (Thomassen 1982) heb ik gesteld dat het streven naar een linkse meerderheid dat de PvdA lang heeft gekenmerkt pas succesvol zal kunnen zijn als die meerderheid niet links meer is. Dat is mogelijk het geval sinds de PvdA, in de woorden van Kok, zijn ideologische veren heeft afgeschud en ook D66 tot die linkse meerderheid behoort. Even typerend is, dat de mogelijke vorming van een links kabinet binnen de PvdA, in tegenstelling tot de jaren zeventig, in de jaren negentig op geen enkel moment een serieus punt van discussie is geweest.
 - ³ Daarbij moet men zich wel de vraag stellen hoe links die linkse meerderheid eigenlijk is. Eerder (Thomassen 1982) heb ik gesteld dat het streven naar een linkse meerderheid dat de PvdA lang heeft gekenmerkt pas succesvol zal kunnen zijn als die meerderheid niet links meer is. Dat is mogelijk het geval sinds de PvdA, in de woorden van Kok, zijn ideologische veren heeft afgeschud en ook D66 tot die linkse meerderheid behoort. Even typerend is, dat de mogelijke vorming van een links kabinet binnen de PvdA, in tegenstelling tot de jaren zeventig, in de jaren negentig op geen enkel moment een serieus punt van discussie is geweest.
 - ⁴ Maar dan ook niet meer dan de contouren. Het centrale begrip in het Michigan model is party identification. In de Nederlandse context is dit echter een minder nuttig concept gebleken (Thomassen 1976) en hier dan ook weggelaten. Daar tegenover staat dat inmiddels vruchtbaar gebleken concepten als de ideologische positie van kiezers (Van der Eijk en Niemöller 1983) en hun waardeoriëntaties (Van Deth 1984; Van Deth en Geurts 1989; Middendorp 1991; Thomassen en Van Deth 1989) en de beoordeling van het regeringsbeleid (retrospective voting; zie Fiorina 1981) in het schema zijn opgenomen.
 - ⁵ Voor een overzicht van de ontwikkeling van het kiezersonderzoek in Nederland en de rol die onderzoekers van de University of Michigan daarin gespeeld hebben, zie Van der Eijk en Niemöller 1994.
 - ⁶ Ideologische en waardeoriëntaties worden hier overigens als synoniemen gebruikt. Van Deth en Scarborough (1995: 28) definiëren waarden als, *conceptions of the desirable*. Dat is vrijwel identiek aan a verbal image of the good society, zoals onder meer Downs (1957: 96) een ideologie omschrijft. Bovendien worden zowel waardeoriëntaties als ideologieën vaak voorgesteld als een soort latente variabele, die als zodanig niet waarneembaar is, maar het bindend element vormt achter politieke houdingen en opvattingen.
 - ⁷ Tenzij anders vermeld, worden in dit boek niet de ruwe cijfers uit de NKO's gebruikt, maar gewogen cijfers. Hoe de gehanteerde weging precies is gekozen, wordt uiteengezet in de bijlage bij dit boek.
 - ⁸ De lage gemiddelde leesfrequentie van politiek nieuws in 1977 kan worden toegeschreven aan de volgorde van de enquêtevragen in dat jaar. In 1977 is, in tegenstelling tot de andere jaren, eerst gevraagd welke kranten de respondent las en pas daarna naar de leesfrequentie van politiek nieuws. Personen die opgaven geen krant te lezen, kregen de vragen naar leesfrequentie niet meer voorgelegd en werden verondersteld nooit over politiek nieuws in de krant te lezen.
 - ⁹ De uitgevoerde statistische toets in dit geval en in vergelijkbare gevallen in dit hoofdstuk, is een toets voor het verschil tussen twee gemiddelden uit onafhankelijke steekproeven.
 - ¹⁰ Deze indexscore wordt verkregen door voor iedere respondent in de enquête te tellen hoe vaak hij of zij op de vier vragen antwoorden geeft die politieke interesse uitdrukken. Die antwoorden zijn bij de vraag naar belangstelling voor politiek: zeer geïnteresseerd, bij de vraag naar het lezen van binnenlands nieuws: (bijna) altijd, bij de vraag naar het lezen van buitenlands nieuws: (bijna) altijd of vaak en bij de vraag naar het meedoen met gesprekken over politiek: doet meestal mee, of luister met belangstelling. Een respondent kan dus minimaal 0 en maximaal 4 keer een antwoord geven dat politieke interesse, op deze wijze omschreven, uitdrukt. De ééndimensionaliteit van politieke interesse, gemeten met deze vier vragen, is voor ieder NKO vastgesteld met behulp van schaalanalyse. Deze analyses zijn sinds 1981 ook gerapporteerd in de documentatie van de NKO's.

-
- ¹¹ De lage waarde van de indexscore in 1977 kan worden toegeschreven aan de afwijkende vraagstelling over leesgedrag in dat jaar; zie noot 8.
- ¹² In termen van eta-kwadraat varieert de reductie van het aantal fouten van minder dan 1% in 1971 tot meer dan 6% in 1994 en 1998. Eta-kwadraat is een maat die, min of meer analoog aan de R^2 uit de regressierekening, de relatieve reductie van het percentage foute voorspellingen van de afhankelijke variabele weergeeft wanneer de verklarende variabele (in dit geval: generatie) in beschouwing wordt genomen. Het is de ratio (totale kwadratensom in afhankelijke variabele - residuele kwadratensom na invoering verklarende variabele / totale kwadratensom in afhankelijke variabele).
- ¹³ Alleen in 1977 zijn de verschillen zo klein, dat de kans dat ze toevallig zijn groter is dan 1% (maar kleiner dan 5%). De eta-kwadraat coëfficiënten bij politieke interesse, als gevolg van het invoeren van de generatie van de respondent, zijn weer betrekkelijk klein. Ze variëren van minder dan 1% (in 1971, 1977 en 1981) tot 6% (in 1994 en 1998).
- ¹⁴ De eta-kwadraat coëfficiënten variëren bij interesse tussen 0,04 (4% reductie in fouten) in 1971 en 0,15 in 1977. Bij zelfvertrouwen wordt de bandbreedte gegeven door 0,04 (1971) en 0,13 (1982).
- ¹⁵ De eta-kwadraat coëfficiënten variëren bij interesse tussen 0,04 (4% reductie in fouten) in 1971 en 0,15 in 1977. Bij zelfvertrouwen wordt de bandbreedte gegeven door 0,04 (1971) en 0,13 (1982).
- ¹⁶ Voor een deel kan dit een artefact van de gebruikte gegevens zijn. De afhankelijke variabele, opkomst, is scheef verdeeld aangezien in alle verkiezingsjaren een grote meerderheid van de respondenten heeft gestemd. Hierdoor wordt betrekkelijk slecht voldaan aan één van de assumpties van het regressiemodel, multivariate normale verdeling van de variabelen en dit kan zijn weerslag hebben op de kwaliteit van de regressie. Als de opkomst lager is - zoals in Nederland sinds 1986 het geval is - kan de kwaliteit van het model hoger zijn doordat de afhankelijke variabele minder scheef verdeeld is.
- ¹⁷ De geschetste respondente bestaat overigens niet: er is in het NKO van 1971 niemand die tegelijkertijd alle vermelde waarden op de variabelen in het model heeft. Dit geldt uiteraard voor veel combinaties van waarden op variabelen.
- ¹⁸ In beschouwingen over opkomst is vaak de opvatting te horen dat vooral burgers die ontevreden zijn over het regeringsbeleid, niet meer zouden gaan stemmen. Hier is vervolgens af en toe tegenin gebracht dat het juist tevreden burgers zijn die thuisblijven bij verkiezingen. Tevredenheid met het gevoerde regeringsbeleid is niet opgenomen in het hier gehanteerde analyseschema. Zoals uit de uiteenlopende opvattingen al blijkt, is de betekenis van deze tevredenheid voor de opkomst omstrede. Tevredenheid met het regeringsbeleid is een voor de hand liggende verklaring voor het stemmen op regerings- dan wel oppositiepartijen (althans wanneer kiezers deze beleidsmatig van elkaar kunnen onderscheiden). De keuze tussen regeringspartijen en oppositiepartijen is sterk verbonden met politieke opvattingen. Bij de keuze tussen wel of niet stemmen spelen politieke opvattingen een ondergeschikte rol. In dit laatste geval is betrokkenheid bij de politiek, die zich onder meer uit in interesse, zelfvertrouwen en de sterkte van partijbinding, veel belangrijker. Iemand blijft niet thuis bij de verkiezingen omdat hij erg (on)tevreden is over het regeringsbeleid, maar omdat politiek hem niet zo veel zegt. Tevredenheid met het regeringsbeleid is overigens wel in alle NKO's, behalve 1982, gemeten. Voor de acht andere verkiezingsjaren is gekeken naar wat de tevredenheid met het regeringsbeleid toevoegt aan het in dit hoofdstuk gehanteerde analyseschema. Uitgedrukt in R^2 , gecorrigeerd voor het aantal variabelen, blijkt dit vrijwel niets te zijn (R^2 varieert tussen -0,001 en +0,003). Bovendien is het causale effect van tevredenheid op opkomst meestal niet significant. In 1981 en 1986 is het effect significant op 5%-niveau (tweezijdige toets), maar niet op 1%-niveau en in beide gevallen is het effect positief (hogere tevredenheid leidt tot grotere kans om te stemmen). In 1994 is het effect eveneens zwak-significant, maar is het negatief.
- ¹⁹ Een hier niet verder onderzochte mogelijkheid is dat de hogere opkomst onder vrouwen een artefact is van selectieve paneluitval: vrouwen die niet hebben gestemd doen relatief minder vaak mee aan een tweede interview dan mannen die niet hebben gestemd.
- ²⁰ De vaststelling welke effecten relatief het sterkste zijn, is mede gebaseerd op informatie die niet in tabel 3.3 gevonden wordt, namelijk informatie over de standaardafwijkingen van de variabelen. Met behulp hiervan worden gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten berekend.
- ²¹ Een uitzondering is de generatie: deze wordt gemeten door drie dummy variabelen - zie de tekst - en ter wille van de overzichtelijkheid is consequent de generatie die tussen 1946 en 1967 kiesgerechtigd werd, als referentiegroep gehanteerd, hoewel de generatie die tussen 1971 en 1981 kiesgerechtigd werd in 1989 en daarna iets omvangrijker was.
- ²² Net als in hoofdstuk 2 en 3 wordt daarbij gebruik gemaakt van de weegfactor zoals beschreven in de bijlage bij het boek. Door de herweging op stemgedrag wordt in feite gerapporteerd over de respon-

-
- dentent die ook na de verkiezingen werden geïnterviewd. In 1972 werd het hele onderzoek na de verkiezingen gehouden. Participatie kwam in de tweede golf aan de orde en voor dit jaar wordt hier bericht over de 1036 (van 1526) respondenten die daaraan deelnamen.
- ²³ Een kansenverhouding (odds) is de kans op aanwezigheid van een kenmerk gedeeld door de kans op afwezigheid ervan; een relatieve kansenverhouding of odds ratio is de verhouding tussen twee odds. Het nadeel van deze maat is dat ze niet direct een vertrouwd inzicht geeft in de omvang van verschillen tussen categorieën. Een voordeel van de maat is dat gecorrigeerde verschillen zuiverder worden gemeten. Een belangrijker voordeel is dat bij vergelijking in de tijd de maat minder gevoelig is voor veranderingen in het gemiddelde niveau van de afhankelijke variabele. Verschillen tussen categorieën worden symmetrisch en relatief gemeten: de verschillen 18% - 10%, 59% - 42% en 90% - 82% hebben alledrie een relatieve kansenverhouding van 2.
- ²⁴ Vermeld zijn percentages van 18-74 jarigen met een geldig antwoord die in de afgelopen 2 jaar hebben meegedaan aan een inspraakprocedure van de overheid of naar een hoorzitting zijn geweest; wel eens op een bijeenkomst gesproken of naar een krant geschreven hebben om een standpunt naar voren te brengen; zich de afgelopen 2 jaar samen met anderen ingespannen hebben voor een kwestie van lokaal of (inter)nationaal belang; en waarschijnlijk iets zouden proberen te doen als de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen.
- ²⁵ In de appendix bij dit hoofdstuk wordt uitvoerig ingegaan op afzonderlijke metingen van participatie in dit onderzoek en de haken en ogen die daar aan vastzitten.
- ²⁶ Met in het achterhoofd verhalen over verhitte campagnes in de tijd van Den Uyl en reportages over de lauwheid van de campagne in 1998 verwondert het wellicht dat de deelname aan de campagne in 1998 (17% in de appendix tabel) niet veel lager is dan in de jaren zeventig (23%). Voor 1972/'77 en 1994/'98 is de deelname aan afzonderlijke activiteiten bekend: er zijn sterke afnames bij het ophangen van affiches (van zo'n 8% in 1972/'77 naar 3% in 1994/'98), het bezoek aan vergaderingen en het geven van geld (beide van 6% naar 1 à 2%), maar het praten met andere mensen om ze over te halen op een partij te stemmen blijft populair: 17% in 1972, 14% in 1977, 18% in 1994 en 14% in 1998. De cijfers zijn wellicht aan de hoge kant - hing er in 1998 echt bij één op de twintig huizen een affiche? - maar hun onderlinge verhouding toont wel een aannemelijke 'informatisering' van de campagne.
- ²⁷ Naar het opleidingsniveau is door de jaren heen met verschillende vragen geïnformeerd. Indien mogelijk, is uitgegaan van met succes afgeronde opleidingen. De onderscheiden niveaus zijn laag (hoogstens lager onderwijs), midden (LAVO, MAVO, LBO) en hoog (MBO, HAVO en hoger). Van 1971 tot 1998 neemt het aandeel kiesgerechtigden met een laag opleidingsniveau af van 47% tot 15%, terwijl het aandeel met een hoog opleidingsniveau toeneemt van 20 naar 47%; op het midden-niveau bevindt zich respectievelijk 33 en 38%. Deze enorme verschuiving in opleidingsniveau correspondeert met wat uit andere bronnen bekend is (vgl. SCP 1999: 57). Niet alleen de uitstroom uit het initiële onderwijs ligt op een hoger niveau, ook van belang zijn avondopleidingen en vervolgcursussen (en wellicht ook een te hoge waardering daarvan door de cursisten). Wel moet worden opgemerkt dat de verschuiving in opleidingsniveaus tussen 1971 en 1998 weinig gestaag verloopt.
- ²⁸ Milne en Mackenzie 1958 geciteerd in Daudt 1961: 145.
- ²⁹ Indien ook rekening wordt gehouden met niet-stemmers is de verandering tussen 1967 en 1971 zelfs nog groter dan in 1971 omdat veel kiezers na het afschaffen van de opkomstplicht hun stem niet uitbrachten.
- ³⁰ Er is veel kritiek mogelijk op het gebruik van 'recall' vragen voor het vaststellen van de aantallen wisselende kiezers. Zo blijken veel kiezers zich slecht te herinneren wat zij enkele jaren daarvoor hebben gestemd. Belangrijkste gevolg van de lage betrouwbaarheid van 'recall' vragen lijkt een onderschatting van het aantal wisselende kiezers. Mogelijke oplossing is het gebruik van 'panel-studies' waarin kiezers telkens vlak na opeenvolgende verkiezingen worden ondervraagd. Nadeel van dergelijke studies is de sterke uitval van respondenten. Daarom is in dit hoofdstuk uitsluitend gebruik gemaakt van de hoofdonderzoeken. Het lijkt echter verstandig niet dan met de nodige voorzichtigheid conclusies te trekken op basis van de 'recall' vragen.
- ³¹ Verbazing wekt wel het hoge percentage mensen dat zegt in 1967 niet te hebben gestemd (12,5%). In 1967 gold immers de opkomstplicht nog en de opkomst bedroeg in dat jaar nog 95%.
- ³² De vraag in het NKO beperkt zich niet expliciet tot de Tweede Kamerverkiezingen. Iemand die ooit tijdens de Europese verkiezingen niet op de SP, maar op Groen Links heeft gestemd is dus ook een wisselende kiezer.
- ³³ De vragen en vooral de gevolgde routing zijn bij benadering vergelijkbaar, maar niet in alle jaren hetzelfde. Zo is in sommige jaren niet aan de niet-stemmers gevraagd of ze nooit hebben gestemd.

-
- Ook is de *toename* van het aantal kiezers in 1986, dat zegt altijd hetzelfde te hebben gedaan, waarschijnlijk geen weergave van hetgeen werkelijk het geval is geweest.
- ³⁴ Om na te gaan of de resultaten wellicht het gevolg zijn van de specifieke manier om generaties in te delen, hebben we ook andere, meer verfijnde indelingen gehanteerd. De resultaten van deze analyses weken niet substantieel af.
- ³⁵ We hebben afgezien van een analyse van de andere indicatoren, omdat ze door de tijd heen moeilijk vergelijkbaar waren of omdat niet voor de gehele onderzoeksperiode data beschikbaar waren.
- ³⁶ De kans dat de verschillen tussen generaties in werkelijkheid *niet* bestaan is bij alle variabelen kleiner dan 1%.
- ³⁷ Zelfs als we geen rekening houden met de richting waarin wordt gewisseld (van PvdA naar D66 of andersom), we veronderstellen dat het aantal partijen constant is en we ook niet-stemmers in de analyse betrekken, is het aantal mogelijke relaties nog altijd $(n+1)*n/2$, waarbij n gelijk is aan het aantal partijen.
- ³⁸ Tau-b is in veel gevallen op een 5 procentniveau niet significant en in geen van de gevallen hoger dan 0,08.
- ³⁹ Tau-b is in één geval 0,23. In alle andere gevallen kleiner dan 0,18.
- ⁴⁰ Tau-b is bij wisselen nooit groter dan 0,10.
- ⁴¹ Met dank aan Eske Voorthuijsen voor haar hulp aan deze bijdrage.
- ⁴² De NKO-bestanden waaraan eigen coderingen van de antwoorden op de stemmotivatievraag waren toegevoegd bleken niet meer beschikbaar te zijn, zodat voor 1971-1989 van bestaande gegevens (vgl. Van Holsteyn 1994) gebruik is gemaakt. In deze bijdrage is dus niet van gewogen data gebruik gemaakt. Overigens wijst een vergelijking voor de jaren 1994 en 1998, waarvoor met ongewogen én gewogen data kon worden gewerkt, uit, dat de verschillen in de regel slechts achter de komma te vinden zijn. Voor de verwachting dat werken met gewogen data een ander dan het hier gepresenteerde beeld zou opleveren, zijn dan ook niet of nauwelijks aanwijzingen.
- ⁴³ Hierbij moet aangetekend worden dat het feit dat voor de verschillende jaren een uiteenlopende hoeveelheid stemmotieven is geregistreerd nog enige extra verwarring kan bewerkstelligen.
- ⁴⁴ Uiteraard zijn er ook andere christelijke stromingen en niet christelijke gelovigen. Hun aantal was echter klein in de jaren zestig. Georganiseerd waren deze groepen dan ook in veel mindere mate. We gaan verder niet op deze groepen in.
- ⁴⁵ Dat neemt niet weg dat de aanhang van sommige partijen ook in de periode 1948-1963 wel degelijk veranderde. Zo verloor de ARP in de jaren vijftig enkele zetels en won de VVD er enkele. De CPN kon de winst die de partij vlak na de oorlog boekte niet vasthouden.
- ⁴⁶ De hier gebruikte terminologie wijkt af van die van Andeweg. Zo noemen we de afname van de omvang van de verschillende godsdienstige groepen 'secularisatie', ongeacht of dit wordt veroorzaakt door demografische factoren, dan wel door individuele veranderingen. Verder reserveren we de term 'deconfessionalisering' door hetgeen Andeweg 'de afname van orthodoxie' noemt (Andeweg 1982: 41).
- ⁴⁷ Uiteraard moet ook worden rekening gehouden met het feit dat niet alle mensen die nu ouder dan (21, de kiesgerechtigde leeftijd in 1967 + 31, de tijd die sindsdien is verstreken) 52 zijn in 1967 mochten stemmen. Zo bestaat een deel van deze groep uit mensen die pas na 1967 (weer) kiesgerechtigd werden. Het voert hier echter te ver de beredeneerde berekeningen van Van der Eijk en Niemöller over te doen voor de verkiezingen na 1981 (Van der Eijk en Niemöller 1983: 53-55).
- ⁴⁸ De NKO vraag naar godsdienst luidt: 'Rekent u zichzelf tot een bepaalde kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering en zo ja, tot welke?'. De vraag naar (subjectieve) sociale klasse luidt: 'Er wordt wel eens gesproken over het bestaan van verschillende sociale klassen en groepen. Als u zichzelf tot een bepaalde sociale klasse zou moeten rekenen, welke zou dat dan zijn?' (antwoordcategorieën lopend van hogere klasse tot gewone arbeidersklasse). In sommige jaren zijn lichte afwijkingen in de antwoordcategorieën van de tweede vraag.
- ⁴⁹ De NKO cijfers stemmen redelijk goed overeen met het beeld dat het CBS schetst. Waarschijnlijk door een afwijkende vraagstelling liggen de CBS cijfers van het aantal christenen iets hoger (1994: CBS 53%; NKO 49%) (SCP 1998:139).
- ⁵⁰ Daarmee wordt de gestage daling van het aantal Nederlands Hervormden sinds in ieder geval 1889 voortgezet. In dat jaar rekende nog bijna de helft van de bevolking zich tot de Nederlands Hervormde kerk. In 1947 was dat percentage al gedaald tot 31%. De daling heeft zich daarna voortgezet (Andeweg 1982: 42).

-
- ⁵¹ Het is uiteraard mogelijk dat die verandering binnen de oudste cohorten al eerder is opgetreden, namelijk vóór 1971. We moeten niet vergeten dat de kiezers binnen het oudste cohort in 1971 al minstens 50 jaar oud waren.
- ⁵² Het is niet zo vreemd dat alle drie de (groepen) partijen het in de jaren zeventig en tachtig 'goed' deden ten opzichte van de voorspelde trend. In 1971 gingen nog behoorlijk wat stemmen naar D66 en DS70. De gezamenlijke steun voor deze politieke partijen veranderde echter sterk. Ook was de opkomst tot en met de verkiezingen van 1989, met uitzondering van die van 1982, hoger dan in 1971.
- ⁵³ Het is natuurlijk vreemd ook katholieke CHU stemmers te rekenen tot de groep verzuilde stemmers. In 1977, met de oprichting van het CDA is echter de mogelijkheid verdwenen een onderscheid te maken tussen een verzuilde katholieke KVP-er en een ontzuilde katholieke CHU-er. Om de cijfers door de tijd vergelijkbaar te houden is daarom ook voor de twee verkiezingen vóór de vorming van het CDA deze berekeningswijze gevolgd. Overigens gaat het om minieme percentages.
- ⁵⁴ Als A het percentage arbeiders is dat op een linkse partij stemt en C het percentage leden van de middenklasse dat stemt op een niet-linkse partij is $(A/(100-A)) / ((100-C)/C)$ de Heath index.
- ⁵⁵ Deze spreiding is gemeten door de standaarddeviatie van de zelfplaatsing van respondenten op de links-rechts schaal.
- ⁵⁶ Kerkelijke binding is hier gemeten met een index die aangeeft of de respondent wel of niet lid is van een katholieke of protestantse kerk en hoe vaak deze respondent naar de kerk gaat. Sociale klasse is gemeten op basis van een subjectieve zelfinschatting van de respondent. Voor verdere details over de index van kerkelijke binding en de variabele sociale klasse, zie appendix A na hoofdstuk 10.
- ⁵⁷ De sterkte van de samenhang tussen sociale klasse en links-rechts positie en tussen kerkelijke binding en links-rechts positie wordt gemeten met de maat Kendall's Tau B. De absolute waarde van deze maat varieert van 0 (geen samenhang) tot 1 (maximale samenhang). Voor alle onderzochte jaren is sprake van een significante samenhang tussen de sociale kenmerken en links-rechts plaatsing (eenzijdige toets, $p < .05$).
- ⁵⁸ Fictief voorbeeld: stel dat 10% van de kiezers een rechtse positie inneemt (positie 8 of 9) en dat al deze kiezers op de VVD stemmen. Stel vervolgens dat de overige 90% van de kiezers allen een gematigde positie innemen (de helft de positie 5, de andere helft de positie 6) en dat de kiezers op deze posities in gelijke mate PvdA, D66 of CDA stemmen. De afstand tussen een kiezer en de VVD op de links-rechts dimensie heeft dan een zeer groot effect op het al dan niet stemmen op de VVD. Het is echter niet of nauwelijks mogelijk de waargenomen variatie in stemkeuze bij 90% van het electoraat (de niet-VVD stemmers) te verklaren uit de spreiding van opinies van dit electoraat op de links-rechts dimensie.
- ⁵⁹ De in hoofdstukken 8, 9 en 10 gepresenteerde samenhangen tussen beleidspreferenties en stemgedrag zijn geschat in een conditioneel logit model. Zie appendix B voor nadere details over dit model.
- ⁶⁰ In 1986, 1994 en 1998 is het verschil tussen de laag en hoger opgeleiden significant ($p < .05$). In 1977 en 1989 is dit verschil bijna significant. De omvang van het verschil in 1977 is dermate groot dat we ervan uit gaan dat dit verschil desalniettemin substantieel is.
- ⁶¹ In 1977, 1986, 1994 en 1998 is het verschil tussen meer en minder geïnteresseerden significant ($p < .05$). In 1981 is dit verschil bijna significant. De omvang van het verschil in 1981 is dermate groot dat we ervan uit gaan dat dit verschil desalniettemin substantieel is.
- ⁶² Het blijft de vraag in hoeverre de vijf genoemde strijdpunten representatief zijn voor alle belangrijke strijdpunten die betrekking hebben op de drie belangrijkste conflictdimensies. Na de analyses van stemgedrag met de vijf strijdpunten zal worden nagegaan in hoeverre de verklaring van stemgedrag wordt verbeterd als andere verkiezingsspecifieke strijdpunten worden toegevoegd. Als de toename in verklarend vermogen gering is kan met grotere zekerheid worden vastgesteld dat de analyses met de vijf 'kern' strijdpunten een redelijk betrouwbaar beeld geven van het belang van strijdpunten voor het stemgedrag in de afgelopen dertig jaar.
- ⁶³ Zie appendix A voor de vragen die in het Tilburgs panelonderzoek en de NKO's aan respondenten zijn voorgelegd over deze strijdpunten.
- ⁶⁴ In de kiezersonderzoeken tot 1986 werd de respondent bij het strijdpunt van inkomensverschillen gevraagd zichzelf te plaatsen op een schaal met de beleidsrichtingen 'inkomensverschillen moeten kleiner worden' en 'inkomensverschillen moeten blijven zoals ze zijn'. Vanaf 1986 is de laatst genoemde beleidsrichting vervangen door 'inkomensverschillen moeten groter worden'. Derhalve is het met de beschikbare data niet mogelijk een zinvolle uitspraak te doen over trends in de opinieverdeling op inkomensverschillen over de gehele periode 1971-1998.

-
- ⁶⁵ Een mogelijke kritiek bij de hier gepresenteerde analyses betreft de validiteit van het kernenergie strijdpunt na 1986 als indicator van postmaterialistische strijdpunten. Na 1986 heeft dit strijdpunt geen grote rol meer gespeeld in de Nederlandse politiek. In de verkiezingsjaren 1994 en 1998 is in de NKO's aan respondenten gevraagd zichzelf en de partijen te plaatsen op het strijdpunt van aanpassing van etnische minderheden aan de Nederlandse cultuur. Ook op dit postmaterialistisch strijdpunt verschuift in de periode 1994-1998 de opinie van de gemiddelde kiezer enigszins in een progressieve richting.
- ⁶⁶ De polarisatie van het publiek op een strijdpunt is gemeten als de standaarddeviatie van de zelfplaatsing van respondenten op een schaal.
- ⁶⁷ Ook op het vraagstuk van aanpassing van etnische minderheden aan de Nederlandse cultuur, en ander postmaterialistisch strijdpunt, blijkt in de periode 1994-1998 sprake van een afname van polarisatie onder het electoraat. De publieke polarisatie op het strijdpunt van etnische minderheden in de jaren negentig is aanzienlijk lager dan de publieke polarisatie op het kernenergie strijdpunt in de jaren tachtig.
- ⁶⁸ Voor de afzonderlijke verkiezingsjaren is het gemiddeld strijdpunt effect berekend op basis van de volgende strijdpunten: inkomensverschillen (alle verkiezingsjaren), abortus (tot en met 1986), euthanasie (vanaf 1989), defensie uitgaven (1971), kernenergie (vanaf 1977).
- ⁶⁹ Analyses waarbij andere postmaterialistische strijdpunten in de plaats van het kernenergie strijdpunt in het model zijn opgenomen laten voor de gehele onderzochte periode een zelfde trend in het gemiddeld effect van strijdpunten zien. Analyses voor de jaren tachtig waarbij in plaats van kernenergie het strijdpunt van kernwapens in het verklaringsmodel is opgenomen geven aan dat het gemiddeld effect van strijdpunten tussen de .20 en .30 ligt. Analyses voor de jaren negentig waarbij in plaats van kernenergie het minderhedenstrijdpunt of het asielzoekersstrijdpunt in het model is opgenomen, laten een iets grotere omvang zien van het gemiddeld strijdpunteffect.
- ⁷⁰ Het in figuur 9.3 weergegeven effect op stemgedrag van links-rechts oriëntaties is geschat in een model waarin tevens sociale achtergrondkenmerken, strijdpunten en tevredenheid met regeringsbeleid zijn opgenomen.
- ⁷¹ De tevredenheid met de kabinetten Biesheuvel I en II (1971-1972) zal niet worden onderzocht. De reden hiervoor is dat het met de data van 1972 niet mogelijk is na te gaan wat het effect op stemgedrag is van tevredenheid met beleid, onder controle van andere variabelen. Eveneens zal de tevredenheid met het beleid van de kabinetten Van Agt II en III (1981-1982) buiten beschouwing worden gelaten. In het NKO van 1982 is niet gevraagd naar de mate van tevredenheid van de respondent met het gevoerde regeringsbeleid. Bij het verschijnen van dit boek is het kabinet Kok II (1998-) nog aan het bewind.
- ⁷² De stemkansen zijn berekend voor de gemiddelde kiezer. Dit is de kiezer met gemiddelde waarden op de variabelen sociale klasse, kerkelijke binding, de links-rechts dimensie en strijdpunten. Voor iedere partij zijn de stemkansen bepaald door de gemiddelde waarden te substitueren in de geschatte conditionele logit vergelijking (vergelijking 2 van appendix B) voor kiezers die zeer ontevreden en kiezers die zeer tevreden zijn met het gevoerde regeringsbeleid.
- ⁷³ In het verkiezingsjaar 1977 vormden de ARP, KVP en CHU te samen de lijstverbinding CDA. Om die reden is het niet mogelijk om voor 1977 een volledig beeld te krijgen van het effect van retrospectieve beoordelingen op een stemvoorkeur voor de regeringspartijen ARP en KVP.
- ⁷⁴ Met verhoudingsgewijs wordt hier bedoeld: gelet op de zetelgrootte van de partijen. Bij kleinere partijen leidt een verandering in stemkans van x% bij de gemiddelde kiezer tot een *relatief* grotere verandering in zetelaantal dan bij grotere partijen.
- ⁷⁵ Analyses waarin naast de 'kern' strijdpunten verkiezingsspecifieke strijdpunten in het verklaringsmodel zijn opgenomen (hier niet getoond) leiden in de onderzochte verkiezingsjaren tot een toename in verklaarde variantie van maximaal 3%. Deze analyses laten eenzelfde lange termijn trend zien in het belang van strijdpunten voor de verklaring van stemgedrag. Derhalve is het aannemelijk dat de modellen met alleen de 'kern' strijdpunten een redelijk betrouwbaar beeld geven van ontwikkelingen in het stemverklarend vermogen van strijdpunten.
- ⁷⁶ Hier niet getoonde resultaten ondersteunen deze verwachting. Kiezers die hoger opgeleid zijn en meer geïnteresseerd zijn in politiek, blijken in de NKO's vaker een opinie kenbaar te maken over strijdpunten. Daarnaast hebben deze kiezers meer accurate percepties van de 'werkelijke' partijposities op strijdpunten. De 'werkelijke' partijpositie is hier gemeten door het gemiddelde van door respondenten gemaakte plaatsingen van een partij op een strijdpuntschaal. Onderzoek (o.a. Van der Brug 1997) heeft aangegeven dat geaggregeerde waarnemingen van kiezers van partijposities op

-
- strijdpunten, sterk overeenkomen met de partijposities, zoals waargenomen door experts (politieke wetenschappers) en met op basis van verkiezingsprogramma's geschatte partijposities.
- ⁷⁷ Om de significantie van de verschillen tussen lager en hoger politiek ontwikkelden, wat betreft het strijdpunteeffect, te meten met één coëfficiënt, is ervoor gekozen het effect van strijdpunten te modelleren met één variabele. Deze variabele is gedefinieerd als de gemiddelde afstand tussen kiezer en partij op drie strijdpunten. Kiezers met een opleiding tot en met MAVO-niveau zijn ingedeeld bij de categorie lager opgeleiden. De categorie hoger opgeleiden omvat de kiezers met een opleiding hoger dan MAVO.
- ⁷⁸ In 1981 en 1986 is het verschil tussen lager en hoger opgeleiden statistisch significant. In 1977, 1994 en 1998 is dit verschil niet significant maar desalniettemin substantieel.
- ⁷⁹ In 1977 en 1989 is het verschil tussen meer en minder geïnteresseerden significant. In 1986 is dit verschil niet significant maar desalniettemin substantieel.
- ⁸⁰ Voor 1981, 1994 en 1998 geldt dat de verschillen niet significant zijn.
- ⁸¹ De positie van de christen-democraten in 1971 geeft de gemiddelde positie weer van de drie partijen waaruit het CDA is voortgekomen; de KVP, CHU en ARP. De positie van kleine linkse partijen wordt tot 1989 aangegeven door de gemiddelde positie van PSP, CPN en PPR. Vanaf 1989 geeft de positie van Groen Links de positie weer van kleine linkse partijen. De plaatsing van orthodox christelijke partijen is berekend als de gemiddelde plaatsing van SGP, GPV en RPF.
- ⁸² De waarde voor partijpolarisatie is 0 als alle partijen dezelfde positie in nemen op de links-rechts dimensie. De waarde is 1 als de afstand tussen de meest linkse en meest rechtse partij maximaal is. Bij de hier gebruikte tienpunts schaal is dit het geval indien deze afstand gelijk is aan 9.
- ⁸³ Deze maat is ontwikkeld door Van der Eijk (1998). De score is gelijk aan -1 als de ene helft een partij op de meest linkse positie waarneemt en de andere helft deze partij op de meest rechtse positie waarneemt. Als iedere positie van een schaal door een zelfde proportie van respondenten wordt aangegeven als de positie van een partij is de score gelijk aan 0. Zie Van der Eijk (1998) voor verdere details over de maat van perceptuele overeenstemming.
- ⁸⁴ De duidelijkheid van christen-democraten in 1971 is gemeten als het gemiddelde van de afzonderlijke perceptuele overeenstemmingsscores voor ARP, KVP en CHU.
- ⁸⁵ Net als bij de links-rechts dimensie is de positie van een partij op een strijdpunt gemeten door het gemiddelde van door respondenten gedane plaatsingen van een partij op een schaal.
- ⁸⁶ Voor de postmaterialistische strijdpunten 'culturele aanpassing van etnische minderheden' en 'toelating van asielzoekers', geldt dat de partijpolarisatie in de jaren negentig aanzienlijk minder is dan de partijpolarisatie op kernenergie in 1986. Deze resultaten ondersteunen de conclusie dat na 1986 de partijpolarisatie op de materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie is afgenomen.
- ⁸⁷ De duidelijkheid van de partijen op een strijdpunt is aangegeven met een score die een gewogen gemiddelde is van de perceptuele overeenstemming scores voor de afzonderlijke partijen. Dit gemiddelde is gewogen op basis van de relatieve grootte van partijen. De grootte van een partij in een verkiezingsjaar is hier gemeten door het percentage stemmen behaald door deze partij bij de vorige verkiezingen.
- ⁸⁸ De duidelijkheid van partijen in de jaren negentig op de postmaterialistische strijdpunten 'culturele aanpassing van etnische minderheden' en 'toelating van asielzoekers' blijkt substantieel minder te zijn dan de duidelijkheid van partijen op het kernenergie strijdpunt in 1986. Deze bevindingen ondersteunen de conclusie dat na 1986 de duidelijkheid van partijen op de materialistisch-postmaterialistische conflictdimensie is afgenomen.
- ⁸⁹ De analyses zijn hier beperkt tot de verkiezingsjaren vanaf 1981. Het Tilburgs panelonderzoek van 1971 en het Nationaal Kiezersonderzoek van 1977 laten een dergelijke analyse niet toe. De steekproef voor 1971 is te gering om analyses uit te voeren voor verschillende groepen van kiezers. In het NKO 1977 is geen vraag aanwezig over de zelfplaatsing van de respondent op de links-rechts schaal.
- ⁹⁰ Per strijdpunt en per verkiezingsjaar zijn kiezers opgedeeld in een groep waarbij het verschil in positie tussen de als meest links en als meest rechts waargenomen partij kleiner of gelijk is aan vier en een groep waarbij dit verschil groter of gelijk is aan vijf op een zevenpunts schaal. Bij de onderscheiden groepen is gekeken naar het effect en verklarend vermogen van een strijdpunt als dit afzonderlijke strijdpunt wordt toegevoegd aan een verklaringsmodel met sociale klasse, kerkelijke binding en links-rechts oriëntaties als onafhankelijke variabelen.
- ⁹¹ Voor de links-rechts dimensie en de strijdpunten inkomensverschillen, abortus, euthanasie en kernenergie is de partij-duidelijkheid bij een kiezer bepaald op basis van de afstand tussen de gepercipieerde positie en de 'werkelijke' (gemiddeld gepercipieerde) positie. Als bij een beleidsdimensie de

ze afstand bij meer dan 2 van de 4 partijen kleiner of gelijk is aan 1, dan wordt de kiezer ingedeeld bij de groep 'duidelijk partijsysteem'. Als bij meer dan 2 van de 4 partijen de kiezer niet in staat is de partij-positie te percipiëren of als bij meer dan 2 van de 4 partijen de afstand tussen werkelijke en gepercipieerde positie groter is dan 1, dan wordt de kiezer ingedeeld bij de groep 'onduidelijk partijsysteem'.

- ⁹² De sympathie voor een lijsttrekker is gemeten met een vraag waarbij respondenten wordt verzocht op een schaal van 0 tot 100 aan te geven hoe sympathiek of onsympathiek zij een bepaalde lijsttrekker vinden. Het vertrouwen in een lijsttrekker is gemeten met een vraag waarbij respondenten wordt verzocht op een zeven-puntsschaal aan te geven hoeveel vertrouwen zij zouden hebben in een bepaalde lijsttrekker als minister- president.
- ⁹³ Het vertrouwen in lijsttrekkers en de sympathie van lijsttrekkers zijn in de analyses opgenomen als variabelen op interval-niveau. De sympathiescores zijn lineair getransformeerd tot posities op een zeven puntsschaal. De uitgevoerde multivariate analyses staan niet toe dat de reikwijdtes van de waarden die de onafhankelijke variabelen aan nemen sterk verschillen. De NKO's van 1986 en 1989 bevatten geen vraag over het gestelde vertrouwen in D66-lijsttrekker Van Mierlo. De sympathiescore voor Van Mierlo is voor deze jaren gebruikt als benadering van het vertrouwen dat in deze lijsttrekker is gesteld. In alle jaren zijn de correlaties tussen sympathie en vertrouwen in een bepaalde lijsttrekker vrij hoog. Ondanks dit sterke verband is het mogelijk een betrouwbare schatting te krijgen van de effecten van de twee afzonderlijke variabelen in een multivariate analyse.
- ⁹⁴ Deze gegevens zijn gepubliceerd in de CBS-publicaties Enquête Beroepsbevolking.
- ⁹⁵ De hier geschetste 'saliency theory of party competition' is ontwikkeld door Budge en Farlie (1983) en Budge c.s. (1987), mede op basis van eerder werk van Robertson (1976). Uit recente analyses van concrete beloften die worden gedaan in partijprogramma's van Nederlandse partijen blijkt overigens dat partijen minder langs elkaar heen praten dan door Budge c.s. wordt verondersteld (Thomson, 1999).
- ⁹⁶ In dit hoofdstuk worden ideologische posities alleen in links-rechts termen onderzocht, hoewel dit niet noodzakelijkerwijs de enige belangrijke ideologische tegenstelling is. Uit eerder onderzoek is echter gebleken dat de links-rechts dimensie een zeer belangrijke rol speelt bij de partijkeuze van Nederlandse burgers (Van der Eijk en Niemöller 1983, 1992; Van der Eijk 1995; Tillie 1995a,b; zie ook hoofdstuk 8). Voor zover prioriteiten van burgers tot de korte-termijn factoren behoren die binnen het in hoofdstuk 1 geïntroduceerde causale schema een intermediërende positie innemen tussen algemene waardeoriëntaties en partijkeuze, kunnen we dan ook verwachten dat deze prioriteiten samenhangen met posities van respondenten op de links-rechts dimensie.
- ⁹⁷ In de databestanden van het Nationaal Kiezersonderzoek zijn alleen de vijf eerstgenoemde problemen in categorieën geclassificeerd. Daarbij moet worden opgemerkt dat slechts een kleine minderheid (van rond de 5% van de respondenten) daadwerkelijk vijf problemen noemt. De anderen noemen er minder. Voor het berekenen van de percentages van figuur 11.1 zijn meerdere bestaande categorieën samengevoegd. Zo zijn de problemen rond werkloosheid in de oorspronkelijke codeerschema's in meerdere categorieën onderverdeeld, zoals 'jeugdwerkloosheid' en 'te weinig banen'. Het thema staatsfinanciën in figuur 11.1 bevat naast categorieën als 'te hoge overheidsuitgaven' meerdere verwante categorieën, zoals 'te hoge belastingen', 'prijsstijgingen' en 'inflatie'. Een complicerende factor bij deze hercoderingen is dat in verschillende NKO's verschillende codeerschema's zijn gebruikt voor de codering van de open antwoorden. De precieze hercoderingen zijn opvraagbaar bij de auteur van dit hoofdstuk.
- ⁹⁸ Bij deze analyses is gebruik gemaakt van dezelfde hercoderingen als voor de berekening van de percentages voor figuur 11.1. Voor het berekenen van de samenhangen (eta) zijn alleen die respondenten geselecteerd die één van de vijf in de vorige paragraaf besproken onderwerpen (te weten: werkloosheid, staatsfinanciën, openbare orde, milieu of huisvesting) noemden als belangrijkste probleem. Om methodologische redenen is voor het berekenen van eta de links-rechts positie als afhankelijke variabele genomen en het belangrijkste politieke probleem als onafhankelijke variabele. Op basis van het theoretisch model zou hier echter idealitair het effect moeten worden geschat van links-rechts positie op prioriteitstelling. Dit is echter niet zo problematisch. Voor zover er een effect uitgaat van links-rechts ideologie op prioriteiten, zou het omgekeerd mogelijk moeten zijn ideologische posities te voorspellen op basis van het relatieve belang dat elke respondent heeft toegekend aan de valence issues.
- ⁹⁹ In het NKO 1981 is deze vraag gesteld voor werkloosheid, criminaliteit, milieuvuiling, woningnood, bijstandsfraude en ontduiking van sociale premies. In het NKO 1994 is dezelfde vraag gesteld

-
- voor werkloosheid, criminaliteit, milieuvervuiling, misbruik sociale voorzieningen, financieringskort en waarborgen van een goede oudedagsvoorziening.
- ¹⁰⁰ Bij de beantwoording van deze vraag kunnen respondenten gebruik maken van een schaal die loopt van 1 tot 10, waarbij de waarde 1 aangeeft dat men vrijwel zeker nooit op de betreffende partij zal stemmen en een 10 dat men er vrijwel zeker wel eens op zal stemmen. Tillie (1995a) toont aan dat deze vraag een valide operationalisatie is van de huidige electorale aantrekkelijkheid van de betreffende partij voor een kiezer en dat op basis van deze vraag valide conclusies kunnen worden getrokken over de determinanten van partijkeuze.
- ¹⁰¹ Het opnemen van partijgrootte ter verklaring van partijvoorkeuren kan wellicht enige bevreemding wekken, omdat de grootte van een partij natuurlijk juist afhankelijk is van het stemgedrag op geaggregeerd niveau. Op individueel niveau blijkt echter dat voor kiezers een grote partij aantrekkelijker wordt gevonden dan een kleinere partij, zelfs wanneer wordt gecontroleerd voor overige factoren die van invloed zijn op partijkeuze. Kiezers verwachten dat een grote partij machtiger is dan een kleine partij, zodat deze beter in staat zal zijn de via de stembus verworven macht te gebruiken om bepaalde beleidsdoelstellingen te verwezenlijken. Vandaar dat zij een grote partij prefereren boven een kleinere. Uit hoofdstuk 6 blijkt eveneens dat kiezers vaak 'macht' als stemmotief noemen in antwoorden op open vragen naar de reden voor hun partijkeuze.
- ¹⁰² In hoofdstuk 8 wordt een onderscheid gemaakt tussen het *effect* van de ideologische oriëntatie op partijkeuze en de *variantie* in partijkeuze die door de ideologische oriëntatie verklaard wordt. Voor bijzonderheden zie het betreffende hoofdstuk.
- ¹⁰³ De beschouwingen in deze en volgende paragrafen zijn deels ontleend aan mijn *De onbegrepen paradox*, KNAW, Amsterdam, 2000.
- ¹⁰⁴ Vergelijk Sociaal Culturele Veranderingen 1997: 20 en Sociaal Culturele Veranderingen 1998: 26.
- ¹⁰⁵ Sinds 1996 kent Israël een gekozen minister-president. Omdat voor het overige het Israëlische politieke stelsel veel gemeen heeft met het Nederlandse, is de ervaring die in Israël wordt opgedaan van belang voor de verdere discussie in Nederland.
- ¹⁰⁶ Voor meer informatie over de verschillende NKO's wordt verwezen naar Van Holsteyn en Irwin (1999); Van der Eijk en Niemöller (1994) en de afzonderlijke codeboeken. Een lijst met codeboeken is opgenomen aan het eind van deze bijlage.
- ¹⁰⁷ Een variant op het hier gepresenteerde gedachte-experiment is uitgevoerd door Voogt, Saris en Niemöller (1998). Zij maakten gebruik van een verse steekproef die telefonisch werd benaderd en werd gevraagd of ze bereid waren mee te doen met een telefonisch onderzoek. Hun analyse houdt met meer variabelen rekening dan de hier gepresenteerde analyse, de uitkomsten voor wat betreft het niveau van politieke interesse verschillen echter nauwelijks.
- ¹⁰⁸ Als de non-response inderdaad samenhangt met *politieke* interesse, zouden de resultaten van vragen naar politieke interesse in onderzoek dat op zich niets met politiek te maken heeft, moeten afwijken van de resultaten van het NKO. Inderdaad blijkt het niveau van politieke interesse, volgens het tijdsbestedingsonderzoek van het SCP, stabiel en niet gestegen (SCP 1996: 535-537; Andeweg en Van Holsteyn 1996).
- ¹⁰⁹ Deze onderschatting is kleiner als de relatie sterker is.
- ¹¹⁰ Voor een verdere discussie over de mogelijke gevolgen van uitval wordt verwezen naar Brehm (1993).
- ¹¹¹ We hebben getest in hoeverre de groep waarmee geen contact kon worden gelegd in het hoofdonderzoek afweek van de rest van de steekproef (Blalock 1979: 232). De kans dat de verschillen het resultaat zijn van toeval is in alle gevallen groter dan 10% (tweezijdig). Dit wordt overigens mede veroorzaakt door de geringe hoeveelheid mensen die ook bij telefonische benadering niet kon worden geïnterviewd.
- ¹¹² Uitzondering is het hoofdstuk van Van Holsteyn, die niet langer de beschikking had over de originele coderingen van redenen om op een partij te stemmen. Bovendien is in de hoofdstukken van Van Wijnen om inhoudelijke redenen geen gebruik gemaakt van de hier gepresenteerde wegging.